

Etnološka biblioteka

Knjiga 84

Urednik
Miroslav Niškanović

Recenzenti
Dr Dragana Antonijević
Dr Ivan Kovačević

*Recenzentska komisija za etnologiju i antropologiju
Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu*

Prof. dr Bojan Žikić
Prof. dr Saša Nedeljković
Dr Mladena Prelić, viši naučni saradnik

Uređivački odbor

Prof. dr Mirjana Prošić-Dvornić (Northwood University Midland, SAD), prof. dr Ivan Kovačević (Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu), prof. dr Dušan Drljača, Beograd, prof. dr Mladen Šukalo (Filološki fakultet Univerziteta u Banjaluci, RS, BiH), prof. dr Bojan Žikić (Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu), dr Petko Hristov (Etnografski institut s Muzej, BAN, Sofija, Bugarska), dr Mladena Prelić (Etnografski institut SANU, Beograd), dr Miroslava Lukić-Krstanović (Etnografski institut SANU, Beograd), prof. dr Dimitrije O. Golemović (Fakultet muzičke umetnosti, Beograd), dr Srđan Katić (Istorijski institut, Beograd), dr Aleksandar Krel (Etnografski institut SANU, Beograd).

Vladimir Uzelac

KRIMINALISTIČKI ROMAN U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

Popularna kultura, kriminal, ideologija i društvo

**Beograd
2015**

Mirjani

Predgovor

KRIMI ROMAN, SOCIJALIZAM I IDEOLOGIJA

Kriminalistički roman, iako izuzetno popularan i čitan na ovim prostorima, nije obrađivan niti su o njemu pisane studije koje bi ga teorijski i akademski formalizovale te mu na taj način dodelile mesto koje mu pripada u istoriji domaće književnosti. Podela na visoku i nisku, tzv. trivijalnu književnost, koja je dugo vremena opstajala na našim prostorima, učinila je da se na žanrovsku književnost gleda kao na crnu ovцу u porodici domaće književne produkcije, premda je svojevremeno i Miloš Crnjanski objavio kriminalistički roman, doduše pod pseudonimom.

Sve ove činjenice čine kriminalistički roman zanimljivim za analizu, naročito u kontekstu postojećeg društvenog i kulturnog miljea u kome je nastao. Posebno me je zanimalo mesto krimi književnosti u doba socijalizma, kao i njena povezanost sa ideologijom onog vremena. Stoga sam moje zanimanje za krimi roman usmerio na domaće, jugoslovenske, autore koji su stvarali dela koja bi se mogla svrstati u kriminalistički žanr. Odabrao sam da se fokusiram na autore koji su pisali pod svojim imenom a

ne pseudonimom (što je gotovo bilo zajedničko autorima koji su pisali krimi romane u Jugoslaviji – no o tome kasnije) i čiji se romani bave domaćim kontekstom, sa domaćim likovima i sa situacijama vezanim za socijalističku Jugoslaviju. Pokazalo se da se spisak sveo na samo nekoliko imena, od kojih su po obimu svog stvaralaštva najznačajniji Živorad Mihailović-Šilja i Milan Nikolić.

Ova knjiga predstavlja prilagođenu i neznatno izmenjenu verziju master rada "Popularna kultura, kriminal, ideologija i društvo: kriminalistički roman u socijalističkoj Jugoslaviji sredinom XX veka", koji je odbranjen na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Predmet analize su romani domaće krimi književnosti iz 50-ih i 60-ih godina XX veka, kroz dela autora Živorada Mihailovića i Milana Nikolića. Cilj analize bilo je otkrivanje zajedničke strukture analiziranih romana, kao i opozicija i vrednosti koje u datim romanima dominiraju. Na ovaj način otkrivena vrednosna struktura romana govori ne samo o individualnom delu već i o vrednosnom kulturološkom sklopu društva, te stoga u interpretaciji nika-ko ne treba smetnuti s uma kontekstualizaciju i okolnosti u kojima su romani nastali. Ove okolnosti ne pružaju jednostavno ilustraciju konteksta već omogućavaju i potpunije razumevanje odnosa i vrednosti koji se u romanima pojavljuju, budući da su oni direktno povezani sa odnosima i vrednostima koje su u ono vreme propagirane kao društveno pogodne. Zato je znatna pažnja u knjizi posvećena kontekstualizaciji i vezi istorijsko-društvenih okolnosti i odabranih krimi romana.

Postoji nekoliko načina da se kriminalistički roman definiše – kao i krimi žanr uopšte – kao i da se izdvoje njegove glavne karakteristike. Različite definicije i pristupi krimi romanu mahom zavise od pristupa autora koji su se bavili ovom tematikom. Uopšteno gledano, nije posebno teško prepoznati roman kriminalističkog žanra, premda uvek postoje izuzeci kao i neslaganja autora u pogledu toga koji roman zadovoljava da bude uvršten u krimi žanr a koji ne. Jedna od najrasprostranjenijih oznaka krimi žanra je pojava reči koje označavaju zločin i smrt u naslovu romana, oružje, krv i zločin u samom tekstu, prisustvo detektiva (inspektora, policajca) kao protagonista, istraga zagonetke i sl. (Car-Mihec 2004). Pa ipak, još važnije od ovih elemenata i onog što upućuje na srž kriminalističkog romana kao takvog jeste njegova *struktura*, i upravo je to ono na šta su se autori koji su se bavili analizom kriminalističkog žanra prvenstveno oslanjali. Ono što se može uočiti jeste da kriminalistički žanr svoje sadržaje najčešće ostvaruje u okviru određenih ustaljenih shema, svojevrsnih predložaka (Ibid), pa se može reći da ove sheme predstavljaju srž njegove stukture. Drugim rečima, postojanje ovih pravilnosti i jasnih shema je ono što omogućava formiranje modela za analizu strukture kriminalističkih romana.

Po obilju tačno određenih shema, motiva i tema koji se pojavljuju u krimi i detektivskim romanima ovaj žanr veoma je zanimljiv za izučavanje. Kriminalistički romani jedni su od najreprezentativnijih predstavnika žanrovske književnosti: u njima se pojavljuju tipizirane situacije i za-

pleti, tačno određeni tipovi likova i motiva. Iz ugla čitalačke publike ovaj žanr je jedan od najpopularnijih, a takav je bio od samog svog nastanka. I pored ove popularnosti – a možda upravo zbog toga – krimi i detektivski žanr često posmatramo kao brzu, neobaveznu zabavu, tzv. trivijalnu književnost, bez mnogo umetničke vrednosti. Kao takvu, ovu književnost posmatramo u suprotnosti sa takozvanom ozbiljnom ili visokom književnošću. Dublji razlozi za ovu podelu i njena opravdanost (ili neopravdanost) nisu tema ove knjige, premda je jedan odeljak posvećen fenomenu trivijalne književnosti i odnosa koji postoji prema njoj.

Osnovna odlika domaćeg krimi žanra, što će se videti i u ovom tekstu, jeste njegova relativno mala zastupljenost i nepostojanje književne tradicije pisaca koji su se ovim žanrom bavili. Do podataka o piscima i delima veoma je teško doći, čak i kada je reč o najopštijim podacima, kao što su nazivi dela i/ili imena autora. Ovo mi je znatno otežalo zadatak u toku istraživanja pa, prema tome, ponuđeni pregled dat u ovom tekstu može biti manjkav i nepotpun, no to je ono što se u datim uslovima moglo uraditi. Sama teškoća pronalaženja imena autora i dela i nemogućnost da se stvori bar uopštena slika o krimi žanru u Srbiji pokazuju koliko je on bio marginalizovan na ovim prostorima. Ovo je dodatno zanimljivo budući da je čitalačka publika svakako postojala – inostrani krimi romani uvek su bili čitani – ali i pored toga domaća žanrovska scena poprilično je mršava kada je u pitanju krimi i detektivski žanr.

Kakva god da je situacija danas, ono što se može reći o tradiciji krimi žanra u prošlosti u Srbiji je da ona gotovo da ne postoji. Pojedina izdanja određenih autora se pojavljuju, da bi nakon toga usledile godine, često i decenije bez ijednog dela koje pripada ovom žanru. Tako se, primera radi, u periodu pre Drugog svetskog rata može govoriti samo o dva primera: Tasi Milenkoviću, "prvom srpskom policajcu", i Milošu Crnjanskom, čiji je roman *Podzemni klub* jedan od retkih primera ovog žanra u srpskoj književnosti između dva svetska rata.

Period koji je od najvećeg interesa za moju knjigu jeste period od kraja Drugog svetskog rata pa do početka 60-ih godina XX veka. To je bio period snažne vladajuće ideologije, a u takvim uslovima krimi žanr smatran je buržoaskim inostranim (zapadnim) produktom i, shodno tome, nije bio podstican. Pa i pored toga postojala je određena grupa autora koji su stvarali krimi romane u tom periodu. Njihovi romani – najčešće štampani kao roto-romani u posebnim edicijama – po pravilu su bili pisani pod pseudonimom i bili su veoma čitani širom bivše Jugoslavije. No uprkos tome domaća krimi scena nije uzela ozbiljnijeg maha, te se i u ovom periodu pominje svega nekoliko imena.

Ne treba smetnuti sa uma važne fenomene koji su oblikovali stvaralaštvo domaćih pisaca kriminalističkih romana: politička situacija i postojeća ideologija. Ovo je naročito značajno za period socijalizma – od kraja Drugog svetskog rata pa zaključno sa 80-im godinama XX veka. U ovom periodu, krimi žanr – a i tzv. trivijalna književ-

nost uopšte – smatrani su šundom i produktom buržoaskog Zapada. To je uticalo na odnos domaćih pisaca prema ovom žanru i na činjenicu da se on u većoj meri nikada nije "primio" u domaćoj književnosti, barem ne do samog kraja XX i početka XXI veka.

Domaći krimi romani koji su nastali u periodu jugoslovenskog socijalizma 50-ih i 60-ih godina XX veka mogu se razumeti samo ukoliko se razmotre šire društveno-političke okolnosti onog vremena. Kao što će se pokazati, popularnost "lakih" romana bila je povezana sa opštim društveno-političkim faktorima. Ovi romani, po pravilu nastali na Zapadu, nudili su publici razonodu i relaksaciju na način na koji ozbiljna književnost propagirana u socijalizmu to nije mogla. Stoga ne čudi činjenica da su ovakvi romani redovno proglašavani šundom, a o negativnom uticaju zapadnjačkih ideja na omladinu oglasio se i sam Josip Broz Tito. Pa i pored toga, "laki" romani i zabavne serije stekli su veliku popularnost za vreme socijalizma. Iako kritikovani, oni nisu zabranjivani, pa su čak redovno i štampani u velikom broju primeraka. Razlozi za ovo su bili u okolnostima u kojima se u tom trenutku nalazila jugoslovenska ekonomija, a o kojima će u knjizi biti više reči. Ono što na ovom mestu ukratko treba napomenuti je da su se ovi romani pokazali izuzetno isplativim, pa se javio interes za njihovo objavljivanje. U atmosferi u kojoj su zapadni romani sticali veliku popularnost s jedne, ali i propagirali ideološki nepodobne vrednosti s druge strane, u toku 50-ih i 60-ih godina stvorila se potreba da se produkuju domaći romani rađeni po ugledu na inostrane, ali

sa ideološki podobnim vrednostima i porukama. U ovakvim uslovima nastali su popularni romani Živorada Mihailovića i Milana Nikolića.

Struktura knjige

Knjiga je podeljena na nekoliko većih odeljaka, od kojih se svaki bavi određenom temom analize krimi književnosti. U prvom poglavlju dajem kratak istorijski pregled domaće krimi književnosti i razmatram okolnosti koje su oblikovale politički i društveni život od kraja Drugog svetskog rata pa do sredine 60-ih godina XX veka. Bilo mi je važno da razmotrim na koji su način ove okolnosti uticale na razvoj popularne književnosti i zašto se ova književnost održala uprkos kritikama ondašnjih glavnih ideologa socijalističke Jugoslavije, književnih kritičara i teoretičara kulture. Pokazaću kako je u praksi delovao pokušaj lokalizacije stranih žanrova, sa posebnim osvrtom na kriminalističke romane. Naposljetku, daću kratak pregled ideološki podobnog sadržaja koji je svoje mesto našao u romanima Mihailovića i Nikolića.

U drugom poglavlju dajem okviran teorijsko-metodološki pregled u kome opisujem različite pristupe analizi krimi romana i metode koje sam koristio za analizu odabranih romana Živorada Mihailovića i Milana Nikolića. Ovakav teorijski okvir neophodan je da bi se pružio bolji uvid u korake koje sam primenio. Takođe, nadam se da on može da posluži kao inspiracija onima koji žele da se po-

svete sopstvenoj analizi žanrovske književnosti. Metod koji koristim predstavlja kombinaciju metoda koje su predložili autori Džon Kavelti i Umberto Eko, sa određenim osvrtom na metodu koju je razvio Stanko Lasić. Kombinovanu metodu iskoristo sam u cilju stvaranja što potpunije analize strukture odabranih krimi romana.

Treće poglavlje posvećeno je detaljnoj analizi krimi romana Živorada Mihailovića i Milana Nikolića. Analizirao sam po tri romana svakog autora, nastala u periodu između sredine 50-ih i 60-ih godina XX veka. Na kraju pojedinačne analize svakog od romana dajem i grupni prikaz karakteristika koje se pojavljuju u svim analiziranim romanima, bez obzira na autora i godinu nastanka. Ova grupna analiza otkriva dominantne obrasce, odnose i vrednosti koje su prisutne u svim romanima. Kako će analiza pokazati, romani Živorada Mihailovića i Milana Nikolića po svojoj strukturi prate oblike inostranih krimi romana i konvencije kriminalističkog žanra, ali se u ideološkom pogledu, porukama i značenjima, oslanjaju na drugačiji, ne-zapadni i ne-kapitalistički sistem vrednosti. Stoga je veoma važno opisati društvenu klimu i okolnosti u kojima su ovi romani nastali, kako bi vrednosni sistem iskazan u njima mogao da bude u potpunosti shvaćen i doveden u vezu sa društvenim prilikama onog vremena.

Poslednje, četvrto poglavlje, posvećeno je istorijsko-društvenoj kontekstualizaciji, koja bi trebalo da osvetli ne samo okolnosti i društvenu klimu u kojoj su romani nastali već i da pokaže splet okolnosti i ideoloških zahteva koji su doveli do toga da krimi romani 1950-ih i 1960-ih godi-

na oslikavaju određene obrasce i vrednosti. U okviru ovog odeljka dajem i kratak pregled nekih od novinskih izveštaja onog vremena koji se bave kriminalom i crnom hronikom. Ovo je učinjeno kako bi se ilustrovao način na koji se govorilo o stvarnom kriminalu i zločinima 50-ih i 60-ih godina XX veka.

Na samom kraju knjige dat je i *appendix* koji dodatno ilustruje odnos prema kriminalitetu u periodu socijalizma, sa godišnjom statistikom prema tipovima prestupa.

Konačno, i jedna napomena: u knjizi se na različite načine govori o prostoru (fizičkom, društvenom i književnom) u kojem su nastali analizirani romani. Premda su tema analize domaći krimi romani, usled poznatih društveno-političkih promena koje su se odigrale od nastanka ovih romana do danas, termin "domaće" nije uvek lako definisati. Opšte uzev, termin "domaće" u ovoj knjizi odnosi se na Srbiju. Osnova moje analize, razumevanje krimi žanra u domaćem kontekstu, kao i posmatranje društveno-političkog miljea fokusirani su na Srbiju. Iskustva ostalih bivših jugoslovenskih republika mogu donekle biti drugačija, kao i njihov odnos prema krimi književnosti. Međutim, kako su romani nastali u doba socijalističke Jugoslavije "domaće" u kontekstu ove knjige vrlo često se odnosi i na socijalističku Jugoslaviju u celini (slično je i sa terminom "ovi prostori"). Trudio sam se da značenja svih termina u tekstu uvek budu jasna, kao i kontekst u kojima ih koristim.

Nadam se da će ova knjiga pružiti novi uvid u razumevanje krimi romana u socijalističkoj Jugoslaviji, kao i njihove povezanosti sa društvom u kome su nastali.

Beograd, januar 2015.

.

I

SUDBINA DOMAĆEG KRIMI ROMANA

Trivijalna književnost naspram ozbiljne književnosti

Pre nego što se osvrnem na istorijat krimi žanra u domaćoj književnosti, želim da naglasim značaj podele koja postoji između onoga što domaći književni kritičari i teoretičari nazivaju "ozbiljna" (ili "visoka") književnost i onoga što nazivaju "trivijalnom" književnošću. Pod ozbiljnom književnošću smatra se umetnost koja sa sobom nosi određenu težinu, dok trivijalna (žanrovska) književnost u sebi nosi drugačije konotacije koje se vide kao nešto komercijalizovano, nastalo na brzinu, prilagođeno široj čitačkoj publici i, što je najvažnije, bez veće umetničke vrednosti. Te razlike ne postoje samo na nivou teorije već direktno utiču na to kako žanrovsku književnost – samim tim i krimi žanr – tretiraju i posmatraju u okviru jednog društva. U slučaju Srbije ovo je naročito bilo značajno za period socijalizma, kada je trivijalna književnost smatrana ne samo manje vrednom već politički i ideološki nepodobnom, i nečim što ne treba podsticati. Ovakav stav direktno je uticao na to da se u periodu od kraja Drugog svetskog rata pa do 90-ih godina XX veka krimi žanr tek

sporadično pojavljuje na prostoru Srbije/Jugoslavije. Shodno tome, teško je govoriti o prisutnosti ovog žanra ili o nekakvoj tradiciji krimi žanra u ovom podneblju.

Ali, pođimo redom. Odnos prema žanrovskoj produkciji, kao isuviše shematizovanoj i tipiziranoj, ogleda se i u statusu koji žanrovska književnost ima – ne samo kod kritičara već i kod šire publike. Napravljena je jasna i čvrsta podela na "pravu umetnost", odnosno književnost koja ima status umetničkog dela, i "šunda" u koji spadaju žanrovska dela, uključujući i krimi romane. Za ovaj status i činjenicu da žanrovsku književnost često ne smatramo umetnošću zaslužna je i komercijalizacija književne produkcije i istorijske okolnosti koje su do toga dovele. Da bi došlo do komercijalizacije književne produkcije bilo je potrebno da književno delo postane roba, artikl tržišta. Književno tržište kao deo opšteg tržišta javlja se u Evropi na kraju XVIII veka. Do tog perioda pisac je bio štićenik imućnog mecene za kojeg je stvarao (npr. vladara, plemića i dr.), ili je bio službenik sa stalnim prihodom. Međutim, stvaranjem književnog tržišta postao je zavisn od izdavača i honorara (Škreb 1987, 14). Kada su stvari ovako postavljene, vidi se da je mogućnost zarade direktno uslovljena onim za šta postoji interesovanje. Drugim rečima, bilo je neophodno početi stvarati dela za što širu publiku a ne za uzak krug ljudi. U stvaranju romana sada je trebalo u obzir uzeti interesovanja potencijalnog sloja kupaca.

Pomenuti sloj šire čitalačke publike takođe se javio u navedenom periodu. Sposobnost i navika čitanja naglo se razvila nastajanjem građanske klase krajem XVIII veka,

kako ističe Leo Lowenthal u delu *Original Literature, Popular Culture and Society* (1961), premda nemački folklorista Rudolf Schenda (*Volk ohne Buch*, 1970) naglašava da se o široj čitalačkoj publici može govoriti tek otprilike od 1860. godine (Ibid, 15). Umeće štampe i produkcija papira napredovali su naglo u ovom periodu, što je knjige učinilo jeftinijim. Sve ove pojave pogodovala su komercijalizaciji književne produkcije. Istovremeno, one su utvrdile shematizaciju i stvaranje žanrovskih konvencija. Književnost sama po sebi jeste puna shema (tropi i figure), ali kada je reč o žanrovskoj književnosti ova shematizacija odlazi korak dalje i obuhvata sve elemente književnog dela: fabulu, likove, jezik, čak i idejnu pozadinu dela (Ibid). Bila ta književna produkcija potpuno komercijalizovana ili se pak u njoj očitavale crte individualnog stvaralaštva – kao kod nekih autora detektivskih romana ili SF-a – ta se književna dela ipak bitno razlikuju od onih koja smatramo visokom književnošću, umetnošću. Sve navedeno pokazuje kako je žanrovska književnost uzela maha, kao i razloge zbog kojih se ovaj tip književnosti smatra drugačijim od "prave" umetnosti. Trivijalna, žanrovska književnost jeste komercijalizovana i kao takva zahteva široku čitalačku publiku, kako bi se ostvario profit; a da bi se data publika osvojila neophodno je prilagoditi delo zahtevima i ukusu široke čitalačke publike. Velika tipiziranost i shematizacija žanrovske književnosti su neki od mehanizama kojima se ovo postiže.

Ono što smatramo "ozbiljnom" književnošću naspram "trivijalne", međutim, nije uvek moguće jednostavno defi-

nisati. Može se reći i da ne postoji samo jedna, univerzalna ozbiljna književnost, već da je ozbiljnost nešto što književnost mora u svakoj pojedinoj situaciji da potvrdi. Drugim rečima, kako kaže Vladimir Biti, "bilo je neophodno u svakom trenutku zadržati autoritet ozbiljne književnosti, kao i njenu autentičnost i verodostojnost" (Biti 1987, 40). Vidi se da postoji gotovo opšteprihvaćeno mišljenje po kome su "ozbiljna" i "trivijalna" književnost suprotnosti, premda je ponekad teško definisati u čemu je zapravo njihova osnovna razlika. Naime, svi bitni elementi koji određuju trivijalnu književnost, i sa semantičkog i sa formalnog stanovišta, jednako su važeći ili mogući i u slučaju ozbiljne književnosti. Govoreći pojednostavljeno, "trivijalna književnost ne koristi ni jedan jezički, žanrovski, motivski ili stilistički oblik koji ne koristi, ili ne bi mogla da koristi umetnička književnost" (Radin 1987, 44).

Ukoliko analiziramo teme koje obrađuju ozbiljna i trivijalna književnost, mora se napomenuti da razlike nisu na prvi pogled uočljive. Iako se na prvi pogled može pomisliti da visoka i trivijalna književnost obrađuju različite teme, ne može se zapravo naći ni jedna tema karakteristična samo za trivijalnu književnost. Stoga razliku treba tražiti na drugom mestu, na primer u fabuli i načinu na koji su teme obrađene (Ibid, 45). Uslovna podela književnih dela na ona sa fabulom i dela bez fabule dovodi do pojedinih razlika, pošto deluje da se u oblasti trivijalne književnosti teško mogu zapaziti dela bez fabule, dela deskriptivna, liriska, esejistička, asocijativna i sl. S druge strane, dela trivijalne književnosti grade se uvek na manje ili više razgra-

natoj fabuli, koju karakteriše čvrsta fabularna osnova (Ibid, 46). Kada je reč o književnom junaku, nije moguće napraviti jednostavnu podelu na tipove junaka koji se pojavljuju samo u trivijalnoj književnosti. Moguće je, ipak, uočiti određene razlike: na primer, dok su junaci visoke književnosti po pravilu individualizovani karakteri, junaci trivijalne književnosti mahom su tipizirani (Ibid).

Međutim, ono u čemu se uočava najviše razlika između ozbiljne i trivijalne književnosti jeste forma. Formu dela trivijalne književnosti u prvom redu karakteriše stereotipnost, odnosno shematičnost. "Dok većinu dela visoke književnosti karakteriše kompleksna forma, trivijalna književnost po pravilu se gradi po utvrđenoj shemi" (Ibid, 47). Ova shema i njeni obrasci čine sklop žanrovskih očekivanja i konvencija kojima se povinuju sva dela određenog žanra.

Pa ipak, ove razlike ne daju potpun odgovor na pitanje šta je trivijalna književnost niti zašto je posmatramo kao opoziciju ozbiljnoj književnosti. Objašnjenje ovog odnosa treba potražiti u modelu kulture i odnosu kulture i društva prema ova dva oblika književnosti. I sami nazivi – "ozbiljno" naspram "trivijalno" – ukazuju na različit status pa i očekivanja koja se povezuju sa ova dva oblika književnosti. Stoga odgovor o razlikama ne treba možda tražiti isključivo u samim delima već i u društvenim očekivanjima vezanim za različite književne oblike. Trivijalnu i žanrovsku književnost smatramo lakom zabavom za širu čitalačku publiku, koja po pravilu nema književnu težinu niti umetničku vrednost. Ovaj status koju žanrovska književnost ima, kako među kritičarima tako i među širom javnošću, jeste jedan

od osnovnih razloga zbog čega ovu smatramo kao dijame-tralno suprotnom – a često i manje vrednom – od tzv. ozbiljne književnosti. Masovna pojava trivijalne književnosti zaista jeste vezana za šire mogućnosti objavljivanja, za širi krug pismenih ljudi, ali čini se da za njeno pojavljivanje nije bez razloga ni to kako kritika tumači literaturu, kako je shvata i šta od nje očekuje (Mitrović 1987, 52).

Domaća krimi književnost: Počeci

Kriminalistička priča kao žanr u svetskoj književnosti javlja se sredinom XIX veka. Kao tvorac ovog žanra smatra se Edgar Alan Po, a popularizovali su ga brojni pisci kao što su na primer Artur Konan Dojl ili Agata Kristi. Kada je reč o srpskoj kriminalističkoj priči, zanimljivo je napomenuti da se prvi naslovi javljaju relativno rano, osamdesetih godina XIX veka, i to iz pera Tase Milenkovića (1850-1918) (Pavković i Ilić 1998, 5). Tasa Milenković je poznat kao "prvi srpski policajac", ali je istovremeno i začetnik srpske kriminalističke priče (pripovetke) i prvi koji se ovim žanrom bavio na ovim prostorima. Tasa Milenković, koji je takođe poznat i po svom radu kao načelnik policije, napisao je brojna dela različitog sadržaja od kojih su možda najpoznatiji njegovi dnevници. Kada je reč o krimi žanru, prvi je koji se u ovom podneblju dotakao nečega što bi se moglo svrstati pod ovu žanrovsku etiketu. Milenković je poznat po opisima kriminalnih delatnosti i kriminaliteta na prostoru Srbije, i neka od svojih iskustava iz rada u policiji i opšteg

znanja o kriminalistici objavio je u tri knjige pod nazivom *Beograd u tami: Slike iz prestoničkog života* – Knjiga prva: *Kobni brojevi* (objavljeno 1888. godine), Knjiga druga: *Kesaroši* (1888) i Knjiga treća: *Deca robijaši* (1889).

Nakon ovih radova Milenković je počeo sa objavljivanjem pripovedaka sa kriminalističkom tematikom. Tako je 1890. godine objavio zbirku pripovedaka *Život za dinar. Kriminalna pripovetka sa par slika*, da bi se drugo izdanje iste knjige pojavilo u izdanju knjižare Tome Jovanovića i Vujića u Beogradu 1926. godine. Tasa Milenković je poznat i kao pisac prvog srpskog krimi romana, pod nazivom *Ponoć. Ili grozno ubistvo na Dorćolu*. Nažalost, nisam uspeo da saznam kada je tačno izašlo prvo izdanje ovog romana – premda se u raznim izvorima okvirno navodi da je u pitanju kraj XIX veka – ali u katalogu Narodne biblioteke Srbije stoji da je drugo izdanje romana izašlo 1926. godine takođe u izdanju knjižare Tome Jovanovića i Vujića iz Beograda.

Tasa Milenković bio je začetnik krimi književnosti u Srbiji, ali je svakako poznatiji autor jednog od najranijih krimi romana na ovim prostorima Miloš Crnjanski. Način na koji je njegov roman *Podzemni klub* nastao, kao i činjenica da je izašao pod pseudonimom, ilustruju marginalizovanost ovog žanra na domaćim prostorima. Utvrđivanje autorstva romana, kao i utvrđivanje činjenica vezanih za njegov nastanak, čine svojevrsan mini detektivski poduhvat. Sredinom 1980-ih Narodna biblioteka Srbije izdala je fototipsko izdanje romana *Podzemni klub*, a fototipija je izvršena prema primerku iz fonda Biblioteke. Roman *Podzemni klub* svakako je značajan za istoriju srpske kri-

minalističke književnosti, ako ne zbog svog sadržaja onda zbog autora i načina na koji je originalno prezentovan. Roman je najpre štampan 1921. godine, u seriji sličnih izdanja male knjižare "Napredak", u ograničenom tiražu i sa malobrojnomo čitalačkom publikom Pančeva. Objavljen je pod pseudonimom Harald Johnsson i na sebe nije skrenuo posebnu pažnju. Tek mnogo godina kasnije roman je dospelo u žižu javnosti zbog činjenice da ga je napisao Miloš Crnjanski (Popović-Radović 1985, III).

Crnjanski nije otvoreno govorio o ovom delu, premda se u njegovim zabeleškama mogu naći komentari koji upućuju na njegovo postojanje. Budući da je delo napisano pod pseudonimom, utvrđivanje autorstva teklo je u dva smera: s jedne strane, naslov knjige postepeno je povezivan sa ostalim podacima važnim za njenu identifikaciju, a s druge revnosnim iščitavanjem dela kako bi se prepoznao i potvrdio svojevrstan stil karakterističan za Crnjanskog (Ibid, IV). Treba napomenuti da, iako se *Podzemni klub* danas gotovo svugde pripisuje Crnjanskom, postoje određene mere opreza oko toga na koji način smestiti ovaj roman u autorov *oeuvre*, pa ga često i ne navode u kontekstu opusa Miloša Crnjanskog, ili ga navode sa upitnikom.

U svom nezavršenom delu *Serbia i komentari* Crnjanski je u poglavlju "Pančevo" naveo da je napisao detektivski roman pod pseudonimom i da ga je štampao u Pančevu. Kako je poznato da je Crnjanski službovao u Pančevu kao profesor gimnazije, u periodu 1921-1922. godine, ovo se uzima kao period štampanja romana. Crnjanski nije otvoreno naveo knjižaru "Napredak", ali ju je indirektno opisao,

tako da je bilo moguće naći podatke o postojanju ove institucije. Nakon toga, bilo je neophodno pronaći sam roman izdat u ovoj knjižari u navedenom periodu. Jedan primerak romana *Podzemni klub* bio je poklonjen Narodnoj biblioteci Srbije u posleratnim godinama, mada ništa u ovom izdanju nije upućivalo da je reč o romanu Miloša Crnjanskog. Ime autora navedeno je kao Harald Johnsson, a tekst romana bliže je određen kao prevod¹. Sve ovo je učinjeno kako bi se ukazalo na to da je autor stranac i da knjiga originalno nije napisana na srpskom jeziku.

U svojim spisima, Crnjanski je priznao da je napisao roman "u žanru kriminalistike" i da ga je potpisao pod pseudonimom (Ibid). Kao razlog za pisanje krimi romana navodi svoju lošu finansijsku situaciju, što upućuje na to da su razlozi za nastanak knjige bili isključivo materijalni. U svom rukopisu, u poglavlju "Pančevo", on na nekoliko mesta navodi postojanje ovog romana sledećim rečima: *Napisao sam za te knjižare i jednu, originalnu prozu, pod pseudonimom, koja se, čini mi se, zvala PODZEMNI KLUB; i: Napisao sam za njih, anonimno, jedan kriminal, pod naslovom, ako me sećanje ne vara, PODZEMNI KLUB ili KLUB SAMOUBICA*², tako nešto. *Knjiga, knjižica je objavljena ali ja je nikada nisam video* (Ibid).

¹ Iako u fototipskom izdanju nigde nema imena prevodioca (Prim. aut.)

² Zanimljiv lapsus Miloša Crnjanskog, s obzirom da je Robert Luis Stivenson 1878. objavio zbirku od tri detektivske pripovetke upravo pod nazivom *Klub samoubica* (Prim. aut.)

Iz ovog saopštenja vidi se da je Crnjanski priznao postojanje te knjige, ali da nije pokazao interes za nju, niti je želeo da se zna da je on njen autor. Pseudonim pod kojim je pisao nikada nije otvoreno želeo da obelodani. Kako navode kritičari, Crnjanski je bio poznat kao veoma strog u procenjivanju vrednosti svojih dela i njihovog mesta u svom opusu. Način na koji je govorio – ili, bolje rečeno, nije govorio – o *Podzemnom klubu*, korišćenje pseudonima, kao i razlozi koje je naveo za pisanje romana (finansijska situacija), upućuju na to da ovaj roman nije smatrao svojim značajnim dostignućem, niti da ga je, po svemu sudeći, ikad video odštampanog. Tako ovaj roman "postaje nešto nalik 'neželjenom detetu' velikog pisca i kao nešto što ni sam autor nije želeo da se pominje kao deo njegovog sveukupnog književnog dela" (Ibid, V).

Razlozi za ovakav odnos mogu biti raznovrsni, ali čini se da je žanr jedan od razloga koji svakako treba da budu pomenuti. Žanrovska književnost, detektivski, kriminalistički roman, po svojoj strukturi, čitalačkoj publici a, kako se vidi i iz sećanja Crnjanskog, i po namerama i načinima nastanka, posmatra se kao izdvojen od "ozbiljne" književnosti. *Podzemni klub* je nesumnjivo rađen pod uticajima stranih detektivskih romana i u svojoj strukturi doslovno se pridržava odrednicâ žanra. Radnja romana smeštena je u Stockholm, a glavni junaci jesu dva privatna detektiva, Fred Helmington i Rob Jilkins. Roman pripoveda Jilkins u prvom licu, dok njegov kolega rešava misterije prisutne u romanu. Sama postavka veoma podseća na shemu prisutnu u delima Artura Konana Dojla o Šerloku Holmsu. Ro-

man je nabijen radnjom i zagonetkama, pa se tako u njemu pojavljuje veliki broj tipskih situacija i likova prisutnih u detektivskim pričama, naročito onim nastalim iz pera Konana Dojla. *Podzemni klub* takođe obiluje zločinima: od krađa vrednog nakita do krvavog ubistva, a kao okosnicu misterije čini postojanje tajne zločinačke organizacije. Roman ima i izvesnih dodira sa mistikom, kao što je postojanje "crnog čoveka" (nalik ličnosti iz priča Edgara Alana Poa), nestajanje ove ličnosti u hotelskim hodnicima, postojanje skrivenih zidova u bolnicama i drugo. Sve ovo doprinosi dramatičnosti, ali i uklapanju u već postojeće zahteve žanra. Crnjanski posebnu pažnju poklanja opisima grada (koji je zapravo nastao po ugledu na Pančevo), ali i na vođenje misterije koja se sasvim uklapa u poznate predstavnike detektivskog žanra (Ibid, XII-XIII). Žanrovsko određenje romana *Podzemni klub* ne samo da je očigledno već je i ispoštovano – kako u odabranim tipovima likova tako i u fabuli. Budući da je delo pisano iz finansijskih pobuda, čini se da je cilj velikog pisca bio da napiše nešto što će moći da se proda i bude dostupno širem krugu čitalaca.

Krimi žanr u doba socijalizma

Političke prilike i preovladavajuća ideologija u društvu utiču na to koje književne forme se podstiču a koje se smatraju nepodobnim. Ovo je veoma značajno kada je reč o razvoju krimi žanra u vreme SFRJ. Ovaj razvoj – odnosno,

nedostak razvoja – bio je direktna posledica činjenice da je krimi žanr smatran ideološki nepodobnim i bio je označen kao tipičan proizvod buržoaskog društva. A to je naročito zanimljivo budući da je u istom periodu američkom piscu krimi romana i rodonačelniku *hard-boiled* podžanra, Dashiellu Hammettu, suđeno u Americi pod optužbom da je "komunistički jatak" (Pavličić 1990, 90). Uprkos činjenici da krimi žanr obično tretira zločin kao univerzalnu kategoriju a ne kao komentar na postojeće stanje u društvu, često je nemoguće izbeći da sadržaj krimi romana posmatramo upravo kao odgovor na postojeću političku situaciju (Milošavljević 1997, 95). Krimi žanr, na primer, možemo sagledati u svetlu veličanja zločina ili, kao u slučaju SFRJ, kao nešto što dolazi sa Zapada, iz stranih kultura i "buržoaskih vrednosti", koje nikako nisu preporučljive za domaćeg čitaoca. Stoga ne čudi činjenica da je kriminalistička literatura često nazivana šundom i kao takva nipodaštavana. Pa ipak, inostrani "šund" romani, u koje spada i krimi žanr, bili su veoma čitani na prostoru SFRJ. Na uticaj ove pojave ukazao je lično i Josip Broz Tito sredinom 1960-ih godina, naglašavajući da ovakva literatura ima loš uticaj na omladinu (Vučetić 2012, 324). Velika popularnost stranih krimi romana u periodu socijalizma mogla je da utiče i na domaće pisce, međutim, nema ozbiljnijih tragova tog uticaja pošto domaća scena krimi žanra nikada nije formirana. Ipak, postojali su određeni pokušaji koji su se sporadično pojavljivali, najčešće objavljivani ili kao feljtoni ili u okviru posebnih serija u izdavačkim kućama – na primer "Crna serija" ili "Zelena biblioteka" (Ibid, 322). Ali i pored toga nije mo-

guće govoriti o nekoj "domaćoj struji" autora krimi romana u doba socijalizma.

Zapostavljenost krimi žanra u Srbiji u periodu socijalizma mogla se ogledati i izvan književnosti. Na primer, tek je sredinom 1990-ih na scenu postavljen komad Agate Kristi, *Mišolovka*, što je predstavljao pozorišni fenomen na ovdašnjim prostorima (Milosavljević 1997, 121). Predstava je postigla veliki uspeh, što otvara pitanje zbog čega se ovako dugo čekalo da komad poznate spisateljice bude postavljen na neku od scena u Srbiji. Kako navodi Aleksandar Milosavljević, postojale su dve grupe razloga zbog kojih su naše pozorišne uprave izbegavale da na repertoare svojih kuća postavljaju ovakve komade. S jedne strane su "subjektivni" ili spoljašnji razlozi, koji proističu iz šireg društvenog i političkog konteksta, i oni na isti ili sličan način funkcionišu i kada je reč o prisustvu ovog žanra u drugim umetnostima – pre svega na filmu i/ili u književnosti, dok na primer u stripu samo donekle (Ibid). Kako navodi Milosavljević, "nije teško pretpostaviti da će ovdašnji pisci direktno zaobilaziti žanr koji implicitno priznaje postojanje nečega što zvanična politika najeksplicitnije negira. A kriminal je dobrih dvadesetak godina nakon Drugog svetskog rata bio tabu tema koju su u širokom luku zaobilazile čak i tzv. crne hronike dnevnih novina, dok su jedino oni kriminalci čije spektakularne aktivnosti ipak nije bilo moguće olako prećutati bivali (naučno) definisani kao reprezentanti psihopatološkog uticaja dekadentnog Zapada i odgovarajućeg modela života koji nama ovde, navodno, nije svojstven. Kriminalom su se zvanično ovde još bavili i politički delinkventi, i to iz očajanja

što ne mogu da ubede narod da je život u Jugoslaviji rđav" (Ibid, 122). Iz svega navedenog se vidi da je krimi žanr bio stigmatizovan i ograničavan i da je otvoreno smatran nepri-merenim za ovdašnju pozorišnu publiku i čitaoce u SFRJ. Ovo je jedan od osnovnih razloga isprekidane tradicije krimi žanra u Srbiji i razlog koji govori u prilog tome da je pre reč o sporadičnim pokušajima određenih autora ili usamljenim delima koja dugo vremena nisu uspela da uhvate zamah i postanu deo sveobuhvatnije žanrovske tradicije.

Jedan od najvećih problema prilikom sagledavanja domaćeg krimi žanra u periodu socijalizma predstavlja činjenica da je veliki broj domaćih autora pisao pod pseudonimom, tako da postoji problem utvrđivanja autorstva. Jugoslovenski pisci krili su se iza "zapadnjačkih" (najčešće anglo-američkih) imena, a radnju romana kao po pravilu smeštali u inostranstvo. Ovaj pristup imao je dvostruku funkciju: s jedne strane izbegavala se osuda domaće javnosti zbog priklanja "šundu", a s druge obezbeđivala bolja prodaja romana, budući da su strani krimi romani bili popularni i da je publika i očekivala da se radnja isključivo odvija na Zapadu. Zanimljivo je primetiti da je, uprkos nipodaštavanju krimi žanra i percepciji da je reč o "buržoaskom šundu", postojala poneka inicijativa da se popularišu i podstaknu domaći autori. Tako je izdavačko preduzeće "Duga" napravilo konkurs za najbolji kriminalistički roman krajem 1950-ih godina. Pobjednik konkursa bio je Milan Nikolić, sa romanom *Pošalji čoveka u pola dva*. Nikolić je svoj prvi krimi roman, *Prsten s ružom*, objavio 1957. godine, a do 1960. imao je desetak objavljenih naslova u "Džepnoj knjizi",

"Zelenoj biblioteci", kao i u dnevnim i nedeljnim novinama (Vučetić 2012, 326). Ovaj autor, iako rođen u Hrvatskoj, bio je u 60-im i 70-im godinama mahom objavljivao u Srbiji i BiH. Stvaralaštvo Milana Nikolića, kao i velikog broja drugih učesnika "Duginog" konkursa, pokazalo je veliki uticaj američkog krimi romana na domaće autore. U velikom broju slučajeva situacije i zapleti direktno su pozajmljivani iz američkih krimi romana. Na ovaj problem ukazao je i sâm Nikolić, napominjući da bi domaći krimi romani mogli da se bave i ovdašnjom sredinom i temama koje su aktuelne za domaću publiku³. Sâm Nikolić je radnju svojih romana po pravilu smeštao u podneblje SFRJ, sa domaćim junacima. Pa ipak, ova ideja nije u većoj meri prihvaćena kod domaćih pisaca sve do 90-ih godina XX veka, kada polako počinje šira produkcija krimi priča i romana, u kojima se sve češće javljaju domaće teme.

U periodu socijalizma jedno od imena koje se izdvojilo na domaćoj sceni bio je i Frederik Ešton, iza čijeg pseudonima se krio autor Mitar Milošević. On je bio tvorac popularne serije roto-romana *Lun, kralj ponoći*, a pokrenuo je i ediciju "X-100", u kojoj su izlazili špijunski, akcioni, vestern, ljubavni i SF romani. *Lun, kralj ponoći* bio je naučnik-heroj koji se borio protiv organizovanog kriminala i vladara iz senke. U ovoj ediciji izašlo je preko 70 ro-

³ Treba pomenuti i izuzetak, roman *Apisova obaveštajka* M. Jankovića, objavljen 1960-ih godina, koji se bavio domaćim temama a dospao je na listu 100 romana Roto-biblioteke, na kojoj su mahom bili američki pisci (Vučetić 2012, 326).

mana, a njihov ukupni tiraž bio je preko deset miliona primeraka, što Miloševića čini jednim od najčitanijih jugoslovenskih autora svih vremena (Bakić, 2012). Milošević je predvodio grupu domaćih autora, tzv. "ilegalaca", koji su u ovom periodu stvarali gotovo isključivo pod pseudonimom. Tako je na primer Gradimir Pašćanović pisao pod pseudonimom T. H. Grejč, poznat po serijalu romana *Detektiv Hejzi*. "Ilegalci" su izdavali romane po pravilu u roto-edicijama, dnevnoj štampi i časopisima (Ibid). Ovakva izdanja bila su jevtina i lako dostupna široj čitalačkoj publici, a tip izdanja, cena i mesta na kojima su se pojavljivale priče (na primer, dnevna štampa), još jednom su podvlačile odnos prema krimi žanru kao o nečem brzom, usputnom i drugačijem od "ozbiljne" književnosti.

Na ovom mestu treba pomenuti još jednog od domaćih autora, poznatog po svom širokom opusu. Reč je o Živoradu Mihailoviću, kojeg smatraju jednim od najproduktivnijih autora iz tog perioda. On je samo u periodu od 1954. do 1960. godine objavio 25 krimi romana (Vučetić 2012, 325). Ono što je, međutim, zanimljivo jeste da je po Mihailovićevom scenariju urađen domaći kriminalistički film *Pozorišna veza* (1980)⁴, dok je po romanu Milana Nikolića *X-100* urađen film *X-25* javlja

⁴ *Pozorišna veza*, Jugoslavija, 1980, režija: Milorad Laković; scenario: Živorad Mihailović i Leon Kovke; uloge: Vojislav Brajović, Rastislav Jović, Neda Arnerić; izvor: <http://www.imdb.com/title/tt0081367/>

(1960)⁵. U ekranizaciji Nikolićevog romana pratimo jednu ideološki obojenu priču, u kojoj je po uzoru na Flemingovog Bonda reč o domaćem špijunu koji se infiltrirao u redove nacističke špijunaže za vreme Drugog svet-skog rata. S druge strane, u filmu *Pozorišna veza* pratimo bandu profesionalnih kradljivaca, koji su nakon obavljenog posla u Beču odlučili da opljačkaju Narodno pozorište u Beogradu. Ono što je zanimljivo jeste da se u tih dvadeset godina između dva navedena filma (1960-1980) nije dogodio značajniji pomak sa ideološke slike podneblja SFRJ, gde se od kriminalaca nakon Drugog svetskog rata mogao očekivati isključivo "ideološki kriminal" (domaći izdajnici, strani plaćenici), ali ne i kriminal kakav vidamo na Zapadu (naručeno ubistvo, "reketiranje" i sl.), budući da čak i pljačku Narodnog pozorišta vrše "inostrani" kriminalci.

U knjizi *Theory and Practice of Classic Detective Fiction*, Džon Kavelti navodi da zemlje sa totalitarističkim vođstvom iskazuju netrpeljivost prema kriminalističkom žanru, te da su knjige sa takvim sadržajem bile proterane iz nacističke Nemačke i Staljinističke Rusije (Cawelti 1997, 13). Pored navedenih razloga pro i kontra krimi žanra (trivijalna vs. ozbiljna književnost), treba navesti i taj razlog – specifičan za ovo podneblje – kao nešto što je učestvo-

⁵ *X-25 javlja*, Jugoslavija, 1960, režija: František Čáp; scenario: František Čáp i Milan Nikolić; uloge: Dušan Janićijević, Tamara Miletić, Anđelka Hlebce; izvor: http://www.imdb.com/title/tt0054487/?ref_=nm_flmg_wr_11

valo u građenju pejorativne slike o krimi žanru i stigmatizaciji istog. U knjizi *Adventure, Mystery and Romance*, pozivajući se na De Kvinsija, Kavelti navodi da je sa odvajanjem crkve od zakona postalo moguće da čovek na kriminalno delo gleda kao na etičku i estetičku kategoriju a ne više kao na delo upereno direktno protiv Boga. "Takva promena stava uočljiva je ne samo u usponu detektivske priče nego i u načinu na koji se kriminal počeo tretirati u dnevnoj štampi" (Cawelti 1976, 56). U građenju "idealnog društva", svojevrsne utopije kakvo je trebalo da bude jugoslovensko društvo, kriminalni akt – koliko god sićušan bio – posmatran je kao akt uperen isključivo protiv države u kojoj mesta za kriminal nije bilo, te shodno tome nije bilo mesta ni za kriminalna dela kakva su se dešavala u "dekadentnim" društvima poput britanskog, američkog i dr. Ili kako je to Edgar Moren u studiji *Duh vremena* sažeo: "Partija teži da vlada harmoničnim društvom, u kome nema mesta zločinima i katastrofama" (Moren 1979, 138).

Što se perioda nakon sloma komunizma tiče, zanimljivo je da se uticaj zapadnih krimi romana osećao i posle raspada SFRJ, barem kada je u pitanju pridržavanje određenih tema, formi i žanrovskih konvencija. Tako je 1997. godine časopis "Reč" objavio konkurs za kratku krimi priču, na koji se odazvalo dvadesetak autora. Većina ovih priča svedoči o jasnom uticaju inostranih (najviše američkih) krimi priča, kako u pogledu radnje i tema, tako i u pogledu likova i predstavljenih situacija. Ovo strogo pridržavanje navedenim konvencijama upravo je ono što

krimi priče često čini šablonizovanim. Zanimljivo je da je, uprkos sve većem interesu za smeštanje priča u domaće okvire i sve većem pojavljivanju domaćih tema, srpska krimi priča nakon pada socijalizma ostala da se pridržava utvrđenih inostranih okvira. Ovo pridržavanje zadatih normi ograničava autore da pronađu domaći model koji bi ovdašnje teme spajao sa već utvrđenim žanrovskim konvencijama formiranim u inostranoj krimi literaturi (Milutinović 2012, 674).

II

OTKRIVANJE STRUKTURE: METODI

U ovom poglavlju predstavicu osnovne teorijsko-metodološke postavke na kojima se zasniva moja analiza domaćih krimi romana 50-ih i 60-ih godina XX veka. U najvećoj meri koristio sam pristup koji kombinuje metode koje su predložili Džon Kavelti i Umberto Eko. Manji osvrt posvetio sam i metodi Stanka Lasića. Ovakav kombinovani metod omogućio mi je da do detalja analiziram odnose i vrednosti koje se pojavljuju u analiziranim romanima.

Premda su se krimi romani i priče menjali i poprimali različite oblike od svog nastanka sredinom XIX veka do danas, i mada je usled ovih izmena dolazilo do određenih promena u osnovnoj strukturi i obrascima, važno je zapamtiti da je uvek postojala određena čvrsta struktura koja određuje ovaj žanr. Zato ne čudi da su mnogi teoretičari odlučili da daju model ove strukture, kako bi pokušali da objasne narativni tok i funkcije koje se u krimi romanu pojavljuju. Tri modela analize koja ću navesti u ovom poglavlju daju neke od mogućnosti samostalne analize najra-

zličitijih oblika krimi romana i priča. U interesu čitalaca koji su zainteresovani za sopstvenu analizu krimi književnosti, potrudio sam se da detaljno opišem modele koje su predložili Džon Kavelti, Umberto Eko i Stanko Lasić, čak i kada izlaze iz okvira modela koji sam primenio. Naravno, ove opise ne treba shvatiti kao sveobuhvatno objašnjenje teorijskih okvira koje su pomenuti autori predložili, niti oni imaju ambiciju da u potpunosti objasne metode kojima su se autori koristili.

Džon Kavelti: Formula krimi priče

Metod Džona Kaveltija daje osnovu za strukturalnu analizu kriminalističkih romana, ali i za izgradnju drugih modela. Kavelti svoje izlaganje fokusira na formule koje se pojavljuju u krimi romanima kao pripadnicima jednog određenog žanra; ostali žanrovi koje je analizirao su avanturistički i ljubavni romani. Kavelti ove formule i konvencije vidi kao jednu od osnovnih odlika proučavanih žanrova. Krimi romani po svojoj sadržini jesu uzbudljivi i sposobni da čitaoc odvedu na različite živopisne lokacije i u uzbudljive avanture, i na taj način razbiju monotonost čitaćeve stvarnosti (Cawelti 1976, 34). Istovremeno, formule su te koje zapletu i likovima pružaju osećaj prepoznatljivosti. To, međutim, ne umanjuje čitaćevo uživanje; naprotiv, ova je prepoznatljivost i očekivana struktura upravo ono što povećava njegovu pažnju i uživanje u romanu, budući da čitalac dobija baš ono što je i očekivao. U tom smislu, krimi ro-

mani mogu na neki način da se poistovete sa pričama za malu decu – dete želi da sluša o uzbudljivim događajima, ali isto tako očekuje i određenu, predvidljivu strukturu koju priča mora da zadovolji (Eco 1979, 162).

Kavelti u svojoj knjizi najviše razmatra dva popularna tipa krimi romana: *klasični* krimi roman, čiji je začetnik Edgar Alan Po, a najpoznatiji predstavnik Artur Konan Dojl, i tzv. *hard-boiled* detektivski roman, koji je svoju popularnost stekao 30-ih i 40-ih godina XX veka. U svojoj diskusiji, Kavelti se fokusira na pravila i formule koje čine okosnicu oba ova tipa krimi romana, i upoređuje njihove sličnosti i razlike.

Kada je reč o *klasičnom* krimi romanu, Kavelti se u svojoj diskusiji najviše fokusira na dela E. A. Poa i njegove priče čiji je protagonista detektiv Dupin. Upravo je Po taj koji je definisao četiri vodeća aspekta detektivske priče i oni su preovlađivali krimi žanrom sve do pojave *hard-boiled* podžanra.

Četiri aspekta po Kaveltiju koji čine formulu krimi priče su:

1) Situacija. Klasična detektivska priča započinje nerazjašnjenim zločinom i kreće se ka njegovom razotkrivanju – ta misterija jeste okosnica oko koje se gradi celokupna radnja. Počinjeni zločini po pravilu su ozbiljni, a kao najpopularniji uzimaju se ubistva i značajne političke intrige. Počinjeni zločin centralan je za priču, ali se po pravilu žrtvi ne posvećuje veća pažnja. Kako naglašava Kavelti, bliže

opisivanje žrtve i njenog života izbegava se kako bi se fokus bacio na misteriju i kako bi se izbeglo da se čitaoci previše identifikuju sa žrtvom, što bi ton romana premestilo u tragediju umesto detektivsku misteriju (Cawelti 1976, 81).

2) Obrasci akcije. Drugi važan aspekt naracije čini shema radnje koja se odvija u krimi priči ili romanu. Kada je reč o klasičnoj detektivskoj priči, sva radnja i akcija fokusirana je na istragu pomenutog zločina. U centru su detektiv i njegova nastojanja da zločin rasvetli (Ibid, 82). Ova centralna akcija najčešće je podeljena na nekoliko tipičnih obrazaca:

- a) Upoznavanje detektiva
- b) Zločin i tragovi
- c) Istraga
- d) Objavljivanje rešenja
- e) Objašnjenje rešenja
- f) Završetak

Treba naglasiti da se ovi obrasci ne pojavljuju uvek po ovakvom redosledu i, u zavisnosti od priče, neki mogu biti više ili manje obrađeni. Pa ipak, ova osnovna shema na kojoj počiva naracija klasične detektivske priče pojavljuje se redovno i veoma je stabilna. Detektiv sakuplja dokaze i formira krug osumnjičenih. To znači da zločin mora da bude takav da ostavi određeni broj dokaza te da je moguće naći osumnjičene za zločin (Ibid, 85). Ta etapa zločina i tragova često upoznaje čitaoce sa većim brojem likova

(potencijalnih počinitelja zločina), ali neretko navodi detektiva na pogrešan trag. Takav razvoj događaja pojačava neizvesnost, no čini i da konačan rasplet deluje uzbudljivije. U klasičnoj detektivskoj priči uvek postoji trenutak u kojem detektiv objavljuje da je rešio zločin – ovo je tačka trijumfa. Nakon toga uvek sledi objašnjenje rešenja misterije, u kojem detektiv objašnjava kako je protumačio dokaze i kako je otkrio krivca. Objašnjenje zločina može se na prvi pogled učiniti kao razočaravajući deo, ali zapravo predstavlja jedan od najzanimljivijih delova priče, budući da na ovom mestu čitaoci dobijaju rasplet zagonetke (Ibid, 88).

3) Likovi i odnosi. Sledeći aspekt naracije na koji treba obratiti pažnju su likovi i njihovi međusobni odnosi. Kako ih je Po definisao, *klasična* kriminalistička priča ima četiri glavna lika, četiri glavne uloge, a to su: a) žrtva, b) detektiv, c) zločinac i d) oni koje zločin pogađa (građanstvo) ali ne mogu da ga reše. Kao što je već rečeno, o žrtvi se u *klasičnoj* detektivskoj priči malo zna; određeni podaci moraju da postoje, ali fokus nije na žrtvi – fokus je na misteriji. Kao ni žrtva, ni zločinac ne dobija previše vremena da se iskaže na stranicama *klasične* detektivske priče. Načini na koje je počinio zločin važni su zbog misterije, ali njegova ličnost često se zanemaruje. Kao i u slučaju žrtve, fokusiranje na ličnost zločinca odvelo bi priču u drugom pravcu i udaljilo je od zagonetke (Ibid, 92). Jedino što se može reći jeste da je u većini slučajeva zločinac onaj na koga se najmanje sumnja, što često znači da je u

pitanju lik koji se u priči nije mnogo pojavljivao. Kako je detektiv taj koji rešava zločin/misteriju, lik detektiva stavlja se u žižu. Istovremeno, međutim, stvari se ne posmatraju iz njegovog ugla već je narator često prijatelj detektiva (što najviše dolazi do izražaja u primeru Šerloka Holmsa i doktora Votsona). Jedna od glavnih odlika krimi priča ovog tipa jeste da je detektiv koji rasvetljava misteriju u neku ruku misterija sam po sebi: mi ne znamo dovoljno o njegovom načinu razmišljanja niti znamo na koji način dolazi do otkrića. To je važno zbog literarne naracije budući da čitaoci ne treba da otkriju rešenje prerano, a do čega bi moglo da dođe ukoliko bi detektiv istovremeno bio i narator priče (Ibid, 91).

4) Okruženje. Lokacije na kojima se odigrava radnja *klasične* krimi priče, kao i samo okruženje, igraju važnu ulogu u postavljanju atmosfere. Okruženje može da doprinese napetosti ili egzotici. U *klasičnoj* krimi priči najčešće se koriste izolovana i "opasna" mesta, jasno odvojena od ostatka "sveta". Takav odnos – spoljni svet : mesto zločina – označava opoziciju između reda i haosa (Ibid, 97).

Mnoga od ovih formulističkih pravila i obrazaca ostaju na snazi i u *hard-boiled* romanu, ali postoje i značajne izmene. Formula *hard-boiled* krimi priče akcenat stavlja na drugačije aspekte nego *klasična* detektivska priča, premda su neke osnovne postavke i dalje prisutne: detektiv, zločinac, postojanje misterije. Pa ipak, u *hard-boiled* romanu fokus se premešta sa misterije same po sebi na detektiva

i njegovu priču, kao i na njegovu ličnu unutrašnju borbu i moralna preispitivanja. Prema tome, ličnosti ne samo detektiva već i zločinca, kao i drugih ljudi sa kojima detektiv dolazi u kontakt, imaju veći značaj nego u *klasičnom* detektivskom romanu (Ibid, 143). Isto tako, nije retkost da zločinac/negativac u *hard-boiled* romanu bude žena, i to ona sa kojom je detektiv imao aferu i prema kojoj gaji osećanja. Tako se dodaje elemenat lične izdaje i daje još jedan motiv detektivu *hard-boiled* romana da zločin koji rešava posmatra veoma lično (Ibid, 156). Takođe, detektiv u *hard-boiled* romanu jeste neko ko ne samo da rasvetljava okolnosti zločina već i deli pravdu. Zbog toga se u ovom tipu romana često detektiv i zločinac dobro poznaju, pa je tako i uloga negativca znatno veća nego u *klasičnom* detektivskom romanu (Ibid, 147). Najzad, nije retkost da zločinac predstavlja širi društveni problem, kao što je na primer korumpiranost policije, tajne zavere političara i opšta entropija društva. Za razliku od *klasičnog* detektivskog romana, koji u sebi nosi poruku rešavanja zločina i dovođenja društva u red, *hard-boiled* roman društvo tretira kao pokvareno i korumpirano. Drugim rečima, ono sa čime se detektiv u *hard-boiled* romanu suočava su nered i opšte društveno propadanje (Ibid, 149). Kad je reč o okruženju, u *hard-boiled* romanu to je po pravilu grad, ali ne egzotizovan i mističan, već ogoljen, pun korupcije, smrti i isprazne modernosti (Ibid, 141). To pokazuje kontrast viktorijanском romanu, čije su okruženje i "bogatu" atmosferu *klasične* detektivske priče često obrađivale (Ibid, 144).

Umberto Eko: Analiza romana o Džejsmu Bondu

U svojoj studiji *The Role of the Reader. Explorations in the Semiotics of Texts*, Umberto Eko (Eco) daje svoju analizu romana o Džejsmu Bondu. Analizirajući Flemingove romane, Eko demonstrira kako se organizuje struktura u krimi žanru. Ono što Eko naglašava jeste da Flemingovi romani počivaju na skupu tačno određenih jedinica, koje su vođene rigoroznim pravilima kombinovanja (Eko 1979, 146). Kroz analizu narativne strukture romana o Džejsmu Bondu, Eko za cilj ima otkriće razloga popularnosti ovih romana, kao i njihovo značenje.

Ono što italijanski semiotičar na početku uočava, kao i većina autora koji su se bavili analizom krimi žanra, jeste upravo postojanje tačno određenih elemenata koji prate ustaljenu shemu – struktura krimi romana tačno je određena i retko se od nje odstupa.

Eko je izdvojio pet nivoa na kojima je analizirao narativnu strukturu Flemingovih dela:

- Opozicije likova i vrednosti
- Situacije i priča kao "igra"
- Crno bela ideologija
- Literarne tehnike
- Literatura kao kolaž

Prvi nivo, opozicije likova i vrednosti u romanima o Džejsmu Bondu, otkrivaju da dati romani počivaju na seriji opozicija. Te opozicije dozvoljavaju samo određeni broj

permutacija. Eko je izdvojio 14 parova, od kojih su četiri opozicije likova a ostale opozicije vrednosti koje su na različite načine personifikovane u četiri bazna tipa likova

Date opozicije i parovi:

Bond : M

Bond : Negativac

Negativac : Žena

Žena : Bond

Slobodni svet : Sovjetski Savez

Velika Britanija : Zemlje koje nisu anglosaksonske

Dužnost : Žrtva

Pohlepa : Ideali

Ljubav : Smrt

Šansa : Planiranje

Luksuz : Neudobnost

Neumerenost : Umerenost

Devijantnost : Nevinost

Lojalnost : Nelojalnost

Analiza ovih opozicija otkriva odnose među junacima, ali i u konceptima/vrednostima izraženim u Flemingovim romanima. Tako je Džejms Bond heroj, ali njegov odnos sa M stavlja ga u podređeni položaj. M je taj koji ga šalje na zadatke i onaj koji često skriva pravu prirodu tih zadataka od Bonda. M predstavlja koncepte kao što su Dužnost ili Država; on u sebi iskazuje vrlinu, preciznost i meru. U mnogo čemu, Bond je, iako heroj, sasvim običan u odnosu na M (Ibid, 148).

Bondov odnos sa Negativcem odnos je opozicija u kojoj su pozitivne vrednosti po pravilu date samo Bondu. Bond predstavlja lepotu i potentnost, dok je, naprotiv, Negativac fizički neprivačlan (pa čak i unakažen i monstroznan) i često impotentan. Kada je reč o Negativcima u Flemingovim romanima, primećuje se jasna rasna odlika: naime, Negativci su po pravilu "Drugi"; Negativac nikad nije Britanac. U pitanju je uvek osoba koja potiče iz predela Srednje i Istočne Evrope, sve do Mediterana. Često je reč o osobi koja je rasno ili etnički mešanog porekla; neretko je reč o Slovenima, Jevrejima, Nemcima i Italijanima, koji se predstavljaju kao "mešanci". Ovakva karakterizacija u likovima ovaploćuje dihotomiju Slobodni svet : Sovjetski Savez, i Velika Britanija : Zemlje koje ne pripadaju anglosaksonskom svetu (Ibid, 151). Takođe, treba naglasiti da postoji i određena tipiziranost negativčevih seksualnih sklonosti: u seksualnom smislu, Negativac je često homoseksualac, aseksualan, ili impotentan.

Kada je reč o odnosu Negativca i Žene (u filmovima nazvane "Bond devojke") i ovde se primećuju određena pravila. Naime, Žena je u najvećem broju slučajeva u vlasti Negativca; on je najčešće primorava da radi za njega i zlostavlja je. Iz ovog odnosa proizilazi i poslednji par opozicija likova – Bond : Žena. Taj odnos u sebi kombinuje nekoliko tipičnih elemenata: Bond upoznaje devojku koja radi za Negativca, mentalno je oslobađa stega, ima seksualne odnose sa njom i na kraju je gubi. Na kraju romana, po pravilu, Bond uvek gubi Ženu, na ovaj ili onaj način: ona umire, raskida vezu sa Bondom, odlazi sa drugim, itd.

Zanimljivo je napomenuti da Žena vrlo često i sama etnički pripada Drugom; i ona je često "mešanac" i sličnog porekla kao i Negativac. Kao takva, a budući da postaje Bondova ljubavnica, ona može da razreši kontrast između privilegovane rase (Britanci, "Slobodni svet") i "mešanaca". No budući da na kraju priče ona nije sa Bondom, i da se njihova veza završava njenom smrću (bukvalnom ili simboličkom), Bond je u poziciji da povрати svoju čistotu kao anglosaksonski neženja. Uprkos privremenom mešanju sa inferiornima, privilegovana rasa na kraju priče ostaje čista (Ibid, 155).

Drugi analizirani nivo naracije su situacije koje se pojavljuju u romanima o Džejmsu Bondu. Eko ovde primećuje nekoliko tipičnih situacija i "poteza" koji u mnogo čemu nalikuju igri. Ovakav utisak pojačan je činjenicom da se igra (neka vrsta nadmetanja, na primer igra karata) po pravilu pojavljuje u romanu: u ovoj situaciji, Bond i Negativac nadmeću se u igri, dok se zaplet romana bavi ozbiljnijom "igrom" u kojoj obojica učestvuju. I u igri karata kao i u sveobuhvatnoj igri koju nameće zaplet romana, Bond je pobjednik (Ibid, 156).

Kao što je već rečeno, romani o Džejmsu Bondu predstavljaju kombinacije opozitnih parova i "poteza" (radnji, situacija) koje mogu među njima da se dešavaju. Ograničeni broj opozicija vodi do ograničenog broja situacija koje se mogu dogoditi. Te situacije pravilno su organizovane i čine čvrstu shemu koja se pojavljuje u svim romanima o Bondu i prilično je stabilna (nema varijacija):

- A. M daje zadatak Bondu
- B. Negativac upoznaje Bonda (često mu sam prilazi, krijući svoj identitet)
- C. Bond dela i dolazi do prve konfrontacije sa Negativcem
- D. Bond upoznaje Ženu
- E. Bond zavodi Ženu (u velikom broju slučajeva ima seksualni odnos sa njom)
- F. Negativac zarobljava Bonda (često i Ženu)
- G. Negativac muči Bonda (sa ili bez Žene)
- H. Bond pobeđuje Negativca (ubija ga ili ubija njegove pomoćnike)
- I. Bond uživa sa Ženom, koju potom gubi

Kako naglašava Eko, ovi elementi prisutni su u svim romanima o Bondu, premda je ponekad njihov redosled izmešan: na primer, Bond može da upozna Negativca pre nego što ga M zvanično pošalje na zadatak. Takođe, neki od elemenata mogu se ponavljati: Bond može da ima više konflikata sa Negativcem pre završnog obračuna. Pa ipak, predložena shema veoma je postojana i ponavlja se do detalja u svim romanima. Osim te osnovne sheme, roman ima i niz dodatnih elemenata koji prate događaje – prolog, igra sa Negativcem, opisi putovanja, različite akcione scene izvan glavnih konflikata sa Negativcem, itd. (Ibid, 156-159).¹

Možemo se zapitati kako je moguće napisati toliki broj romana koji prate potpuno istu shemu a da to ne dosadi pu-

¹ Eko je svoju analizu narativnih funkcija uradio po ugledu na Propa i, slično Propu, ustanovio pravilno nizanje funkcija/akcija.

blici i ne umanju njen užitak. Ali, kako naglašava Eko, u romanima o Bondu – za razliku od velikog broja drugih krimi romana, u kojima su nepoznanice preovlađujuće – ono što dominira je Poznato (Ibid, 160): od početka znamo i ko je Negativac i koji su njegovi planovi, a znamo i kako će se radnja shematski odvijati. Upravo ova "poznatost" jeste ono što čitaoci očekuju od Bonda i što ih zadovoljava; štaviše, može se reći da čitaoci tačno znaju šta žele da dobiju od romana o Bondu i Fleming im to i omogućava.

Sledeći nivo koji analizira Eko jeste crno bela ideologija prisutna u romanima o Bondu. Naime, Fleming jasno određuje ko je dobar a ko je loš; likovi i situacije uvek su crni ili beli. Ovo sa sobom nosi negativne konotacije, pošto se pozitivne karakteristike daju Bondu i svetu koji on predstavlja (Velika Britanija, Slobodni svet), a negativne SSSR-u i zemljama/narodima koje/koji nisu anglosaksonske/Anglosaksonci: Jevreji, rasno mešane osobe, Sloveni i sl. Takva postavka logično ukazuje na Flemingov rasizam; pa ipak, kako naglašava Eko, takva implikacija nije odraz Flemingovih ličnih stavova o određenim rasama i etničkim grupama već je posledica stvaranja arhetipa i odnosâ koji su poznati publici. Budući da su likovi i odnosi u romanima o Bondu uvek crno beli, apsolutno dobri/pozitivni ili apsolutno loši/negativni, Fleming koristi grupe za koje zna da će njegovu publiku asocirati na ovakve vrednosti. Velika Britanija označava dobro a Sovjetski Savez zlo ne toliko zbog toga što ih Fleming ovako vidi već zato što on zna da ih tako vidi publika (Ibid, 161). Fleming ne preispituje stavove publike nego ih potvrđuje da bi lako stvorio

arhetipsku sliku Negativca ili apsolutnog zla. U tom smislu, likovi, situacije i odnosi u romanima o Bondu nalikuju onima u bajkama – jer, kao i u bajkama, prisutna je crno bela ideologija, i tačno se zna ko su i kakvi su likovi na osnovu onoga što predstavljaju (Ibid, 162-163). Veštica ili maćeha uvek su negativne, one predstavljaju ovu odliku. Takođe, Sovjetski Savez ili ne-anglosaksonske zemlje predstavljaju negativne vrednosti s obzirom na to da su tako označene u javnosti i da ih ciljna čitalačka publika tako doživljava.

Kada je reč o četvrtom posmatranom nivou, literarnim tehnikama, Eko primećuje da se u Flemingovom stilu često pojavljuju određene tehnike koje nisu slučajne. Jedna od najčešćih tiče se načina na koji Fleming opisuje događaje i situacije. Drugim rečima, u romanima o Bondu često su do detalja opisani svakodnevni događaji, kao što je igra golfa, putovanje vozom ili naručivanje večere u restoranu. S druge strane, neki od događaja najvažnijih za zaplet romana, kao što su na primer akcione scene ili Bond koji provaljuje u dobro čuvanu zgradu, date su samo u naznakama, tek toliko da se razume šta se dogodilo, ali bez detalja. Naizgled, ovakav pristup je nelogičan: svakako da su scene nabijene suspensom i akcijom zanimljivije od svakodnevnih radnji, međutim, kako naglašava Eko, ova tehnika ima za cilj da čitaocu približi Bonda kao stvarnu osobu od krvi i mesa. Flemingova ciljna grupa zna šta je golf; čitaoci su putovali vozom i naručivali večeru u restoranu. Fokusiranjem na ove detalje koji su čitaocima poznati, Fleming za cilj ima da navede čitaoce da se identifikuju sa Bondom. S druge strane, akcione scene, provaljivanje u zgradu, ili bekstvo iz za-

paljenog zamka uz pomoć balona – scene u kojima čitaoci nisu učestvovali, niti postoje izgledi da će ikada učestvovati – preskaču se pošto se publika ne može identifikovati sa Bondom u takvim situacijama (Eko 2003, 80).

Poslednji nivo koji Eko analizira jeste literarni kolaž. Ovde Eko razmatra elemente koje Fleming koristi i načine na koje ih kombinuje. Nije ovde reč o bazičnim elementima strukture, kao što su opozicije i shema, već o motivima koje bira da prikaže: mesta koja opisuje, tipovi žena sa kojima se Bond susreće i sl. Prema Eku, veliki broj ovakvih motiva i kolaža koje stvara, Fleming je preuzeo iz romana XIX veka. Lokacije su često "egzotične" i obuhvataju putovanje iz poznatog sveta u nepoznati. Ovaj prizvuk romana XIX veka ogleda se i u tome što Bond u velikom broju situacija koristi voz kao prevozno sredstvo. Negativci su uvek okrutni, često fizički unakaženi, što je još jedan motiv koji se pojavljuje u romanima XIX veka. Žene neretko predstavljaju arhetip "palog anđela" koji Bond oslobađa i vraća na pravi put. Eko smatra da su ovakva rešenja posledica Flemingovog sopstvenog književnog obrazovanja i da je najverovatnije kopirao ove tipove i rešenja iako ih nije u potpunosti bio svestan (Eco 1979, 168-172).

Stanko Lasić: Roman linearno-povratne naracije

Stanko Lasić je opisao svoj metod analize kriminalističkog romana u knjizi *Poetika kriminalističkog romana. Pokušaj strukturalne analize*. U toj raspravi Lasić je opi-

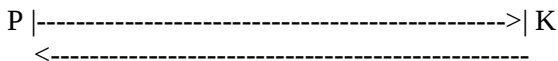
sao sadržaj svoje studije i cilj koji njome želi da postigne. Naime, on otvoreno priznaje da je cilj studije formiranje jednog novog modela za analizu kriminalističkih romana (Lasić 1973, 11), a osnovu za svoj model gradi u strukturalnoj analizi. Ono što je po sopstvenom priznanju pokušao jeste da obuhvati kriminalistički roman u svom najširem značenju. Za razliku od nekih drugih autora, Lasić pod kriminalističkim romanom ne podrazumeva samo klasičan model romana-istrage, već za cilj ima objašnjenje šire lepeze tipova romana koji se, po autorovom mišljenju, mogu smatrati kriminalističkim. U objašnjenju tipova i razradi modela, Lasić se obilato služi primerima, ali daje i konkretna objašnjenja o načinu na koji gradi svoju analizu. U ovom odeljku opisaću Lasićev model i njegove teorijske postavke bez posebnog osvrta na primere, budući da ove postavke zavređuju naročitu pažnju.

U svojoj analizi kriminalističkog romana, Lasić je pošao od hipoteze da je princip ovog romanesknog tipa enigma, a da se ovaj princip najsavršenije nameće na fabulativno-kompozicionom nivou, koji on namerava da analizira. Kako naglašava autor, suočenje sa bilo kojim kriminalističkim romanom jeste suočenje sa specifičnom kompozicionom igrom. Po svojoj strukturi, kriminalistički roman spada u vrstu funkcijskih romana, odnosno romana u kojima težište leži na funkcijama. Glavni princip ovih romana jeste čvrsta narativna sukcesija. Iz svega navedenog nameće se da je analiza fabulativno-kompozicionog nivoa najbolja u cilju sagledavanja strukture kriminalističkih romana (Ibid, 14-16).

Analizom kriminalističkih romana i sagledavanjem njihove strukture može se doći do nekih opštih zakonitosti ovog romanesknog tipa. Ono što se na prvom mestu uočava jeste da sve jedinice po pravilu vode u budućnost: na primer, otkriva se telo žrtve, detektiv počinje istragu, detektiv sumnja na određenu osobu, detektiv saznaje koji je bio motiv zločina i ko je počinilac, zločinac priznaje, zločinac biva priveden pravdi. Ovakva shema pokazuje linearno kretanje od jednog početka ka jednom kraju. Istovremeno, međutim, vidimo da sve jedinice vode i u prošlost – prema funkciji početne zagonetke, budući da se radnja romana fokusira na ono što se dogodilo pre (zločin, motiv za zločin, i sl.) Linearno kretanje napred je zapravo povratno kretanje unatrag, i to je, po Lasiću, osnovni zakon kompozicije kriminalističkog romana, pa zbog toga ovaj tip romana naziva romanom linearno-povratne naracije (Ibid, 54).

Kako navodi Lasić, ovaj paradoks (kretanje napred je istovremeno i kretanje unazad) jeste osnovni razlog strogosti kompozicije kriminalističkog romana. Ova stroga struktura mora biti jasno raspoređena kako bi sve u romanu bilo organizovano tako da istovremeno gleda i prema početku (okolnostima u kojima se odigrao zločin) i prema kraju (razrešenju misterije). Drugim rečima, kraj je početak a početak je kraj. Razrešenje misterije na kraju romana zapravo znači otkrivanje onoga što je bilo na početku – motiv i okolnosti u kojima je počinjen zločin. U kriminalističkom romanu, početak i kraj su jasno dati, ali se kraj iskazuje kao povratak na početak. To je paradoks linearnog kretanja koji

čini okosnicu romana linearno-povratne naracije, odnosno kriminalističkog romana (Ibid, 59).

Shema 1: Kompoziciona shema kriminalističkog romana (linearno-povratne naracije)

Ovaj linearno-povratni paradoks moguć je samo zahvaljujući enigmati, koja mora postojati u romanu. Međutim, ne može svaka enigma da stvori linearno-povratnu naraciju: enigma u romanu mora imati nešto teško i presudno, nešto dovoljno jako da radnju koja ide napred zaustavlja i vraća unazad. Prema Lasiću, ova enigma mora biti dovoljno snažna da zadrži ljudsku svest i da zahteva odgovor, a samo kriminalistička enigma (zagonetni zločin, smrt, strah, i sl.) zadovoljava ove uslove (Ibid, 60).

Za razliku od teoretičara koji samo oblik zagonetke sa otkrivanjem zločina smatraju kriminalističkim, Lasić pod kriminalističkim romanom podrazumeva širi oblik romana, čija je zajednička odlika to da su romani linearno-povratne naracije.

Lasić izdvaja četiri tipa kriminalističkih romana, u zavisnosti od zagonetnog čina:

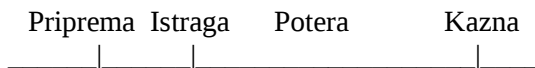
- 1) Oblik istrage: roman je rezultanta tajnovitog čina
- 2) Oblik potere: roman je rezultanta otkrivenog čina
- 3) Oblik pretnje: roman je rezultanta pretećeg čina
- 4) Oblik akcije: roman je rezultanta aktuelizirajućeg čina

Oblik istrage najpoznatiji je oblik kriminalističkog romana, i onaj na koji se obično misli kada se kriminalistički roman pomene. U ovom obliku znamo šta se dogodilo: u pitanju je zločin (najčešće ubistvo), ali ne znamo ko je taj zločin počinio niti sa kojom namerom. Romanom dominira nastojanje da se otkrije vinovnik zločina i objasne okolnosti pod kojima se on odigrao. U ovom obliku kriminalističkog romana sve je podređeno bloku istrage, dok su drugi blokovi – priprema, potera, kazna – znatno kraći. Opšta shema ovog oblika kriminalističkog romana može se predstaviti kao:

Shema 2: Roman oblika istrage

U drugom tipu – roman oblika potere – stvari su drugačije: mi znamo ko je zločinac, budući da prisustvujemo kriminalnom činu. Zagonetka se stoga pomera od pitanja "ko je zločinac" prema drugim pitanjima, kao što su: da li će zločinac uspjeti da se spasi kazne i da li će pobeći poteri koja je za njim krenula. U ovom obliku romana, blokovi pripreme i istrage svedeni su na minimum, a dominantan je blok potere:

Shema 3: Roman oblika potere

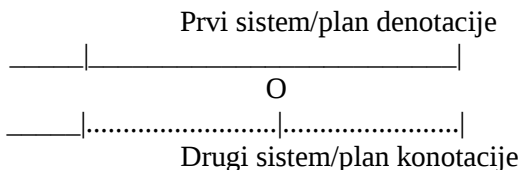
Treći tip, roman oblika pretnje, jeste onaj u kome dominira određena pretnja koja glavne aktere stavlja u seriju teskoba, nesigurnosti, opasnosti i straha. Ugroženi lik nastoji da ovakvo narušavanje ravnoteže ispravi tako što će preteći čin pretvoriti u objašnjeni čin. Prema tome, akter ima za cilj da otkrije prirodu pretećeg čina (koja je po pravilu zločin). Postoje različite mogućnosti da se organizuje ova pretnja i da se dođe do razrešenja koje čitaocima otkriva o kakvoj je pretnji zapravo reč. Po pravilu, u ovom obliku romana dominantan blok jeste blok pripreme:

Priprema	Istraga	Potera	Kazna
_____	_____	_____	_____

Shema 4: Roman oblika pretnje

Najzad, četvrti tip, oblik akcije, po svojoj strukturi najviše odudara od *klasičnog* kriminalističkog romana i približava se drugim tipovima romana (najpre akcionom romanu), čak toliko da ga mnogi autori i ne uzimaju za kriminalistički roman u punom smislu. Ipak, Lasić i ovaj tip podrazumeva pod kriminalističkim romanom, uz nekoliko uslova. Najvažniji od ovih uslova jeste da akcija koja se odvija mora u nekom obliku da bude dovedena u sumnju. Zagonетка koja je neophodna da bi roman bio kriminalistički leži u sumnji, odnosno nesigurnosti iz pitanja da li zaista sve znamo ili je akcija koja se odvija zaista ono što se želi postići, ili možda postoje sumnje da je ono što se dešava samo u službi nečega drugog. Drugi oblik sumnje može da

proistekne iz same činjenice da čitaoci ne znaju da li će se zamišljeni plan ostvariti. Ovaj oblik kriminalističkog romana sastavljen je od takvih događaja koji čitaoca drže u napetosti. Kretanje napred i nazad proizilazi iz toga što je čitalac u enigmati, a ne u jasnoj radnji – ispod jasnih događaja teče skrivena radnja. Shema ovog tipa romana može se prikazati kao:

Shema 5: Roman oblika akcije

Lasićeva analiza kompozicione sheme kriminalističkog romana pokazuje kako se mogu analizirati romani prateći dubinsku strukturu. Osnovni metod koji on predlaže jeste razlamanje kompozicije na manje jedinice, koje se potom samostalno analiziraju kako bi se otkrila njihova funkcija i šire mesto u strukturi romana. Posmatrajući strukturu kriminalističkih romana onako kako ju je definisao Lasić, primećuje se da je njihova glavna odlika upravo linearno-povratna naracija, koju je autor definisao kao osnovno svojstvo ovog tipa romana.

III

ROMANI ŽIVORADA MIHAILOVIĆA I MILANA NIKOLIĆA

U ovom poglavlju dajem detaljnu analizu strukture romana Živorada Mihailovića i Milana Nikolića. Ovi autori odabrani su zbog njihovog značaja za domaću krimi književnost u posmatranom periodu – doba socijalizma 50-ih i 60-ih godina XX veka. Romane sam analizirao služeći se metodama koje su predložili Džon Kavelti i Umberto Eko, uz osvrt na metodu Stanka Lasića¹. Za svaki roman najpre dajem kratak sadržaj, a potom analizu. Analiza po metodi Kaveltija podrazumeva analiziranje najvažnijih aspekata prisutnih u romanu: situaciju (glavnu misteriju i pretnju), obrasce akcije, likove i okruženje. Pomoću ove analize moguće je doći do obraza koji su prisutni u romanu i iz kojih je roman izgrađen, što dovodi do boljeg razumevanja strukture romana. Nakon ove analize sledi analiziranje opozicija likova i vrednosti prema metodi koju je predložio Umberto Eko. Ova analiza ima za cilj da otkrije najvažnije vrednosti prisutne u romanu, kao i

¹ Lasićev metod biće korišćen kod identifikacije podtipova krimi romana kojima pripadaju analizirani romani.

strukture odnosa likova i situacija prema datom vrednosnom okviru. Ovo je značajno za analiziranje vrednosnog kôda romana i značenja koja se u romanu izgrađuju.

Romani Živorada Mihailovića

Analizirana su tri žanrovska romana Živorada Mihailovića – *Krug je zatvoren*, *Inspektorov dnevnik* i *Gumena potpetica* – objavljena 1955. godine. Osim iste godine izdanja, obiluju zajedničkim temama i po svojoj strukturi su veoma slični. Svi romani pripadaju krimi žanru, a po svojoj radnji najviše se oslanjaju na takozvane romane potere pre nego na klasične detektivske romane².

***Krug je zatvoren* (1955)**

Roman Živorada Mihailovića *Krug je zatvoren* objavljen je u magazinu "300 čuda" 1955. godine, u posebnom

² Odabrani romani mahom su izabrani zbog njihove dostupnosti. Premda je Mihailović bio veoma plodan autor, sa velikim brojem romana i novela, do ovih dela veoma je teško doći. Samo jedan od njegovih krimi romana iz proučavanog perioda, *Gumena potpetica*, u izdanju "Zelene biblioteke" iz Beograda, bio je dostupan u Biblioteci grada Beograda. Preostala dva analizirana romana, *Krug je zatvoren* i *Inspektorov dnevnik*, objavljeni su u "Plavom dodatku" časopisa "300 čuda". Uspeo sam da dođem do datih brojeva časopisa preko onlajn knjižare-antikvarnice *Kupindo*, tako da sam mogao da izvršim analizu ovih romana.

"Plavom dodatku" posvećenom romanima. Ovo je prvi Mihailovičev roman objavljen u ovoj ediciji. Reč je o kraćem romanu, dužine 35 stranica štampanih dvostrukim stupcem.

Magazin "300 čuda" objavio je i kratak predgovor u kome se navodi: "U posleratnim godinama romani kriminalističke i špijunske sadržine stekli su posebnu popularnost kod čitalačke publike, tako da se danas teško može zamisliti neki dnevni ili nedeljni list u svetu koji ne objavljuje takve romane u nastavcima. Međutim, iako ih naša publika rado čita, ipak je mali broj književnika i novinara kod nas koji se bave tim književnim radom. Među onim malobrojnim piscima svakako da najvidnije mesto zauzima Živorad Mihailović, koji je objavio nekoliko romana napisanih na osnovu autentičnih podataka. Glavna odlika njegovog stvaralaštva sastoji se baš u tome što on uglavnom piše na osnovu podataka o događajima koji su se stvarno odigrali. Naravno, da bi roman bio zanimljiviji, on ga začini i ponekom izmišljenom epizodom, koja ne šteti samoj celini i verodostojnosti. Stil mu je veoma živ, a zapleti vešto konstruisani, tako da se svako njegovo delo čita sa velikim interesovanjem i do kraja ne ispušta iz ruku.

U romanu *Krug je zatvoren* Mihailović je opisao borbu naših organa bezbednosti sa špijunima koji se ubacuju iz inostranstva radi raznih diverzija i dela sabotaže" (300 čuda, br. 15, 1955, 1).

Sadržaj romana

Roman *Krug je zatvoren* bavi se policijskom istragom, otkrivanjem i hapšenjem kriminalne grupe koja svoje de-

latnosti obavlja u selima pod planinom Šarom. Radnja je fokusirana na napore inspektora Pavla Matića da članove kriminalističke grupe privede pravdi, kao i na aktivnosti samih kriminalaca.

Roman *Krug je zatvoren* počinje epizodom u kojoj čitalac upoznaje glavnog junaka, seoskog učitelja Mirka Sretenovića. Mladi učitelj boravi u selu pod Šarom i upoznat je sa postojanjem kriminalne grupe koja pravi različite diverzije i napada lokalno stanovništvo. Epizoda opisuje napad na učitelja u njegovom stanu. Mirko uspeva da ubije jednog od napadača, ali oni bacaju bombu u stan i Mirko biva povređen. Nakon oporavka, Mirko se vraća u stan i obavlja stari posao. U selo je u međuvremenu stigla i mlada učiteljica, Karolina.

Napad na učitelja privukao je pažnju inspektora Pavla Matića, koji je siguran da je ovo delo kriminalne grupe na čijem je čelu odmetnik Hasan Riba. Hasan je opisan kao "šiptar-fašista", koji je za vreme rata radio za okupatora i terorisao stanovništvo pod Šarom. Nakon rata je ilegalno prebegao u inostranstvo kako bi izbegao kaznu i tamo je postao deo širih kriminalnih krugova. Inspektor Matić veruje da se sa svojom grupom bandita Hasan Riba ilegalno vratio u Jugoslaviju i ponovo počeo svoje kriminalne aktivnosti pod Šarom. Cilj inspektora Matića je da stane na put Hasanu Ribi i njegovoj grupi. Nakon napada na Mirka, inspektor odlučuje da intenzivira istragu i traži pojačanje iz Beograda. Prilikom jedne šetnje izvan sela, neko puca na njega i inspektor Matić zaključuje da je kriminalna grupa počela da paniči.

U međuvremenu, pisac nas upoznaje sa Hasanom i njegovom kriminalnom grupom. Oni se kriju kod jataka u selima Podšara i putem radio-poruka razmenjuju vesti i instrukcije sa nadređenima. Hasan i njegova grupa spremaju se da izvrše napad na jedno od sela, ali upadaju u zamku koju su im postavili milicioneri. Jedan od članova grupe gine, a Hasan i ostatak bande skrivaju se kod jataka Kosane, Hasanove ljubavnice.

Inspektor Matić saznaje da je jedan od članova bande, Adam, brat seoske učiteljice Karoline. Karolina brata nije videla godinama, još otkako je otišao u inostranstvo, gde mu se navodno izgubio svaki trag. Inspektor Matić saopštava Karolini da joj je brat član bande i da će je verovatno uskoro kontaktirati kako bi im bila jatak. Karolina pristaje da pomogne u istrazi – pretvaraće se da će saradivati sa kriminalcima. Oni zaista dolaze jedne noći i Karolina im obećava da će im pomoći, ukoliko joj se brat lično obrati i dokaže da je sa njima.

U Beogradu upoznajemo Anicu i njenog supruga Somija, koji u svom stanu drže ilegalnu radio-stanicu i razmenjuju poruke sa kriminalnom grupom u Podšaru po nalogu Alba Benutija, koji se izdaje za trgovačkog predstavnika. Dok oni razmenjuju radio-poruke sa grupom u Podšaru, inspektor Matić se takođe nalazi u Beogradu, gde sakuplja podatke o mogućim saradnicima kriminalaca.

Hasan i njegova grupa napuštaju jataka Kosanu i odlaze u susednu varošicu kod drugog jataka. Budući da je ovaj jatak počeo da im otkazuje poslušnost, Hasan i nje-

govi ljudi ga ubijaju. Za sobom ostavljaju cedulju: "Tako prolazi svaki onaj koji izda Hasana". Ovo je upozorenje ostalim jatacima, ali takođe i znak inspektor Matiću da grupa dela u varošicama Podšara.

U Beogradu, Anica i Somi šalju šifrovanu poruku koju inspektor Matić i njegovi ljudi uspevaju da presretnu i dešifruju. Poruku su poslali nadređenim kriminalcima u selima Podšara. U poruci se navodi da, ukoliko je situacija kritična, treba obustaviti kriminalne aktivnosti ili se podeliti u dve grupe.

Kriminalna grupa kreće ka školi, kako bi Adam posetio svoju sestru Karolinu; međutim, presreće ih inspektor Matić sa svojim ljudima i dolazi do obračuna u kome gine Adam, a jedan član bande biva ranjen. Hasan Riba skriva se kod jataka Kosane, a inspektor Matić saopštava Karolini da joj je brat mrtav.

Kriminalci šalju šifrovanu poruku u Beograd da je grupa napadnuta. Nakon toga, donose odluku da Hasana sklope u Beograd, u kuću Somija i Anice. Ostatak bande skriva se u jednoj zemunici u Podšaru i čeka da im vrh saopšti da je sigurno da pobegnu. I Hasan i ostatak bande namera vaju da prebegnu u inostranstvo.

Inspektor Matić uspeva da postavi zasede jatacima i da prati jednog od članova bande koji iz zemunice beži ka Beogradu. Prati ga i dolazi do kuće Somija i Anice. Inspektor Matić pozove pojačanje i oni uspevaju da uhvate Hasana i njegove pomagače. Na kraju romana, inspektor Matić prepričava Mirku i Karolini kako je uspeo da stane na put kriminalnoj grupi.

Analiza romana

1) Situacija

Okosnicu romana *Krug je zatvoren* čini policijska istraga. Po svojoj strukturi, ovaj roman najbliži je Lasićevom modelu romana potere i kao takav odstupa od formule klasičnog detektivskog i kriminalističkog romana. Shodno tome, situacije opisane u romanu mahom su fokusirane na napore inspektora i milicije da kriminalnu grupu privedu pravdi, i na napore kriminalaca da pravdu izbegnu. Radnja često prelazi sa inspektora Matića na pripadnike kriminalne grupe, sa sela u Podšaru na Beograd i dr., tako da je u pojedinim trenucima gotovo teško pratiti radnju.

Zanimljivo je da roman počinje epizodom u kojoj glavni lik nije inspektor Matić niti bilo ko od glavnih kriminalaca već seoski učitelj Mirko. Napad na Mirka ima za cilj da pokaže kriminalne aktivnosti kojima se bave Hasan Riba i njegova grupa.

Roman se potpuno fokusira na akcije inspektora Matića i na napore grupe da izbegnu hapšenje, dok je neznan deo posvećen motivima grupe i njihovim konkretnim kriminalnim aktivnostima. Sve što saznajemo o kriminalnoj grupi veoma je šturo, osim činjenice da su organizovani iz inostranstva i da su im članovi mahom ljudi koji su za vreme rata sarađivali sa nacistima. Čime se grupa bavi i šta im je zapravo cilj – ne otkriva se u romanu. Ono što je naglašeno jeste da je reč o plaćenicima iz inostranstva i neprijateljima države.

2) Obrasci akcije

Uopšte uzev, roman je napisan u formi kratkih epizoda koje opisuju jednu akciju. Ove epizode ne teku uvek glatko i ne proizilaze uvek jedna iz druge, tako da roman ostavlja utisak fragmentarnosti. Glavna pretnja izražena u romanu su Hasan Riba i njegova kriminalna grupa. I mada roman ne otkriva konkretne planove kriminalne grupe niti šta uopšte ta grupa želi, naglašen je napor da se grupa privede pravdi. Gotovo svi obrasci akcije prate korake policijske istrage s jedne i napore kriminalaca da pravdu izbegnu s druge strane.

Radnja se odvija u sledećim koracima:

- Napad koji inicira pojačanu policijsku istragu.
- Protagonista (inspektor Matić) sakuplja podatke o potencijalnim osumnjičenima.
- Antagonisti napadaju protagonistu, no bez većeg uspeha.
- Antagonisti vrše napad na varošicu.
- Antagonisti razmenjuju radio-poruke.
- Antagonisti kontaktiraju pomagača (Karolinu).
- Protagonista sužava krug osumnjičenih.
- Antagonisti ubijaju jataka.
- Antagonisti pokušavaju ponovo da kontaktiraju pomagača, ali ih protagonista sprečava.
- Antagonisti se razdvajaju (odlazak u Beograd i zemunicu).
- Protagonista prati antagonistu iz zemunice.
- Protagonista privodi ostatak antagonista pravdi.

Iz ovih obrazaca akcije primećuje se da roman prati epizodni karakter koraka koji čini protagonista s jedne i antagonisti s druge strane. Ove epizode i koraci u istrazi donekle podsećaju na igru mačke i miša, u kojoj antagonisti pokušavaju da izbegnu pravdu, dok protagonista nastoji da ih uhvati. Gotovo polovina romana ispričana je iz ugla antagonista i prati njihove korake. Na ovaj način roman je podeljen na akcije koje vrši protagonista (istraga, sužavanje kruga, privođenje kriminalaca pravdi) i na akcije koje vrše antagonisti (skrivanje kod jataka, napad na varošice, slanje i primanje radio poruka).

3) Likovi

Kao žanrovski roman koji se bavi policijskom istragom, *Krug je zatvoren* raspolaže određenim tipovima likova karakterističnim za detektivske i krimi romane. Ovde je, pre svega, reč o ličnostima detektiva (inspektor Matić) i "negativcima" (Hasan Riba i njegova banda). Roman je podeljen na jasno određene pozitivne i negativne likove. Ovakva podela na "pozitivce" i "negativce" veoma je česta u krimi i špijunskim romanima. Likovi su mahom predstavljeni, kako to Eko kaže, manihejski, gde je neko ili sasvim dobar ili sasvim loš.

Na ovaj način, likovi u romanu mogu se podeliti na:

Pozitivce (organe reda i njihove pomagače): Inspektor Matić, učitelj Mirko, učiteljica Karolina, milicioneri, radiotelegrafisti.

Negativce (kriminalna grupa i njihovi pomagači): Hasan Riba, pripadnici kriminalne grupe, jataci (Kosana, Husnija), stranac-veza (Albo Benuti), Anica i Somi.

Jedini lik koji donekle odstupa od crno-belog morala jeste Adam, koji, iako pripadnik kriminalne grupe, iskazuje određena moralna načela i kajanje. Uprkos tome što se nalazi u kriminalnoj grupi Hasana Ribe, Adam želi da zaštiti svoju sestru i kaje se zbog svojih postupaka.

Vidi se da roman raspolaže velikim brojem tipskih ličnosti karakterističnih za krimi romane. Ono što je, međutim, za ovaj roman karakteristično jeste *odsustvo* određenih tipova likova koji su karakteristični za žanr. Naime, *Krug je zatvoren* nema ličnost koja igra ulogu žrtve. Premda različiti likovi u romanu trpe nasilje u određenim trenucima (učitelj Mirko, učiteljica Karolina), nijedno od njih u funkcionalnom smislu ne predstavlja žrtvu, niti igra ovu ulogu u kontekstu narativa. Nedostatak žrtve i konkretnog, centralnog zločina izdvaja ovaj roman od standardnih krimi romana, u kome je po pravilu prisutan određeni zločin i njegove žrtve. Usled fragmentarnog i epizodnog karaktera mnogih scena u romanu, može se, eventualno, govoriti o ulogama žrtve i centralnom zločinu određenih epizoda. Primera radi, Mirko je žrtva epizode koja otvara roman, a napad na njega centralni je zločin te epizode; pa ipak, ništa od ovoga ne odgovara romanu u celosti, koji je sasvim fokusiran na istragu i hapšenje, a ne na počinjene zločine i razloge zbog kojih negativce treba privesti pravdi.

Najvažniji likovi romana su:

- Protagonista (inspektor Matić). Pripadnik zvaničnih organa reda i kao takav simbol snage države i njenih institucija. Matić sprovodi istragu u selima Podšara kako bi stao na put kriminalnoj grupi.

- Antagonista (Hasan Riba). Vođa kriminalne grupe. O njegovim samim aktivnostima i planovima ne saznajemo mnogo. Ono što je o njemu poznato jeste njegova prošlost (naročito u kontekstu ponašanja za vreme Drugog svetskog rata). Hasan Riba za vreme rata bio je pripadnik "šiptarskog fašističkog bataljona" (Mihailović 1955, 3), poznat po svireposti i ubijanju seoskog stanovništva pod Šarom. Nakon rata je ilegalno prebegao u inostranstvo, gde je postao deo širih kriminalnih krugova. Iz inostranstva je potom ilegalno ušao u Jugoslaviju, odakle je sa svojom grupom nastavio sa diverzijama i kriminalnim aktivnostima. Priroda ovih aktivnosti nije u romanu objašnjena, ali je Hasanova prošlost – saradnja sa nacistima, povezivanje s kriminalcima iz inostranstva – tretirana kao dovoljno objašnjenje.

- Pomagači (Mirko i Karolina). Seoski učitelji Mirko i Karolina, iako igraju uloge žrtve u određenim epizodama, u romanu imaju ulogu pomagača, koji svojim aktivnostima pomažu inspektoru Matiću u istrazi. Njihova uloga nije toliko značajna za razvoj same istrage, ali oni služe kao dobra ilustracija "običnih ljudi" i onoga što se njima dešava dok s druge strane traje istraga a kriminalci haraju selima Podšara. Mirko i Karolina tako postaju simboli

"običnog života" i normalnosti koju hvatanje kriminalaca treba da uspostavi.

○ Negativci (članovi bande i jataci). Roman obiluje negativcima, kojih ima nekoliko tipova. Na prvom mestu, tu su članovi bande Hasana Ribe. Svi oni redom su ili vrbovani u inostranstvu ili žele da se domognu inostranstva. Mnoge povezuju i sumnjive aktivnosti za vreme Drugog svetskog rata (saradnja sa okupatorom). Drugi tip negativaca su jataci. Neki od njih spremno pomažu Hasanu (kao Kosana, sa kojom je Hasan u ljubavnoj vezi), dok drugi to čine iz straha. I u slučaju jataka naglašena je sumnjiva prošlost (saradnja sa okupatorom za vreme Drugog svetskog rata). Ovakva prošlost ne samo da povezuje jatake sa kriminalcima, već služi i da naglasi njihovu moralnu korumpiranost. Takođe, među negativcima ima i stranaca (Albo Benuti). Implicirano je da je celokupna kriminalna aktivnost organizovana iz inostranstva, iako šefove bande i inostrane kriminalce ne upoznajemo u romanu. Najzad, kao poseban slučaj treba izdvojiti Anicu i Somija, par iz Beograda, koji u svom stanu ima radio-stanicu kojom se prenose šifrovane poruke. Likovi Anice i Somija dobro su razrađeni, naročito kada je reč o njihovoj prošlosti. Somi je nakon rata uhapšen zbog saradnje sa okupatorom i sada sve što želi jeste da pobjegne u inostranstvo. Anica, njegova žena, kći je predratnog oficira, koja je još kao devojka navikla na raskoš i sada želi da zadrži takav stil života. Tokom rata imala je afere sa nemačkim oficirima, a u toku romana ulazi u vezu sa Hasanom Ribom. Navikla je na skupe stvari (kućna haljina od japanske svile, skupocene

kreme za lice, strani časopisi) i sanja o odlasku u inostranstvo. Kako autor naglašava, ni njoj kao ni njenom suprugu "nije se dopadala nova narodna država, jer nije više mogla da bude ono što je bila u bivšoj kraljevini. Kćer generala. Devojka koja je odlazila na dvorske balove i prijeme. Za sve vreme ona je želela da ode iz zemlje. Doduše, ona nikada nije ni osećala nešto za nju. Pre rata je najčešće provodila vreme u inostranstvu. Kako je govorila: 'Otađzbina mi je ona zemlja gde mogu da budem bogata i da činim što god hoću!'" (Ibid, 25). Ovakvi stavovi i stil života služe kao opis dekadentnosti i ilustruju Anicu kao moralno posrnulu osobu bez časti i načela, koju čitaoci lako mogu da zamisle da sarađuje sa kriminalcima.

○ Pozitivci (organi reda). Nekolicina sporednih likova, mahom pomagači inspektora Matića dopunjuju spisak ličnosti koje se pojavljuju u romanu. Većina je neimenovana, ili im se ime samo jednom pojavljuje, i određena samo svojom funkcijom u hijerarhiji organa unutrašnjih poslova (telegrafisti, oficiri i kapetani milicije, i sl.) Od svih sporednih likova, jedino se Matićev pomoćnik Radiša pojavljuje u malo većoj ulozi. Iako većinom skrajnuti u pozadinu, ovi likovi imaju za cilj da pokažu efikasnost organa reda i da svojim delovanjem doprinesu istrazi.

4) Okruženje

Roman *Krug je zatvoren* specifičan je po svom seoskom okruženju. Najveći deo radnje odigrava se u selima pod Šarom. Pisac je do detalja opisao zimu u selima i predele

oko njih. Sneg, skrivanje po šumama i prikradanje selima čest su motiv velikog broja epizoda u romanu. Ovakav odabir okruženja pruža mogućnosti da se iskaže tajnovitost. Ovakvo okruženje pogodno je i za različite oblike skrivanja i kriminalnih aktivnosti. Osim toga, odabir ovog okruženja daleko od urbanih središta Jugoslavije ima za cilj da naglasi važnost sela i njegovih stanovnika, koji su označeni kao jednako značajni i važni, i koji zaslužuju ravnopravnu brigu i zaštitu. (Inspektor Matić dolazi čak iz Beograda kako bi proterao kriminalnu grupu iz sela pod Šarom).

Manjim delom, roman se odvija i u urbanoj sredini (Beogradu). Prestonica je u romanu oslikana više kroz ličnosti i stan u kojem oni žive a ne kao šire okruženje. Stan u kome žive Anica i Somi opisan je do detalja, sa ciljem da se kroz njega okarakterišu ličnosti supružnika koji sarađuju sa kriminalcima.

Opozicije likova i vrednosti/ideologije

Najvažnije opozicije likova i vrednosti u romanu su:

Inspektor Matić : kriminalci
(zakon : zločin; patriotizam : izdaja zemlje)

Inspektor Matić : Mirko
(država : građanin)

Hasan Riba : kriminalci
(vođa : potčinjeni)

Hasan Riba : Kosana
(maskulinitet : feminitet, dominantno : submisivno)

Kosana : Adam
(ideološki podobna : ideološki nepodoban)
Domaće : strano
(dihotomija: Jugoslavija : inostranstvo)
Pozitivci : Negativci
(prihvatanje sistema : neprihvatanje sistema)
Buržoazija : "običan" narod
Organi reda : kriminalci
(MUP : kriminalci)
Socijalizam (državni poredak Jugoslavije) : saradnici okupatora
Prošlost : sadašnjost
Patriotizam : izdaja
Moral : nemoral

Epizode u romanu podeljene su gotovo ravnomerno između "pozitivaca" (inspektor Matić, Mirko, Karolina, organi reda) i "negativaca" (Hasan Riba, njegova banda, jataci, Anica i Somi). Samim tim je naglašena dihotomija pozitivci : negativci i sve ono što se sa njima povezuje.

Vrednosni okvir romana jasno dodeljuje uloge pozitivnog i negativnog:

- Pozitivno: Organi reda, narodna država, domaće, običan građanin i seljak, državni poredak Jugoslavije, (implicitirano) borba na strani partizana, prihvatanje sistema, ideološka podobnost

- Negativno: Kriminal, inostranstvo, nelojalnost državi, buržoazija, saradnja sa okupatorom, neprihvatanje sistema, ideološka nepodobnost.

Oko ove vrednosne ose grupišu se svi likovi i situacije u romanu do te mere da konkretni zločini i planovi kriminalne grupe nikada nisu objašnjeni. Roman daje veoma neodređene opise onoga što grupa zaista radi (diverzije, terorisanje stanovništva). Premda su u romanu prikazani manji napadi, većina onoga što banda radi jeste skrivanje i izbegavanje pravde, a ne neke konkretne kriminalne aktivnosti. Jedino što o njima saznajemo jeste njihova prošlost: vrbovanje iz inostranstva, saradnja sa okupatorom za vreme Drugog svetskog rata, nezadovoljstvo stanjem u državi. Čini se da su ove ideološke odrednice dovoljne da grupu označe kao opasnu i da ne ostave čitaocima nimalo simpatije za njih.

Roman prati igru mačke i miša između inspektora Matića i članova bande, ali konkretne motive ni jednih ni drugih ne saznajemo otvoreno. Pisac nas poziva da poverujemo u opasnost bande i neophodnost da se njenim članovima stane na put, premda u samom romanu ne nailazimo na neke veće kriminalne aktivnosti (ili bar ne one koje bi zahtevale angažman većeg broja pripadnika reda). Umesto konkretnih zločina, kao objašnjenje daje se prošlost članova bande i njihova ideološka nepodobnost. Insistiranjem da se kriminalna grupa finansira iz inostranstva i da njeni članovi ilegalno ulaze i izlaze iz zemlje naglašava se opšta opasnost koju ova grupa predstavlja, a samim tim i opasnost inostranstva kao takvog.

Druga važna odlika kriminalaca jeste njihova nelojalnost Jugoslaviji i njenom poretku. Ovo je naročito naglašeno u ličnostima Hasana Ribe i Anice. Hasan Riba,

kao "glavni negativac" nosilac je svega negativnog u romanu: saradnja sa okupatorom, veze u inostranstvu, ilegalni prelazak granice, nelojalnost državi i dr. Uz to, on ima i veći broj ličnih negativnih osobina: nelojalnost grupi koju predvodi (spremnost na izdaju), koristoljublje, agresija i "divlji" maskulinitet izražen kroz afere sa različitim ženama. Pisac ne propušta da napomene da je Hasan grub sa ženama, ali da one koje su sa njim u vezi to čine upravo zato što su privučene njegovom surovošću i "tamom". Ove osobine, pripisane liku koji je okarakterisan i kao "šiptar-fašista", nose jasnu ideološku obojenost.

Lik Anice takođe naglašava vrednosni sistem romana. Anica je opisana kao predstavnik buržoazije i kao takva stoji nasuprot "običnom narodu" kao što su Mirko ili Karolina. Kroz opise Anice i njenog života, pisac otvoreno kritikuje buržoaziju – balove, dvor, česta putovanja u inostranstvo, modu, preteranu brigu o lepoti – i povezuje ih sa nedostatkom časti i morala. Ovaj nedostatak časti u slučaju Anice ogleda se kako u spremnosti da izda zemlju, tako i u seksualnom ponašanju (promiskuitet i česte veze sa nacistima i kriminalcima). Roman pravi jasan vrednosni sud kada je reč o buržoaskoj klasi i onome što se percipira kao način života ove klase. Ovo je naročito naglašeno u odnosu na inostranstvo. U očima Anice (i buržoazije), inostranstvo se ogleda kao bogatstvo i lagodan život. Roman osuđuje ovakvo razmišljanje i kao suprotnost i pozitivan primer stavlja "običan narod", koji se ogleda u prostođušnim seljanima sela pod Šarom, kao i učiteljima Mirku i Karolini. Svi oni prikazani su kao moralni, poštteni i dobri

ljudi. Ove pozitivne osobine povezane su i sa ideološkom podobnošću. Pisac ne propušta da nas upozna sa prošlošću većine likova. "Pozitivci" su upravo oni sa ideološko podobnom prošlošću i oni koji podržavaju postojeće stanje u Jugoslaviji.

Kao i u drugim romanima ovog autora, kao najveći autoritet javlja se predstavnik državnih organa reda. Inspektor Matić igra ulogu protagoniste koji, po zahtevima žanra, ima ulogu detektiva koji obavlja istragu. Ipak, za razliku od inostranih krimi romana, inspektor Matić nije prikazan kao individualac ili neko ko radi samostalno. Naprotiv, on je predstavnik zvaničnih organa reda, i kao takav ne predstavlja samog sebe, već zvanične institucije i državu uopšte. Njegovo delanje jeste delanje države, a njegova pravda jeste državna pravda i pravda postojećeg sistema.

Inspektorov dnevnik (1955)

Inspektorov dnevnik je drugi Mihailovićev roman koji je izašao u magazinu "300 čuda", u "Plavom dodatku". Kao i prethodno delo istog autora, i ovaj roman je objavljen u pomenutoj ediciji 1955. godine (u broju 30). Pono-vo je reč o delu koje po svojoj dužini od tridesetak stranica štampanih dvostrukim stupcem odgovara obimu kraćeg romana. Po svojoj radnji, međutim, *Inspektorov dnevnik*, baš kao i prethodni Mihailovićev roman objavljen u istoj ediciji, sadrži sve elemente krimi romana.

Kao i roman *Krug je zatvoren*, i *Inspektorov dnevnik* počinje kratkim uvodom redakcije. U njemu se navodi:

"Naša čitalačka publika već je imala prilike da se upozna sa književnim stvaralaštvom Živorada Mihailovića, koji se ubraja u onaj mali broj novinara što se bave pisanjem romana detektivske i špijunske sadržine. Posle romana *Krug je zatvoren*, koji je odlično primljen kod publike, objavljujemo njegov novi roman *Inspektorov dnevnik* u kojem su u potpunosti došli do izražaja svi oblici njegovog stila i načina pisanja.

I ovaj roman je rađen na osnovu verodostojnih podataka o događajima koji su se stvarno odigrali. Naravno, prilikom konstruisanja fabule, morao je da se posluži i nekim izmišljenim epizodama, koje, međutim, ništa ne štete verodostojnosti dela.

U romanu je obrađen slučaj privredne špijunaže. Radnja se odigrava u Beogradu, i puna je zapleta i neočekivanih obrta tako da se delo čita bez predaha." (300 čuda br. 30, 1995, 1).

Sadržaj romana

Roman *Inspektorov dnevnik* u fokusu ima policijsku istragu vezanu za slučaj privrednog kriminala. Na početku romana upoznajemo tehnologa Simu Kostića, autora inovativnog filtera, kojeg ostavlja ljubavnica Vera. Sima je slomljen što ga je napustila zbog drugog čoveka i razočaran odlazi iz njenog stana. Narednog dana saznaje da je ubijena i da svi dokazi ukazuju na njega – stvari koje je zaboravio u njenom stanu, pištolj kojim je izvršeno ubistvo je njegov, itd.

Istragu ovog ubistva vodi inspektor Pavle Matić, koji je ujedno i protagonista romana i njegov glavni junak. Uprkos svim dokazima koji ukazuju na Simu Kostića, inspektor Matić ne sumnja na njega. On sa razlogom pretpostavlja da je motiv zločina inovativni filter koji je osmislio Sima Kostić. Ovaj filter ima potencijal da unapredi fabričku proizvodnju i inspektor Matić pretpostavlja da su stranci zainteresovani za ovaj pronalazak. Sa razlogom sumnja u postojanje kriminalne grupe koja želi da se nezakonito dočepa planova za proizvodnju filtera. Vera je bila kolateralna šteta – inspektor Matić sumnja da su joj se kriminalci približili zato što je bila u vezi sa Simom Kostićem i pokušali da je navedu da radi za njih. Kada je odbila, ubili su je. Sa ovim pretpostavkama, inspektor Matić počinje istragu razotkrivanja kriminalne grupe. Jedan od prvih koraka je da prouči sve osobe iz različitih instituta i državnih institucija koje su znale za postojanje filtera.

Istovremeno, roman nas odvodi u kriminalnu grupu. Upoznajemo jednog od vođa grupe, Vaka, stranca. U njegovoj nadležnosti su sitni kriminalci, od kojih jedan, Maksimilijan, počinje da paniči u strahu od policijske istrage. Kada se toga dana vraća iz posete Vaku, Maksimilijan biva ubijen u svom stanu. Inspektor Matić dolazi na mesto zločina i intervjuiše Maksimilijanovu udovicu Miru, koja tvrdi da je Maksimilijan bio dobar čovek koji nije imao neprijatelja. Međutim, Sima Kostić potvrđuje da je Maksimilijana i njegovu suprugu sreo ranije i inspektor Matić zaključuje da su dva ubistva povezana.

Kako bi naterao članove bande da se razotkriju, inspektor Matić nalaže da u dnevnim novinama objave kako su ubistva Vere i Maksimilijana povezana i da su organi reda na tragu ubicama. Ovo zaista navodi jednog od članova bande, Antona, da ode u miliciju i prizna svoju umešanost u zločine. Njegova izjava potvrđuje sve sumnje inspektora Matića: zaista je reč o kriminalnoj grupi koja želi da ukrade planove za filter kako bi ih prodala strancima.

U međuvremenu, kriminalci su u sve većem strahu zbog istrage. Kako je po nalogu inspektora Matića Sima Kostić planove i crteže za filter sklonio iz svog stana u Institut, kriminalci odlučuju da upadnu u Institut i kidnapuju Simu Kostića zajedno sa planovima. Oni zaista to i čine, ali Sima uspeva da sakrije ključeve od fioke sa planovima u kutiju cigareta pre nego što to otmičari primete. Otmičari ga odvođe, no ne uspevaju da se domognu planova. U Vakijevoj automobilu ga drogiraju i dovode u nepoznat stan.

Inspektor Matić uspeva da poveže jednog od Kostićevih kolega, Ladislava Ekla, sa kriminalnom grupom kada njegova supruga pokuša da pošalje magnetofonsku traku sa šifrovanim porukama u inostranstvo. Odlaze u njegov stan i tamo pronalaze otetog Simu Kostića. Ladislav Ekl priznaje umešanost u kriminalnu grupu i navodi da ostali članovi treba te večeri da se nađu u istom stanu kako bi Kostića odveli dalje. Inspektor Matić odlučuje da napravi zasedu.

Prilikom zasede Anton biva ranjen a Vaki se predaje. Poslednji član bande, Bim, zbog koga je Vera na početku ostavila Simu Kostića, uspeva da ubije Ladislava Ekla i je-

dnog milicionera. Odlučuje da se skloni kod glavnog vođe bande, koga osim njega gotovo niko od članova nikada nije upoznao i koga samo znaju pod imenom "Gospodin".

Zahvaljujući svom dnevniku, u koji upisuje detalje istrage (čak i one naizgled beznačajne), inspektor Matić uspeva da razotkrije identitet "Gospodina". Naime, jedna opaska koju je zapisao u dnevnik privukla mu je pažnju: Maksimilijan je umro osmehujući se. Iz ovoga zaključuje da je vođa kriminalne grupe Maksimilijanova supruga Mira, koja je još za vreme rata radila za naciste. Inspektor Matić odlazi kod Mire i hapsi i nju i Bima. Na ovaj način, svi članovi kriminalne grupe bivaju razotkriveni, a poverljivi planovi ostaju na sigurnom, u zemlji.

Analiza romana

1) Situacija

Okosnicu romana čini policijska istraga vezana za privredni kriminal u kojoj kriminalna grupa po nalogu stranaca pokušava da dođe do poverljivog projekta fabričkog filtera. Ovaj filter, čiji je pronalazač Jugosloven, po svojim karakteristikama znatno je napredniji i jeftiniji od modela korišćenih u inostranstvu. I premda u svoj narativ uključuje neke od odlika klasičnog detektivskog romana (ubistvo), glavna pretnja u romanu jeste upravo zločinačka grupa. Iako je reč o privrednom kriminalu, slučaj ima i ideološku pozadinu, budući da je pronalazač izuma Jugosloven, dok pripadnici zločinačke grupe rade

za inostranstvo i mahom na svojim plećima nose grehe iz Drugog svetskog rata – saradnju s neprijateljima partizana: okupatorom, četnicima, ljotićevcima.

Roman počinje epizodom tipičnom za takozvane klasične detektivske romane – ubistvom. Pa ipak, radnja se ubrzo sa ovog zločina prebacuje na razotkrivanje bande koja želi da ukrade filter. Po svojoj strukturi, *Inspektorov dnevnik* dakle nije tipičan *who dunnit* roman, iako nudi pojedine obrte i iznenađenja u vidu identiteta nekih od članova bande. Fokus romana jeste sama istraga i način na koji inspektor Matić uspeva da zločince privede pravdi. Motivi i planovi zločinaca takođe nisu velika misterija u romanu, budući da ih inspektor Matić razotkriva već u prvim poglavljima romana.

Ono na šta je u romanu stavljen akcenat jeste način na koji su zločinci uhapšeni, kao i svi koraci koje su pravili kako bi se domogli planova i crteža. Autor izdvaja vreme da u kratkim crtama opiše prošlost svakog od pripadnika zločinačke grupe. Svi oni su ili stranci (kao Vak), ili rade za strance. Domaći članovi bande, takođe, svi redom imaju ideološki nepodobnu prošlost: svi oni su za vreme Drugog svetskog rata radili za okupatora ili su imali veze sa grupama koje su bile neprijateljski raspoložene prema partizanima: četnici, ljotićevci, i sl. Ovo je postavljeno u jasan kontrast pozitivnim likovima, kao što su inspektor Matić ili Sima Kostić, koji su za vreme rata bili u partizanima³.

³ Treba, doduše, pomenuti da je "neprijateljske" veze u izvesnom smislu imala i ubijena Vera, mada nije prikazana kao

Isto tako, sve pripadnike kriminalne grupe povezuje i želja da odu iz zemlje u inostranstvo, pošto im stanje u Jugoslaviji (narodna država) ne odgovara. To je mnogima i glavni motiv za učestvovanje u kriminalnim aktivnostima. I ovo je stavljeno u kontrast Simi Kostiću, čije veze sa inostranstvom su opisane kao časne i društveno podobne. On je, naime, proveo dve godine na radu u Zapadnoj Nemačkoj, ali se nakon ovoga vratio u svoju zemlju i nastavio da doprinosi njenoj dobrobiti. Projekat inovativnog filtera značajan je za jugoslovensku industriju i predstavlja veliko tehnološko dostignuće kojeg stranci na silu žele da se domognu, budući da je, kako autor naglašava, značajno napredniji u odnosu na inostrane filtere.

2) Obrasci akcije

Iako poseduje neke elemente klasičnog detektivskog romana – ubistva, razotkrivanje identiteta "glavnog negativca" – *Inspektorov dnevnik* po svojoj strukturi znatno je bliži onome što je Lasić definisao kao "roman potere". Istraga zauzima centralno mesto u romanu i glavna nepoznanica je kako će pripadnici zločinačke grupe biti uhapšeni. Takođe, jedna od glavnih pretnji u romanu su aktivnosti pomenute zločinačke grupe – pokušaj krađe planova i otmica pronalazača. U tom smislu, druge misterije – ubistvo Vere i identitet vođe grupe – predstavljaju

negativan lik ili simpatizer neprijatelja. Njen otac i brat su za vreme rata bili u četnicima.

zanimljiva ali usputna poglavlja i postavljaju se u kontekst osnovne radnje romana: policijske istrage.

Istovremeno, ovaj roman po određenim odlikama odudara od standardnog oblika romana potere. U fokusu radnje često su motivi zločinaca i njihova prošlost, naročito u ideološkom kontekstu. Veza sa inostranstvom i prošlost koja zločince povezuje sa četnicima i okupatorom naglašeni su na više mesta.

Još jedna stvar koju treba naglasiti je da, baš kao i u prethodnom romanu istog autora, i *Inspektorov dnevnik* počinje događajem koji nije ispričan iz ugla protagonista, inspektora Matića. Ovaj početni događaj služi kao inicijalna kapisla da protagonista započne istragu ali ne predstavlja i glavnu nepoznanicu u romanu: ona se brzo razrešava i fokus se usmerava na kriminalnu grupu i njene aktivnosti.

Radnja se odvija u sledećim koracima:

- Ubistvo koje inicira policijsku istragu.
- Protagonista (inspektor Matić) upoznaje centralnu žrtvu romana (Simu Kostića).
- Protagonista pretpostavlja motive zločina (krađa planova).
- Antagonisti se sastaju i nakon toga likvidiraju jednog od svojih članova.
- Protagonista dovodi dva zločina u vezu i to objavljuje u novinama.
- Antagonisti otimaju žrtvu.
- Protagonista saznaje nove detalje u istrazi i otkriva lokaciju otete žrtve.

- Protagonista postavlja zasedu antagonistima i uspeva da većinu uhvati.
- Obrt – otkrivanje identiteta glavnog antagonistice (Maksimilijanova suprug Mira).
- Protagonista se suočava sa preostalim antagonistima i pobeđuje ih.

3) Likovi

Inspektorov dnevnik ima nekoliko standardnih tipova likova koji se pojavljuju u detektivskim i krimi romanima. Ovo se naročito odnosi na najvažnije likove: protagonistu, antagonistu i žrtvu. No budući da roman počinje inicijalnim zločinom koji pokreće radnju (ali nije u fokusu romana), prva žrtva sa kojom se čitaoci upoznaju (Vera), iako žrtva u kontekstu radnje, nije ujedno i centralna žrtva u kontekstu strukture romana – to mesto pripada Simi Kostiću. On, međutim, nije žrtva tipična za klasičan detektivski roman – on nije pasivan; štaviše, u određenim momentima pomaže istrazi i služi kao lik iz čijeg ugla čitaoci prate radnju. On je isto tako prva ličnost koju čitaoci upoznaju i, premda je protagonista romana inspektor Matić, poglavlja i situacije posvećeni Simi Kostiću često su pisani prisnijim stilom koji ovaj lik približava čitaocima. Pa ipak, po svojoj funkciji u strukturi romana, Sima Kostić najbliži je ulozi žrtve te ga je najlakše tako i klasifikovati, uz napomenu da nije reč o žrtvi tipičnoj za klasičan detektivski roman.

Druga stvar koju treba naglasiti je da se standardni tipovi likova prisutni u romanu mogu, uopšte uzev, podeliti

na dve grupe: "pozitivci" (protagonista i svi oni koji su na strani zakona) i "negativci" (pripadnici kriminalne grupe i kršioci zakona). Ovaj roman veoma je blizak špijunskom romanu i kao takav ima standardnu tipologiju likova ovakvih romana. *Inspektorov dnevnik* ima neke od važnih odlika i likova koji se pojavljuju u špijunskim romanima, kao što su na primer *femme fatale* (Vera) i izdajnik (Ladislav Ekl). Ova dva tipa moguće je uočiti iako nisu u obliku u kome se najčešće pojavljuju u špijunskim romanima: *femme fatale* nije u vezi sa glavnim protagonistom niti zaista radi za antagonistu, a izdajnik nije nikada zaista prikazan kao pozitivac već je od početka na spisku mogućih osumnjičenih.

Najvažniji likovi romana su:

- Protagonista (inspektor Matić). On je glavni junak romana, čija je funkcija da razreši glavni konflikt romana (u ovom slučaju da sprovede istragu i zločince privede pravdi). Takođe, njegova uloga je i da poveže različite zločine i objasni njihove motive. U tradiciji krimi i špijunskih romana, protagonista je istražitelj. Ipak, za razliku od zapadne tradicije ovakvih romana, protagonista nije individualac koji radi mimo zvaničnih organa reda; naprotiv, on je inspektor Ministarstva unutrašnjih poslova i kao takav simbol je domaćih organa reda i države uopšte.

- Žrtva (Sima Kostić). Po svojoj funkciji u romanu, ovaj lik najbliži je ulozi žrtve. Oko njega se plete centralni zločin koji je u žiži policijske istrage, pa čak na jednom mestu biva i žrtva otmice koju su organizovali antagonisti.

Premda nije pasivan, njegova uloga žrtve podvučena je činjenicom da se oko njega i njegovog dela pletu aktivnosti i antagonista (koji mu žele zlo) i protagonista (koji žele da ga zaštite). Uz ulogu žrtve on predstavlja i primer ideološki podobne osobe, kako po svojoj prošlosti (učestvovanje u ratu na strani partizana), tako i po svom odnosu prema inostranstvu (povratak u zemlju sa legalnog posla, doprinos razvoju sopstvene zemlje).

- Antagonista (Vak). Ovaj lik nije jedini antagonista u romanu, pa čak nije ni "negativac" koji ima najveću moć (šef bande je Mira). Međutim, on je protivnik koji se najviše pojavljuje u romanu i čije delanje čitaoci imaju najviše prilike da upoznaju. Premda čitaoci saznaju da većinu aktivnosti obavlja po nalogu "Šefa" i "Gospodina" (za oboje se na kraju ispostavlja da su Mira), Vak je centralni antagonista oko koga se plete radnja romana. On stoji kao suprotnost inspektoru Matiću po pitanju centralne misterije (istraga, krađa planova) i odnosa prema žrtvi. Antagonista je stranac i kao takav predstavlja inostranstvo, baš kao što protagonista i žrtva predstavljaju Jugoslaviju.

- Pomoćnici (pozitivci). Pripadnici Ministarstva unutrašnjih poslova i drugih zvaničnih organa reda (sudija). Ovaj grupni lik, često prisutan u špijunskom romanu, ima za ulogu da pomaže protagonisti u rešavanju slučaja. Pozitivci u romanu zaista igraju ulogu pomoćnika, budući da do svih saznanja i otkrića protagonista dolazi samostalno, dok pozitivci služe samo da mu pomognu u hapšenjima i sprovođenju reda.

- Protivnici (negativci). Još jedan grupni lik karakterističan za špijunske romane. U romanu oni su pripadnici kri-

minalne grupe na čelu sa antagonistom. Po funkciji koju obavljaju oni su pomoćnici antagoniste i kao takvi stoje u suprotnosti sa pozitivcima (pomoćnicima protagonista). Svi negativci u romanu su jugoslovenski državljani sa "mrljama" iz prošlosti, u vidu saradnje sa okupatorom, četnicima, ljotićevcima i drugim grupama označenim kao neprijatelji partizana. Svi negativci u romanu nezadovoljni su zemljom i imaju želju da odu u inostranstvo. Neki su poznati po ilegalnom prelasku granice, dok drugi samo sanjare o bogatom životu u inostranstvu. Oni po svojim karakteristikama stoje kao suprotnost pozitivcima, protagonisti i žrtvi: dok su pozitivci ideološki podobne osobe, negativci su svi ideološki nepodobni. Oni imaju grehe iz prošlosti, sanjare o boljem životu u inostranstvu i spremni su da odaju državne tajne strancima (patent inovativnog filtera).

- Izdajnik (Ladislav Ekl). Izdajnik se pojavljuje kao jedan od najčešćih tipova likova u špijunskim romanima. *Inspektorov dnevnik* ima ličnost koja bi mogla da se okarakteriše kao ovaj tip, mada sa određenim zadržkama. Naime, svi negativci u romanu izdajnici su na svoj način (izdaju svoju zemlju i njene državne tajne). Ono što Ladislava Ekla izdvaja jeste da je i sam bio delom odgovoran za sprovođenje projekta novog filtera, ali je odlučio da sve oda strancima. Ladislav Ekl je specifičan po tome što je, iako jugoslovenski građanin, Jevrejin i kao takav postupa sa pozicije mržnje prema nacistima, premda u svojim aktivnostima radi rame uz rame sa onima koji su ih podržavali za vreme rata.

- *Femme fatale* (Vera). Vera je prva žrtva u romanu, čije ubistvo pokreće istragu. Ipak, njena uloga bliža je ulo-

zi *femme fatale* u špijunskom romanu, mada ne u potpunosti, pošto ne ulazi u vezu sa glavnim protagonistom niti ga izdaje. Sklona avanturama sa muškarcima, ona dolazi u vezu sa jednim od negativaca i postavljena je u poziciju da sarađuje sa antagonistima. Ona, međutim, to odbija i zbog toga je likvidirana.

4) Okruženje

Radnja romana u potpunosti se odvija u gradskom okruženju socijalističke Jugoslavije. Ime grada nije navedeno, premda se u predgovoru u magazinu "300 čuda" navodi da je u pitanju Beograd. Opisi u romanu svakako sugerišu da je u pitanju veći grad. Ovo urbano okruženje odudara od formule klasičnog krimi romana u kome se radnja po pravilu odvija u zabačenim, liminalnim mestima. S druge strane, urbano okruženje romana ne igra onu ulogu koje grad i njegove tajne i opasnosti često igraju u *hard-boiled* i špijunskim romanima. Grad nije pretnja sama po sebi niti je označen kao mesto puno tajni; naprotiv, autor često opisuje prijatne ulice, ukusno nameštene sobe i toplinu osvetljenih prozora.

Opozicije likova i vrednosti/ideologije

Najvažnije opozicije likova i vrednosti u romanu su:

Inspektor Matić : kriminalci
(zakon : zločin; patriotizam : izdaja zemlje)

Inspektor Matić : Sima Kostić
(država : građanin)

Sima Kostić : kriminalci
(ideološki podoban : ideološki nepodoban)

Vera : Sima Kostić
(*femme fatale* : ostavljeni ljubavnik)

Vak : kriminalci
(vođa : potčinjeni)

Domaće : strano
(dihotomija: Jugoslavija : inostranstvo)

Organi reda : kriminalci
(MUP : kriminalci)

Socijalizam (državni poredak Jugoslavije) : četnici, ljotićeveci
Unapređenje zemlje : izdaja zemlje

Superiornost (domaći pronalazak) : inferiornost (inostrani pronalasci)

Zakon : bezakonje

Red : kaos

Sve pomenute opozicije grade sliku vrednosti koje se pojavljuju u romanu. Na ovaj način, čitaocima se sugerše ne samo da se radnja romana zaista odigrala (kriminalne aktivnosti, špijunaža, i dr.) već i da roman – što je još važnije – iskazuje stvarne vrednosti koje su bile prisutne u društvu onog vremena.

Ovo postaje naročito značajno kada se u obzir uzme ideološka pozadina zapleta i prošlost likova. Roman pravi jasnu podelu na "dobre" i "loše" momke, dobra i loša dela, pri čemu su uloge jasno podeljene u odnosu na ideološku obojenost likova i situacija. Svi likovi predstavljeni kao

pozitivni istovremeno su i ideološki podobni: oni podržavaju postojeći sistem, rade za državne institucije i doprinose razvoju svoje zemlje; isto tako, svi oni imaju ideološki podobnu prošlost – učešće u Drugom svetskom ratu na strani partizana. Svi likovi predstavljeni kao negativni su istovremeno i ideološki nepodobni: oni ne podržavaju sistem, nezadovoljni su stanjem u zemlji, "šuruju" sa inostranstvom. Njihova prošlost otkriva da su za vreme Drugog svetskog rata radili za neprijatelje: okupatora, četnike, ljotićeve, i dr.

Vrednosni sistem u romanu tako pravi jasnu podelu na dobro i loše; sve što je dobro, pripisano je Jugoslaviji, zvaničnom sistemu i ideološkoj podobnosti. Ovo se ne odnosi samo na strane u sukobu (zaplet u vezi sa privrednom špijunažom) već i za moralne osobine likova. Pozitivni likovi ne samo da su povezani sa Jugoslavijom i njenim zvaničnim sistemom nego su i listom predstavljeni kao časni, pravični, sa osećajem šta je dobro a šta je loše. Kada na kraju romana inspektor Matić udari jednog od kriminalaca, on se kaje zbog svog ishitrenog postupka koji nije saglasan sa pravilima službe. S druge strane, svi negativni likovi imaju "poljuljani moral" i ne znaju za čast. Oni ne samo da su spremni da izdaju svoju zemlju već ne znaju ni za kakvu vrstu lojalnosti: spremni su da izdaju jedni druge, vode se koristoljubljem, nikoga ne poštuju. Povezanost ideološke nepodobnosti i loših moralnih osobina jasno je naznačena u romanu.

Kao i u prethodnom Mihailovićevom romanu, jedna od najizraženijih dihotomija je inostranstvo : domaće. Zaplet

romana povezan je sa inostranstvom – špijuni žele da inostranstvu prodaju nacрте inovativnog filtera. Odabir ovakvog zločina svakako je zanimljiv, budući da podvlači superiornost Jugoslavije, njenih inženjera i tehnologije u odnosu na inostrane.

Kako se navodi u romanu, filter koji je osmislio Sima Kostić ne postoji nigde u svetu. Inostrani inženjeri projektovali su filtere slične namene, ali je *naš* filter daleko napredniji; on je efikasniji a jeftiniji i u svakom pogledu ispred filtera dostupnih u inostranstvu. Domaći filter je toliko savršen da inostranstvo želi po svaku cenu da ga se domogne, što je u osnovi zapleta romana.

I pored ovakvog odabira centralnog zločina, ono što se u romanu osuđuje nije toliko inostranstvo samo po sebi već nelojalnost Jugoslaviji. Na određenim mestima u romanu navode se primeri podobnog kontakta sa inostranstvom, u kome inostranstvo nije označeno kao neprijatelj. Na primer, činjenica da je Sima Kostić dve godine radio u Zapadnoj Nemačkoj nije navedena kao negativna; takođe, legalna saradnja sa inostranstvom (poslovni putevi i sl.) nije označena kao loša stvar.

Ono što roman osuđuje je nelojalnost Jugoslaviji i postavljanje inostranstva kao nešto čemu treba težiti. Kroz inventivnost Kostićevog filtera naglašava se inventivnost jugoslovenskog uma kao nečega što ne može da se nađe u inostranstvu. Još više, lojalnost Jugoslaviji i njenim institucijama jasno je postavljena kao najveća vrednost u romanu.

Stoga ne iznenađuje da je glavni junak, inspektor Matić, predstavnik zvaničnog sistema. On svojim delanjem

simbolizuje efikasnost Ministarstva unutrašnjih poslova, a samim tim i države uopšte. Isto tako, Sima Kostić svojim radom na inovativnom filteru, označava superiornost domaćih stručnjaka. I ne samo to, već je pozitivno naglašena njegova spremnost da ovaj pronalazak uradi u domaćim okvirima, za domaću instituciju i za dobrobit države uopšte.

Njima su suprotstavljeni negativni likovi koji svojim aktivnostima i uverenjima iskazuju nepoverenje državi. Ono se ogleda kako u "sumnjivoj" prošlosti (saradnja sa neprijateljima partizana), tako i u odnosu prema sadašnjoj državi. Pripadnici kriminalne grupe protive se domaćem sistemu i nemaju lojalnost Jugoslaviji. Oni su spremni da zarad "praznih obećanja" o boljem životu u inostranstvu izdaju svoju zemlju i prodaju njene tajne. Ovi likovi rukovode se kako koristoljubljem i lažima o lagodnom životu, tako i svojim nezadovoljstvom postojećim sistemom.

Zanimljivo je razmotriti i ulogu izdajnika u romanu. To je Ladislav Ekl, koji, za razliku od ostalih kriminalaca, je zvanično zaposlen u jednoj od državnih institucija zaduženih za proizvodnju filtera. Njegova prošlost je zanimljiva: kao Jevrejin, navedeno je da je bio protivnik nacista u Drugom svetskom ratu. Međutim, nakon rata bio je upleten u različite sumnjive poslove koje mu je nameštao bogati rođak iz Amerike. Putem ovim poslova Ekl se iskvario, zaboravio na nekadašnja moralna načela i počeo da radi za novac. Roman ga ne predstavlja kao stranca (zbog etničkog porekla), već kao izdajicu spremnog da podeli državne tajne sa onima koji ponude najbolju cenu.

***Gumena potpetica* (1955)**

Gumena potpetica jedan je od najpoznatijih romana Živorada Mihailovića. Ovo delo objavljeno je 1955. godine u "Zelenoj biblioteci". Za razliku od romana objavljenih u magazinu "300 čuda", ovaj roman je opširniji (gotovo 200 strana), premda po svojoj sadržini i strukturi prati poznati stil Živorada Mihailovića i obrađuje već poznate teme na način koji je sličan onome iz prethodna dva analizirana romana.

Sadržaj romana

Roman *Gumena potpetica* bavi se problemom privredne špijunaže i sabotaže izvršene u fabrici neimenovanog malog grada u Jugoslaviji. Roman počinje pomenutom sabotažom u fabrici za proizvodnju metilalkohola, lociranoj u malom mestu u Jugoslaviji, najverovatnije na području Srbije. U eksploziji gine veliki broj ljudi, a pogon za proizvodnju sasvim je uništen, što fabriku onemogućava da stranim potraživačima isporuči dogovorenu robu. S obzirom na veoma nepovoljan ugovor sastavljen sa inostranom firmom, fabrika je u obavezi da isplati visoke penale strancima u devizama.

Istragu vodi inspektor Milan Perić, koji sumnja da je u pitanju sabotaža. Na mestu zločina pronađen je trag gume potpetice i inspektor izdaje naređenje da se provere otišci obuće svih radnika kojima bi ova cipela mogla da od-

govara. Otisak najviše odgovara pravnom referentu Vladi Vidiću, koji stoga postaje glavni osumnjičeni.

Inspektor Perić smatra da Vidić ne radi sam i želi da uhvati i ostatak kriminalne grupe. Zato naređuje da Vidića prate i da se cela fabrika drži pod prismotrom. Inspektor smatra da u fabrici deluje diverzantsko-špijunska grupa neke strane obaveštajne službe i da je Vidić nedavno poslat da izvrši diverziju. Kako bi diverzija nanela što više štete fabrici, prethodno je zaključen nepovoljan ugovor sa inostranom firmom koju zapravo kontroliše strana obaveštajna služba. Ugovor je sačinjen tako da fabrika mora da plati znatna sredstva ukoliko ne bude u stanju da isporuču robu. Na ovaj način, smatra inspektor Perić, ne samo da je fabrika znatno oštećena u diverziji već će biti i finansijski uništena plaćanjem u devizama.

Naredne scene prate referenta Vidića koji se sastaje sa kolegicom Verom, sa kojom je u ljubavnoj vezi, ali je tokom sastanka nervozan i neraspoložen. Ljudi inspektora Perića prate ga na svakom koraku jer Perić planira da preko Vidića dođe i do ostalih članova kriminalne grupe.

Ubrzo nakon toga, nepoznata osoba provaljuje u stan laboranta Banožića, kao i u njegovu laboratoriju u fabrici. Inspektor Perić sumnja da je to učinio Vidić.

Dok traje istraga oko sabotaže, u hotelu "Central" na ručku se sastaju advokat Režek i nepoznati klijent, a sa njima se nalaze i laborant Banožić i inženjer hemije Lidija Galić. U isto vreme, za drugim stolom ručaju referent Vidić i Vera.

Dok traje istraga, laborant Banožić traži odsustvo da na nekoliko dana ode u Zagreb da poseti bolesnu tetku. Istoga dana, Vidić službeno putuje u Beograd, međutim, u trenutku kada vozovi kreću, Vidić se iskrada iz voza za Beograd i prelazi u onaj za Zagreb.

Organi reda dobijaju pismo inspektora Matića iz Beograda. Reč je o inspektoru Pavlu Matiću, koji je obično protagonista Mihailovićevih romana. Matić im saopštava da se u gradu pod lažnim imenom nalazi čovek koji je za vreme rata bio agent ustaške policije. On se u gradu povezao sa nekoliko bivših saradnika okupatora. Grupa u početku samo širi neprijateljsku propagandu i vrši manje sabotaze, a onda prelaze na akciju diverzije u fabrici po nalogu inostrane obaveštajne službe. Inspektor Matić naglašava da je na korak da potvrdi učešće ove kriminalne grupe u sabotazi.

Istraga se nastavlja, a inspektor Perić, po nalogu nadređenih, počinje da prati još neka lica: laboranta Banožića, inženjera Lidiju Galić i advokata Režeka. Oni tih dana planiraju da otputuju u inostranstvo. Na dan planiranog puta, Banožić u vozu ubija Lidiju.

U fabriku stiže vest da je Vidić uhapšen i njegova ljubavnica Vera je slomljena. Ipak, Vidića puštaju istog dana i on tada otkriva svoj pravi identitet – reč je o inspektoru Matiću, koji je sve vreme vodio istragu izdajući se za pravnog referenta u fabrici. Inspektor Matić odlazi kod inspektora Perića i predstavlja mu se pod svojim pravim imenom. Priča događaje iz svog ugla. Došao je u fabriku pod lažnim imenom kako bi kriminalnu grupu priveo pravdi. Vršio je istragu u svim delovima fabrike i zbog toga se otisak njego-

ve potpetice našao na mestu nesreće. Sumnjao je na laboranta Banožića, pa je stoga provalio u njegov stan i laboratoriju kako bi došao do dokaza. Ispostavlja se da je Banožić bivši ustaški agent koji živi pod lažnim imenom. Drugi članovi kriminalne grupe bili su rođak direktorove žene i advokat Režek, a Lidija Galić im je bila pomagač.

Nakon što je inspektor Matić ispričao svoju priču, organi reda izdaju poternice za članovima kriminalne grupe, pronalaze ih i privode pravdi. Na kraju romana, Matić se sastaje sa Verom, kako bi joj se izvinio što je skrivao svoj pravi identitet i kako bi joj objasnio sve događaje. Oni obnavljaju svoju ljubavnu vezu.

Analiza romana

1) Situacija

Roman *Gumena potpetica* bavi se policijskom istragom sabotaže koja se odigrala u hemijskoj fabrici u manjem mestu u Jugoslaviji. Glavna pretnja u romanu veoma je brzo identifikovana: reč je o kriminalnoj grupi koja je sabotažu obavila prema instrukcijama inostrane obaveštajne službe. Roman se fokusira na privođenje ove kriminalne grupe pravdi. I ovaj roman u svom središtu ima policijsku istragu i kao takav blizak je Lasićevom tipu romana potere.

S druge strane, roman ima i centralnu misteriju koja ga približava klasičnom detektivskom *who dunnit* romanu. Iako nije u pitanju ubistvo, što je najčešći zločin u *who dunnit* romanima, misterija *Gumene potpetice* približava

se ovakvom tipu romana pošto se oslanja na razotkrivanje počinilaca zločina. Isto tako, mada to nije eksplicitno navedeno, roman prati i određeni krug osumnjičenih – zaposleni u fabrici kojima bi mogao da odgovara otisak stopala, zaposleni sa sumnjivim ponašanjem, i dr.

Kao glavni osumnjičeni već na početku istrage pojavljuje se pravni referent Vidić, čije ponašanje u mnogim situacijama organi reda ocenjuju kao sumnjivo. Ipak, pred kraj romana, ispostavlja se da je reč o glavnom inspektoru iz Beograda, koji je i sam na tragu zločincima.

2) Obrasci akcije

U strukturalnom smislu, roman je podeljen na dve faze: prva, u kojoj čitaoci ne znaju pravi Vidićev identitet, i druga, u kojoj je poznato da je Vidić zapravo inspektor Pavle Matić. Ova podela nije jasno naznačena u samom narativu, osim kao zanimljiv obrt u radnji. Međutim, podela je značajna budući da uloge određenih likova i njihovi obrasci akcije menjaju značenje nakon razotkrivanja identiteta inspektora Matića.

Obrasci akcije u celom romanu prate korake policijske istrage, kao i ponašanje sporednih likova (Vlade Vidića, direktora, radnika u fabrici, i sl.) Kako roman odmiče, neki od sporednih likova razotkrivaju se kao zločinci, pa roman prati njihove napore da izbegnu pravdi i pobegnu u inostranstvo. Pred kraj romana, referent Vidić otkriva svoj pravi identitet i preuzima ulogu protagoniste. Njegovi obrasci akcije, koji su do tog trenutka izgledali kao potezi

osumnjičenog i kriminalne aktivnosti, menjaju značenje i prikazuju se kao koraci policijske istrage.

U prvoj fazi romana, obrasci akcije su sledeći:

- Dolazi do zločina (sabotaža u fabrici).
- Protagonista (inspektor Perić) počinje istragu.
- Protagonista pronalazi ključni trag (gumena potpetica).
- Protagonista otkriva motive zločina (diverzija po nalogu strane obaveštajne agencije).
- Protagonista izdvaja glavnog osumnjičenog (Vidića) koji se postavlja kao antagonist.
- Protagonista organizuje istragu (praćenje Vidića, nadgledanje fabrike).
- Antagonista i žena (Vera) se svađaju.
- Antagonista pravi inkriminišuće korake (nervoza, provala u stan i laboratoriju).
- Ostatak antagonist pravi inkriminišuće korake (lažni put u Zagreb, sastanci, ubistvo inženjerke Lidije).
- U drugoj fazi romana, obrasci akcije su sledeći:
- Protagonista (inspektor Matić) objašnjava korake svoje tajne istrage u fabrici.
- Protagonista saopštava imena antagonist (članova kriminalne grupe).
- Protagonista i pomagač (inspektor Perić) daju se u poteru za antagonistima.
- Jedan po jedan, antagonisti bivaju privedeni pravdi.
- Protagonista i žena su ujedinjeni.

Prema ovim obrascima akcije vidi se da je roman fokusiran na faze policijske istrage. Obrt u vezi sa identitetom glavnog inspektora u drugoj fazi menja značenje brojnih obrazaca akcije prisutnih u prvoj fazi. Cela druga faza romana predstavlja objašnjenje prve faze, u kojoj događaji i ličnosti dobijaju nova značenja. Čak je i značenje glavnog traga, po kome roman nosi naziv, izmenjeno. Od ključnog traga koji pokreće policijsku istragu i služi da se dođe do antagonista, gumena potpetica u drugoj fazi romana postaje lažni trag koji istragu vodi na pogrešan put.

3) Likovi

Gumena potpetica raspolaže određenim tipovima likova koji su karakteristični za krimi žanr. Za razliku od ostalih analiziranih Mihailovićevih romana, koji se gotovo sasvim fokusiraju na istragu u kojoj su zločinci poznati, *Gumena potpetica* sadrži i određene tipove likova karakteristične za klasičan detektivski roman, kao što je krug osumnjičenih.

Kao i roman *Inspektorov dnevnik*, ni ovaj roman nema centralnu ulogu žrtve, koja je veoma čest tip lika u krimi romanu. Ovo delimično ima veze i sa prirodom zločina (sabotaža). Premda određeni likovi u romanu – direktor fabrike, njegova žena – zauzimaju ulogu žrtve u određenim epizodama, nijedan od likova ne igra centralnu ulogu žrtve. Žrtva u ovom romanu ipak postoji, iako nije personifikovana. Reč je o fabrici koja trpi sabotažu i oko koje je ispletana radnja romana. Fabrika kao takva simbo-

liše državu, njenu ekonomiju i "radni narod" Jugoslavije. Činjenica da, premda oštećena, fabrika nastavlja da radi, ističe snagu jugoslovenske privrede, a razrešenje zločina efikasnost državnih organa da zavedu red i odbrane sve ono što fabrika simbolizuje.

Obrt u vezi sa identitetom pravnog referenta Vidića čini analizu likova kompleksnom, budući da iz korena menja značenja i uloge mnogih od likova. Antagonista (Vidić) postaje protagonista, dok dotadašnji protagonista (inspektor Perić) preuzima ulogu pomagača. Određene ličnosti otvoreno iskazuju svoje zločinačke namere u drugoj fazi romana i tako od osumnjičenih postaju antagonisti (članovi kriminalne grupe).

Prema fazama romana, značenje likova može se podeliti u dve grupe. Najvažniji likovi prve faze romana su:

- Protagonista (inspektor Perić). Po svojoj funkciji ima ulogu da objasni radnju romana i da sprovede policijsku istragu. On pronalazi tragove i objašnjava glavne motive antagonista. Formira krug osumnjičenih i preduzima korake da se antagonisti razotkriju i predaju pravdi. U drugoj fazi romana, on ima ulogu pomagača.

- Antagonista (Vidić). Po svojoj funkciji igra ulogu zločinca i stoji u suprotnosti prema antagonisti. Epizode prikazane iz njegovog ugla čine ga sumnjivim i podvlače njegove loše namere. U drugoj fazi romana on postaje protagonista.

- Osumnjičeni (radnici fabrike). Ovaj grupni lik često se sreće u detektivskim romanima. Uloga mu je da miste-

riju učini zanimljivijom za čitaoce. Prema konvencijama žanra, neko od osoba iz ovog kruga pokazuje se kao glavni zločinac. Shodno tome, u drugoj fazi romana neki od ljudi iz ovog kruga postaju antagonisti.

- Pomagač (direktor fabrike). Po svojoj ulozi on pomaže u istrazi i daje protagonisti važne informacije. Njegova uloga u romanu je i da simbolizuje fabriku i sve što ona predstavlja u kontekstu socijalizma: radni narod, domaću ekonomiju, etiku i disciplinu.

Obrt u vezi za identitetom inspektora Matića menja značenja i uloge brojnih likova u drugoj fazi romana. U ovoj fazi, najznačajniji likovi su:

- Protagonista (inspektor Matić). Obrt vezan za njegov identitet menja značenje velikog broja događaja iz prve faze romana. Svaki korak koji je izgledao kao potez antagoniste u drugoj fazi romana razotkriva se kao potez protagoniste koji sprovodi policijsku istragu i rešava centralnu misteriju romana.

- Pomagač (inspektor Perić). Inspektor Perić u drugoj fazi romana ima ulogu pomagača. On spremno priznaje preimućstvo protagoniste, priznaje svoje greške i pomaže u policijskoj istrazi.

- Antagonisti (pripadnici kriminalne grupe). U drugoj fazi romana neki od osumnjičenih razotkrivaju se kao pripadnici kriminalne grupe, tako da se u toj fazi roman fokusira na njihovo privođenje pravdi. Kao i antagonisti u drugim Mihailovićevim romanima i oni imaju slične motive i sličnu prošlost: saradnja sa neprijateljem za vreme

Drugog svetskog rata, ambicija da se ode u inostranstvo, rad za sumnjive inostrane organizacije, itd.

Kao poseban lik u romanu pojavljuje se Vera. U prvoj fazi romana, ona je jedna od osumnjičenih, dok u drugoj fazi predstavlja romantičnog partnera protagonista. Njena uloga donekle je slična ulozi žene u špijunskom romanu, naročito kada je reč o vezi sa protagonistom i ne uvek jasnim motivima. Ipak, Vera se u mnogim aspektima razlikuje od uloge žene u špijunskom romanu. Na prvom mestu, Vera nije izdajnik koji zavodi protagonistu, niti na bilo koji način sarađuje sa antagonistima.

4) Okruženje

Najveći deo radnje romana smešten je u gradić u Jugoslaviji, koji je označen samo sa slovom T. Radnja romana mahom je fokusirana na fabrički krug i samo povremeno zalazi u druge delove grada – hotel "Central", stanovi pojedinih likova, železnička stanica.

Manjim delom radnja se odvija u Zagrebu i Beogradu, mada ove urbane sredine nemaju značajniju ulogu. Uloga malog grada T značajna je zbog fabrike u koju je smešten najveći deo radnje. Fabrika kao takva simbolizuje ekonomsku snagu socijalističke Jugoslavije i njenog radnog naroda. Više od fizičkog predela, za roman *Gumena potpetica* značajna je ideološka obojenost i simbolizam okruženja u koji je radnja smeštena. U ovom slučaju, to su fabrika, radnici i borba da se nastavi sa radom čak i u najlošijim okolnostima.

Opozicije likova i vrednosti/ideologije

Uprkos obrtu koji menja značenje pojedinih likova i situacija, osnovne opozicije u romanu ne menjaju se u odnosu na obrt. Ličnosti koje imaju određene uloge obrtom dobijaju nove uloge i njihovo značenje u kontekstu romana se menja, ali vrednosti ipak ostaju iste. Shodno tome, formirane opozicije mogu da promene učesnike, no vrednosni sistem ostaje isti u celom romanu.

Osnovne opozicije prisutne u romanu su:

Inspektori : kriminalci
(zakon : zločin; patriotizam : izdaja zemlje)

Direktor fabrike : radnici
(čuvar : štićenici; država : radni narod)

Pozitivci : negativci
(ideološka podobnost : ideološka nepodobnost)

Domaće : strano
(dihotomija: Jugoslavija : inostranstvo)

Socijalizam (državni poredak Jugoslavije) : ustaše, saradnici okupatora
Poštovanje sistema : rušenje sistema

Rad : nerad

Zakon : bezakonje

Red : kaos

Iz priloženog spiska dâ se videti da se najveći broj opozicija odnosi na vrednosti u romanu a ne na određene ličnosti. Ovakvo stanje proizilazi iz značenja zapleta i sa-

mih vrednosti koje roman podržava. Više od individualnih likova roman u svoj ideološki fokus stavlja ono šta ličnosti simbolizuju.

I sam zločin veoma je ideološki obojen: inostrana obaveštajna agencija putem lažne firme naručuje proizvode jugoslovenske fabrike, a nakon toga, putem domaće kriminalne grupe, vrši sabotažu u fabrici kako bi je onemogućila da nastavi sa proizvodnjom. Ideološke implikacije ovakvog zapleta sugerišu da inostranstvo prepoznaje industrijsku snagu Jugoslavije i da tome želi da stane na put.

Kada je reč o zločincima, oni predstavljaju ideološki nepodobne osobe, kao što je po pravilu slučaj sa "negativcima" u Mihailovićevim romanima. Svi oni imaju nepodobnu prošlost – pripadnost ustašama, četnicima, ljotićevcima, saradnja sa nacistima i sl. – i spremni su da izdaju svoju zemlju zarad novca i odlaska u inostranstvo.

Centralni zločin romana (sabotaža) tako postaje veoma ideološki obojen i simboliše mnoge od vrednosti iskazane u romanu. Fabrika predstavlja simbol industrijalizacije Jugoslavije i njenog radnog naroda, a napad na nju istovremeno je napad na industriju zemlje i, naposljetku, samu zemlju. Činjenica da napadi nisu učinjeni nasumično već su ideološki obojeni – strana obaveštajna služba, zločinci koji imaju nepodobnu prošlost – samo naglašava simbolizam zločina. Sabotaža izvršena u fabrici jeste pokušaj da se uruši jugoslovenski socijalistički poredak i da se uzdrma njegova privreda.

Zločin kao takav otkriva još jednu vrednost koju roman podržava: naime, sabotaža pokazuje da su strane obaveštajne službe zainteresovane da sabotiraju fabriku u ma-

lom jugoslovenskom mestu, što ukazuje na to da su ovakve fabrike veoma važne i na internacionalnom nivou – da predstavljaju snagu zemlje i da su toliko značajne da neprijatelji stranci imaju interes da ih sabotiraju. Ovim se naglašava da jugoslovenska privreda nije samo značajna u domaćim već i u međunarodnim okvirima, a da su uspesi jugoslovenskih fabrika toliko značajni da strani neprijatelji žele da ih unište.

Kada je reč o odnosima likova i vrednostima koji oni iskazuju, *Gumena potpetica* predstavlja neke od standardnih odnosa prisutnih u Mihailovićevim romanima. Protagonisti romana su, po utvrđenom Mihailovićevom ključu, predstavnici državnih institucija. Oni rade u interesu zemlje i svojom efikasnošću podvlače efikasnost cele Jugoslavije i njenih institucija. Činjenica da inspektor Matić radi u civilu na otkrivanju kriminalne grupe ilustruje predanost organa reda i zalaganje koje oni pokazuju u cilju rešavanja zločina i održanja reda i mira.

Inspektori Matić i Perić, kao predstavnici zvaničnih organa reda, stoje u suprotnosti kriminalnoj grupi. Dok su članovi kriminalne grupe ideološki nepodobni i sumnjivih moralnih kvaliteta, inspektori su podobne osobe visokih moralnih načela. Ovo iskazuje odnos vrednosti po kojima su predstavnici državnih institucija časni ljudi koji se zalažu za dobrobit zemlje. Njihova suprotnost su izdajice zemlje, koji svojim aktivnostima pokušavaju da uzdrmaju postojeći poredak. Njihova veza sa neprijateljima partizana za vreme Drugog svetskog rata naglašava opštu nepodobnost i negativan karakter ovih likova.

Kao zanimljiv lik u romanu pojavljuje se direktor fabrike. On je prikazan kao izuzetno častan, moralan i ideološki podoban. Njegova prošlost za vreme Drugog svetskog rata je čista – odnosno, ono što se smatra "čistim" u ideološkom kontekstu romana – a i njegove ljudske osobine i kvaliteti više puta su naglašeni u romanu. Direktor brine o svojim radnicima i njihovoj egzistenciji nakon sabotaže. Najveća briga mu je na koji način će ovi vredni ljudi naći posao. Ovim se uspostavlja veza između autoriteta i radnika u smislu koji ne treba da naglasi direktorovu superiornost; naprotiv, direktor se javlja kao zaštitnik svojih radnika, pun poštovanja za svoje zaposlene. Ovo poštovanje "radnog naroda" takođe je u skladu sa ideološkim vrednostima u romanu.

Isto tako, direktor brine i o fabrici i o onome šta ona predstavlja. Od direktora čitaoci saznaju koliki je značaj fabrike i njenih proizvoda. U romanu, direktor čini različite pokušaje da pokrene proizvodnju i minimalizuje štetu nastalu sabotažom. On je odlučan da ispoštuje rokove i da sa proizvodnjom nastavi što pre. Ovakav odnos prema radu i uzdizanje značaja fabrike još jedan su način da se iskažu vrednosti i ideološka značenja prisutna u romanu.

Romani Milana Nikolića

Milan Nikolić se smatra jednim od začetnika žanrovske književnosti u Jugoslaviji. Osim krimi romana, bavio se i naučnom fantastikom i vesternima. Autor je i nekoliko scenarija za film (Berbakov, 2013). Poznato je da je

napisao više od trideset romana u periodu između 50-ih i 60-ih godina XX veka, od kojih veliki broj pripada upravo žanru "krimića".

Odabir romana za analizu bio je vođen isključivo praktičnim motivima. Naime, do Nikolićevih romana je teško doći i najveći broj njih nije bio dostupan. Ovo me je primoralo da analiziram samo romane do kojih sam uspeo da dođem, premda je moguće da oni nisu paradigmatični primeri Nikolićevog stvaralaštva. U pitanju su romani iz prve polovine 60-ih godina: *Kristalna pepeljara*, *Ulaznica za pakao* i *Reč odbrane*. Zajedničko svim ovim romanima je lik inspektora Malina, protagoniste većine Nikolićevih romana. Po svojoj strukturi i radnji, romani *Kristalna pepeljara* i *Ulaznica za pakao* veoma su slični. Oba romana bave se policijskom istragom koja za cilj ima hvatanje određene kriminalne grupe povezane sa inostranstvom. Ovakva struktura bliska je onoj koju je u svojim romanima koristio i Živorad Mihailović.

Roman *Reč odbrane*, međutim, znatno je drugačiji. Ovo je jedini od analiziranih romana koji je bliži takozvanom klasičnom detektivskom romanu (*who dunnit*), a ne romanu potere. Takođe, posebnost leži i u činjenici da je u ovom romanu inspektor Malin samo sporedan lik, dok je narator druga ličnost. Stoga sam odlučio da ovaj roman analiziram poslednji (iako je izdat pre ostalih dostupnih Nikolićevih romana) i da ga tretiram kao neku vrstu "kontrolne grupe", i istražim na koji način njegova struktura i vrednosti iskazane u njemu korespondiraju sa onima prisutnim u ostalim analiziranim romanima. Kao što se pokazalo, vrednosni si-

stem umnogome je isti i pored znatno različite osnovne strukture i odsustva nekih od tipičnih elemenata koje Nikolić i Mihailović koriste u svojim romanima.

Kristalna pepeljara (1962)

Kristalna pepeljara je Nikolićev roman koji je 1962. godine izdala "Svjetlost" iz Sarajeva. Roman se sastoji od petnaest poglavlja i ima obim od oko 150 stranica. Po svojoj radnji i strukturi, ovaj roman pripada onome što je Lasić klasifikovao kao "roman potere", budući da se fokusira na policijsku istragu i hvatanje kriminalne grupe. Glavni junak romana je inspektor Malin, koga Nikolić redovno koristi kao protagonistu. Malin u prvom licu opisuje događaje i čitaoci celokupnu radnju romana prate kroz njegovu naraciju.

Sadržaj romana

Kristalna pepeljara nosi ime po nazivu tajne policijske operacije organizovane u Rijeci, sa ciljem hvatanja kriminalne grupe koja se bavi dilovanjem droge. Dileri operišu između Jugoslavije i inostranstva (najčešće Italije), a istraga uključuje saradnju jugoslovenske i italijanske policije.

Roman počinje zanimljivom epizodom u kojoj glavnog junaka – kome još uvek ne znamo ime – progoni milicija. Junak, za koga čitaoci mogu samo da pretpostave da je kriminalac, uspeva da pobegne i pita se ko ga je od saradnika izdao. On se nalazi sa vlasnikom lokalnog bara, Ći-

nom, koji je pripadnik kriminalne grupe. Nakon toga, odlazi u jednu od zgrada, gde zvoni na vrata i, kada mlada devojka otvori, izgovara šifru: "Kristalna pepeljara".

U narednom poglavlju razotkriva se da protagonista nije kriminalac već inspektor Malin na tajnom zadatku. Malin se infiltrirao u grupu za koju se sumnja da su trgovci drogom i ima za cilj da dođe do organizatora. Devojka koja je otvorila vrata stana jeste policajka Manuela, Italijanka, koja služi kao veza između jugoslovenske i italijanske policije. Inspektor Malin i Manuela sumnjaju da akcijom diloovanja droge rukovodi poznati italijanski krijumčar Sančo, za koga se veruje da ima saradnike u Jugoslaviji.

Vlasnik bara Đino je Italijan nastanjen u Jugoslaviji, i on predstavlja Malinovu vezu sa ostatkom kriminalne grupe. Drugi kriminalac sa kojim je Malin stupio u kontakt je neimenovani crnomanjasti čovek, čiji identitet Malinu nije poznat. Incident s početka romana odigrao se kada je Malin, po Đinovim uputstvima, otišao u kuću na periferiji grada da se nađe sa Crnomanjastim, ali je u kući zatekao nered i dokaz da je neko u nju provalio. Pre nego što je mogao da se snađe, začuo je milicijske sirene i, da bi verodostojno odigrao ulogu, počeo je da beži.

Inspektor Malin i Manuela se dogovaraju da Malin nastavi sa svojim tajnim zadatkom i on odlazi da telefonom pozove nadređene kako bi dobio dalje instrukcije. Nadređeni mu saopštavaju da je prijava o provali bila anonimna i da kuća pripada Viktoru Trusku, magistru farmacije koji je trenutno na putu u Zagrebu. Nakon toga, inspektor Malin nastavlja da igra svoju ulogu i odlazi da se

nađe sa kriminalcima. Sastaje se sa Crnomanjastim, koji mu tvrdi da ne zna ko je provalio u kuću u predgrađu, ali da svakako nastavi sa svojim aktivnostima jer "policija ne sumnja na njega".

Te večeri, inspektor Malin ponovo odlazi u kuću na periferiji. On sumnja da su provalu inscenirali kriminalci kako bi ga proverili da li je pouzdan i da li milicija može lako da ga uhvati. Inspektor Malin sumnja da je i vlasnik kuće član kriminalne grupe: kao magistar farmacije, mogao je da bude uključen u proizvodnju droge. Malin ulazi u kuću na kraju grada, ali se u kuću neočekivano vraća petnaestogodišnja usvojenica Viktora Truska, koja se upravo vratila sa ekskurzije. Devojka, Jolanda, misli da je Malin Truskov prijatelj Vujnović.

Pri povratku u grad, Malin od svog pretpostavljenog, Branka, saznaje da se te noći u gradu odigralo ubistvo. Ubijeni nije imao ništa od dokumenata, ali mu je u džepu nađeno pismo adresirano na ime Đorđo Vujnović. Dogovaraju se da ispituju Viktora Truska kada se vrati iz Zagreba, ali da ga još ne hapse, u nadi da bi mogao da ih odvede do organizatora grupe.

Narednog dana, inspektor Malin odlazi kod Manuele, koja mu saopštava da je iz italijanske policije stigao telegram u kome se pita zbog čega Jugosloveni nisu počeli akciju. Ovo i Manueli i Malinu izgleda čudno, ali ga Manuela uverava da je svojim nadređenima javila da je akcija u Jugoslaviji počela i da se sve odvija po planu. Manuela takođe saopštava Malinu da je Đorđo Vujnović nekada bio komesar tršćanske policije, koji se umešao u tr-

govinu drogom. Inspektor Malin počinje da sumnja da u italijanskoj policiji postoji još neki saradnik kriminalaca. Nakon toga, Malin odlazi iz stana i na rastanku ljubi Manuelu.

U toku dana, Manuela se ne javlja na telefon i to navodi Malina da posumnja da se nešto desilo. Odlazi do njenog stana i nalazi je mrtvu. Malin shvata da su kriminalci doznali da im je policija na tragu.

Inspektor Malin stupa u kontakt sa tršćanskom policijom i shvata da oni nisu upoznati sa detaljima istrage u Jugoslaviji. On shvata da je krivac za to policajac kome je Manuela lično podnosila izveštaje, a koji je takođe član kriminalne grupe.

Malin odlazi nazad u grad, no kriminalci ga hvataju i primoraju da im pomogne da pobegnu preko granice. Oni su oteli Jolandu i Malin pristaje da im pomogne kako ne bi povredili devojčicu. Kriminalci naređuju Malinu da sa njima automobilom krene prema granici. U automobilu je i jedan nepoznati čovek, za koga Malin pretpostavlja da je vođa kriminalne grupe. U pograničnom mestu, kriminalci izvode Malina i Jolandu i odvođe ih do vikendice na obali mora.

U vikendici inspektor Malin shvata da je nepoznati muškarac zapravo Đorđo Vujnović, isto tako poznat i kao Sančo, vođa kriminalne grupe. Vujnović objašnjava da je lažirao svoju smrt ubivši jednog od članova bande, a da je kasnije ubio i Manuelu, koja je znala kako on izgleda. Vujnović odlazi da se nađe sa ljudima kojima treba da proda drogu, a u njegovom odsustvu inspektor Malin uspeva da savlada preostale kriminalce i da po-

begne sa Jolandom. Na putu ka gradiću sreće Branka i zajedno pripremaju zasedu Vujnoviću i ostatku kriminalaca. Oni uspevaju da ih uhvate i Vujnović se predaje policiji.

Analiza romana

1. Situacija

Kristalna pepeljara u fokusu ima policijsku istragu hvatanja kriminalne grupe koja se bavi dilovanjem droge. Po svojoj radnji i strukturi, ovaj roman pripada tipu romana potere, prema klasifikaciji koju je dao Stanko Lasić.

Kao i većina romana potere, i *Kristalna pepeljara* nema centralnu misteriju i nije fokusirana na otkrivanje počinilaca zločina već na njihovo privođenje pravdi. Čak i sam naslov ovo sugeriše: "Kristalna pepeljara" je šifrovano ime policijske operacije. Centralna pretnja romana je kriminalna grupa i ono šta njeni članovi mogu da urade, ali sama priroda zločina čitaocima je poznata od samog početka. Iako postoje određeni obrti kad je reč o identitetu kriminalaca, fokus nije na tome ko je počinio zločin – od samog početka znamo da je reč o preprodavcima droge iz Jugoslavije i Italije.

Roman se stoga fokusira na napore inspektora Malina da raskrinka vrh kriminalne organizacije i da zločince privede pravdi. Radnja romana opisuje svojevrсну igru mačke i miša između inspektora Malina i kriminalaca.

2. Obrasci akcije

Budući da je u pitanju roman potere a ne klasičan detektivski *who dunnit* roman, obrasci akcije prate standardnu formulu policijske istrage. Roman počinje napetom epizodom u kojoj čitaoci ne znaju identitet protagoniste, ali ubrzo postaje jasno da je narator policajac na tajnom zadatku. Ostatak romana prati policijsku istragu, u kojoj obrasci akcije oslikavaju poteze koje čine inspektor Malin i njegovi pomagači s jedne i kriminalci s druge strane.

Najvažniji obrasci akcije u romanu *Kristalna pepeljara* su:

- Inicijalna epizoda: Neimenovani narator beži od policije.
- Otkriva se da je protagonista policajac na tajnom zadatku.
- Protagonista (inspektor Malin) nalazi se sa pomagačem (Manuelom) i razmatra detalje istrage.
- Protagonista nastavlja tajni zadatak i sastaje se sa antagonistima (pripadnicima kriminalne grupe).
- Protagonista nastavlja istragu i konsultuje se sa drugim pomagačem (njegov nadređeni, Branko).
- Pripadnik kriminalne grupe (Đorđo Vujnović) je ubijen.
- Protagonista saznaje da postoje izdajice u policijskim redovima (pripadnici italijanskih snaga reda, među kojima je i Đorđo Vujnović).

- Pomoćnik (Manuela) je ubijena.
- Antagonisti hvataju protagonistu i primoravaju ga da im pomogne.
- Obrt: Ispostavlja se da je "ubijeni" pripadnik kriminalne grupe (Đorđo Vujnović) živ i da je zapravo vođa kriminalne grupe.
- Protagonista uspeva da savlada antagoniste i da ih privede pravdi.

3. Likovi

Pošto je u pitanju roman potere, *Kristalna pepeljara* raspolaze nekim od standardizovanih tipova likova koji se pojavljuju u ovakvim krimi romanima. Tu je na prvom mestu lik protagoniste – inspektora, koji vodi istragu i zadužen je za privođenje kriminalaca pravdi.

I ostatak likova pripadaju standardnim tipovima ličnosti koje se pojavljuju u romanima potere. *Kristalna pepeljara* obiluje antagonistima, pripadnicima kriminalne grupe. Mada grupa kao takva ima vođu, važno je naglasiti da prema funkcijama likova u romanu ne postoji jedan centralni antagonist – naprotiv, svi antagonisti mogu se posmatrati kao kolektivni lik označen kao "negativci". Suprotnost negativcima čine pozitivci, koji zajedno sa protagonistom rade na hvatanju kriminalne grupe.

Najvažniji likovi u romanu *Kristalna pepeljara* su:

- Protagonista (inspektor Malin). Inspektor Malin je glavni junak većine Nikolićevih krimi romana. On je pripa-

dnik zvaničnih jugoslovenskih organa reda i kao takav predstavlja snagu jugoslovenske milicije i njenu sposobnost da stane na put zločincima. Protagonista sprovodi istragu po zvaničnim instrukcijama i, premda je sposoban i vešt u svom poslu, on uvek prima instrukcije od svojih nadređenih i nikad ne radi ništa mimo zvaničnih pravila službe.

- Antagonisti (pripadnici kriminalne grupe). Antagonisti u romanu bave se kriminalnim delatnostima u Jugoslaviji i inostranstvu. Iako su svi članovi iste grupe, ne prezaju od toga da jedni drugima podmeću zamke kako bi zadobili sopstvenu korist. Važno je naglasiti da su svi antagonisti ili stranci ili imaju jake veze sa inostranstvom. Premda roman nema centralnog, "glavnog negativca", vođa grupe Đorđo Vujnović je bivši komesar tršćanske policije. Prema prezi-menu, može se zaključiti da je jugoslovenskog porekla. Ostali kriminalci su ili Italijani ili Jugosloveni koji sarađuju sa inostranim kriminalcima i žele da prebegnu u inostranstvo.

- Pomoćnici (pozitivci – Manuela, Branko). Kao suprotnost negativcima stoje pozitivci, koji su uključeni u akciju hvatanja kriminalne grupe. I mada po svojoj funkciji u romanu oni služe kao pomoćnici protagoniste, to nužno ne znači da su mu i potčinjeni. Iako je protagonista najzaslužniji za hvatanje kriminalaca, roman ne propušta da naglasi značaj pomoćnika.

- Saradnik, nadređeni (Branko). Ono što Branka izdvaja od tipičnog pomoćnika (*sidekick*) u krimi romanima je činjenica da je on zapravo nadređeni inspektoru Malinu, što je hijerarhija koju protagonista poštuje. Roman naglašava saradnju protagoniste i pomoćnika, kao i činjenicu da protago-

nista koristi zvanična pravila službe u vođenju istrage, što podrazumeva i praćenje instrukcija koje mu daje nadređeni.

○ Saradnik, žena i žrtva (Manuela). Manuela je pomoćnik koji zauzima jedno od centralnih uloga u prvoj polovini romana. Ona ima ulogu pomoćnika, ali po svojim karakteristikama igra i ulogu žene za koju je protagonista zainteresovan. Budući da je u romanu ubijena, Manuela preuzima i ulogu žrtve, a u ovom aspektu roman koristi poznati zaplet ubijene devojke kao dodatne motivacije protagonistu da kriminalce privede pravdi.

4. Okruženje

Okruženje u koje je smeštena radnja romana *Kristalna pepeljara* je Rijeka. Autor ne propušta da u kratkim crtama opiše grad i njegove ulice, naročito u pogledu mora i kafana koje se nalaze na samoj obali. Iz datih opisa Rijeka se čini kao provincijsko mesto koje je dovoljno malo da je ljude moguće lako pratiti, ali i dovoljno veliko da se u njemu organizuju razgranate kriminalne aktivnosti. Postojane i blizina granice sa Italijom (morskim i kopnenim putem) takođe igraju ulogu u radnji romana.

U manjoj meri, radnja se odigrava i u neimenovanom malom pograničnom mestu. U ovom mestu, koje je opisano kao dovoljno sakriveno i daleko od velikih gradova, kriminalci imaju štab i odatle vrše isporuke droge u inostranstvo. U narativnom smislu ovo mesto je značajno budući da se u njemu odigrava obrt (otkrivanje identiteta vođe kriminalne grupe), kao i hvatanje kriminalaca. Kavelti naglašava da je

jedno od bitnih toponima gde se radnja krimi romana odvija upravo mesto koje je na neki način marginalizovano, odnosno zabačeno i sakriveno od očiju javnosti.

Opozicije likova i vrednosti

Najvažnije opozicije koje se pojavljuju u romanu *Kristalna pepeljara* su:

Protagonista (inspektor Malin) : antagonisti

Žrtva (Manuela) : ubica (Vujnović)

Protagonista (inspektor Malin) : žena (Manuela)

Jugoslavija : inostranstvo

Poštovanje zakona : nepoštovanje zakona
(policija : kriminalci)

Poštovanje službe : nepoštovanje službe
(pošteni policajci : korumpirani policajci)

Jugoslovenska policija : italijanska policija
(poštovanje službe, efikasnost : nepoštovanje službe, neefikasnost)

Poštovanje hijerarhije : nepoštovanje hijerarhije
(Malin : kriminalci)

Zakon : bezakonje

Pravda : nepravda

Poštenje : nepoštenje

Red : kaos

Prema konvencijama krimi žanra, protagonista *Kristalne pepeljare* je inspektor koji radi na slučaju. Za razliku

od inostranih detektiva, on je predstavnik vlasti i nikada ne postupa mimo zvaničnih pravila službe. Ovo je naročito primetno na kraju, kada u trenutku afekta Malin dobija želju da ubije Đorđa Vujnovića i osveti Manuelu. Malin ne dozvoljava da ova želja prevlada i spušta pištolj, podsećajući sebe da je njegov posao da čuva zakon a ne da ga krši, te da tu nema mesta ličnoj osveti.

Posvećenost inspektora Malina zvaničnim zakonima i pravilima službe ogleda se i u njegovom odnosu prema pretpostavljenom (Branku). Premda je Malin protagonista, a u funkciji romana Branko igra ulogu pomoćnika, narativ jasno stavlja do znanja da se u njihovom odnosu poštuje hijerarhija. Inspektor Malin spreman je da prima instrukcije od svojih nadređenih i redovno ih obaveštava o svim svojim aktivnostima. Budući da konvencije žanra zahtevaju da detektiv-protagonista bude u pravu i da baš on bude najzaslužniji za privođenje kriminalaca pravdi, roman ovo rešava tako što nadređenog predstavlja kao otvorenog za Malinove sugestije i spremnog da sasluša svaku njegovu ideju.

Inspektor Malin i njegova posvećenost službi na taj način postaju simbol reda i efikasnosti zvaničnih državnih institucija. Malin kao takav ne predstavlja individuu, već socijalističku Jugoslaviju i snagu njenih organa reda, kao i države uopšte. Kroz Malinove sposobnosti i posvećenost poslu sugerise se ne samo da je država sposobna da se obračuna sa kriminalom, već i da su pravila njenih institucija najispravnija i najefikasnija.

Ovo postaje naročito jasno kada se detaljno pogleda opozicija Jugoslavija : inostranstvo. Kao i u većini analizi-

ranih jugoslovenskih krimi romana iz perioda 50-ih i 60-ih godina, i u romanu *Kristalna pepeljara* zločin i kriminalitet povezani su sa inostranstvom. Iako autor ne anatemise inostranstvo eksplicitno, radnja romana i likovi jasno naglašavaju superiornost jugoslovenskih organa reda i građana koji se pridržavaju domaćih zakona. Kriminalci su ili stranci ili Jugosloveni koji "šuraju" sa inostranstvom i žele da emigriraju, ako treba i ilegalno.

S druge strane, inostranstvo nije u potpunosti prikazano kao negativno. Jedan od najpozitivnijih likova u romanu, Manuela, je strankinja. Ona je predstavljena kao častan profesionalac koji radi prema pravilima službe i dostojno pomaže u istrazi. Isto tako, roman, barem formalno, prikazuje istragu kao zajedničku akciju i saradnju jugoslovenske i italijanske policije.

Pa ipak, činjenica da su neki od ključnih kriminalaca pripadnici italijanske policije sugerise da se u italijansku policiju ne može pouzdati kao u jugoslovensku. Čak i poštene italijanske kolege pokazuju određenu sporost i nepoverenje prema jugoslovenskim snagama reda, što na kraju usporava celokupnu akciju. Poruka je jasna: premda jugoslovenske snage reda nisu jedina pozitivna snaga u romanu, oni su efikasniji, brži i sposobniji od svojih inostranih kolega i uspevaju da zločince privedu pravdi.

Ulaznica za pakao (1964)

Ulaznica za pakao je Nikolićev kriminalistički roman koji je 1964. godine izdala "Svjetlost" iz Sarajeva.

Sadržaj romana

Roman *Ulaznica za pakao* u središtu radnje ima policijsku istragu i po svojoj formi bliži je špijunskim romanima i romanima potere nego klasičnom krimi romanu. *Ulaznica za pakao* fokusira se na razotkrivanje kriminalne grupe iz inostranstva (Italije i Nemačke), čiji su članovi na ovaj ili onaj način povezani sa sumnjivim aktivnostima za vreme Drugog svetskog rata.

Glavni junak, inspektor Malin, dobio je zadatak da vodi istragu, koja počinje naizgled banalnim incidentom, krađom automobila koji je napušten na granici sa Italijom. U isto vreme, drugi manji incident inspektora Malina dovodi do zatvorenika Mirka Crnkovića, koji je osuđen na robiju jer je za vreme Drugog svetskog rata radio za nacistе. U trenutku kada ga inspektor Malin upoznaje, Crnkoviću je ostalo još samo nekoliko dana zatvora.

Iz razgovora sa Crnkovićem i kroz istraživanje ostalih činjenica, inspektor Malin zaključuje da se kriminalna grupa iz inostranstva interesuje za Crnkovića. Inspektor Malin zaključuje da je nekoliko članova bande ilegalno prebačeno u Jugoslaviju, sa namerom da navedu Crnkovića da ponovo radi za Nemce. Crnković odlučno naglašava da ne želi da ima išta s tim: on je odužio svoj dug društvu i želi da živi pošteno kada izađe iz zatvora. Inspektor Malin ga navodi da mu pomogne da raskrinka kriminalnu grupu i Crnković pristaje.

Nakon izlaska iz zatvora, Crnković dobija pismo u kome ga pozivaju da naredne večeri bude u hotelu u Porto-

rožu gde bi trebalo da dobije nove instrukcije. Pismo se završava lozinkom koju je Crnković koristio za vreme rata: "Upali svetlo, tamno je". Inspektor Malin i njegovi nadređeni odlučuju da prihvate igru: daju Crnkoviću automobil i govore mu šta treba da radi. Nakon ovoga, sledi poglavlje iz dnevnika Mirka Crnkovića, koji opisuje put u Portorož, gde sreće Nemca Venera Rajhera, sa kojim je za vreme rata radio u nemačkoj obaveštajnoj službi. Crnković shvata da je Rajher onaj koji stoji iza celog plana. Crnković beži u hotel, ali ga članovi kriminalne grupe kontaktiraju i pozivaju da izađe napolje. Kada to učini, nepoznati ljudi ga ubacuju u folksvagen i voze u selo u Istri.

Naredno poglavlje ispričano je iz ugla inspektora Malina, koji je sve vreme pratio Crnkovića. U selu u Istri zatiče prazan automobil i razočaran se vraća u Portorož. Nakon ovoga, sledi još jedno poglavlje iz dnevnika Mirka Crnkovića, u kome opisuje kako su ga otmičari odvezli čamcem. Po opisu otmičara saznajemo da su dvojica od njih kradljivci automobila s početka romana, a jedan od otmičara je crnac. U toku vožnje, otmičari Crnkoviću nude 10.000 dolara i dokumenta za odlazak u inostranstvo, ukoliko hoće da sarađuje. Potom mu daju piće od koga gubi svest.

U međuvremenu, inspektor Malin u Portorožu vidi ranjenika, crnca, kako izlazi iz mora. Inspektor Malin poziva hitnu pomoć, a nakon toga odlazi u policijsku stanicu. Tamo saznaje da je italijanska policija dostavila podatke o bandi za koju se zna da prenosi delatnosti iz Italije u Jugoslaviju. U izveštaju se navodi i da je italijanska policija

ubacila svog čoveka, crnca, da se infiltrira u bandu i razotkrije njihove aktivnosti.

Inspektor Malin se vraća u luku i uspeva da uhapsi dvojicu kriminalaca, za koje se ispostavlja da su Italijani jugoslovenskog porekla, od kojih je jedan za vreme rata radio za domobrane. Nakon rata, pobegao je u Italiju da ga ne bi uhapsili. Kriminalci priznaju da ih je angažovao Nemač Rajher i da su oteli Crnkovića. Takođe, priznaju i da su odveli Crnkovića čamcem i da su ga opili, nakon čega su čamac vratili u Portorož.

Nakon ovih saznanja, inspektor Malin odlazi u bolnicu da poseti ranjenog crnca. On govori Malinu da su otmičari na čamcu opili Crnkovića takozvanim "rajskim plinom", koji je trebalo da ga natera da priča. On sam snimao je sve vreme razgovor magnetofonom, a kada je Rajher shvatio šta on radi, pucao je u njega, ali je ovaj uspeo da skoči u more i dopliva do obale. Inspektor Malin nalazi magnetofon u njegovim pantalonama i vraća se u stanicu. Pri povratku, vidi da je policija pronašla Crnkovića i da je na sigurnom.

U policijskoj stanici, inspektor Malin preslušava magnetofonski snimak, iz koga saznaje da su otmičari drogirali Crnkovića da bi ga naveli da govori istinu. Dali su mu šifrovano pismo za koje je Rajher verovao da otkriva lokaciju slika Ticijana, Tintoreta i Đota, koje su nacisti sakrili prilikom povlačenja iz Italije na kraju rata. Ispostavlja se da motiv kriminalne grupe nije uopšte bio da Crnkovića navedu da ponovo pristupi njihovoj grupi već da im pomogne da dođu do materijalne koristi. Na snimku se

čuje kako Crnković pokušava da dešifruje pismo, a onda se smeje. Naime, ispostavlja se da pismo uopšte ne govori o lokaciji skrivenih slika i da je potpuno beskorisno.

Nakon ovih saznanja, inspektor Malin odlazi u poteru za Rajherom i ostatkom njegove bande. Uspeva da ih locira i nakon kratkog obračuna u lokalnoj kafani, zločinci se predaju. Inspektor Malin zahvaljuje Crnkoviću na pomoći i naglašava da je Crnković od sada "slobodan čovek".

Analiza romana

1) Situacija

U romanu *Ulaznica za pakao* glavna misterija i pretnja jesu nezakonite aktivnosti koje se dešavaju oko italijansko-jugoslovenske granice. Glavni junak, inspektor Malin, od početka romana suočava se sa većim brojem naizgled manjih pretnji i zagonetaka: kradljivci kola, nezakoniti prelaz granice, stranci koji žele da vrbuju jugoslovenskog državljanina i sl.

Kako se roman najviše zasniva na policijskoj poteri i raskrinkavanju inostrane bande, glavna pretnja i misterija menjaju se iz poglavlja u poglavlje. Najpre je to krađa automobila, potom tajanstveni zatvorenik, pa zagonetka u vezi sa likom Mirka Crnkovića. Crnković je važan ne samo zato što stoji u fokusu svih dešavanja već i zbog svoje biografije. Reč je o čoveku koji je za vreme Drugog svetskog rata sarađivao sa nacistima, zbog čega je nakon rata i uhapšen. Upravo ova činjenica je izuzetno značajna za

glavni zaplet romana: u srži je pretnja inostrane bande, na čelu sa bivšim nacistom, koja želi ponovo da vrbuje nekadašnjeg saradnika nacista.

Kraj romana donosi pomalo neočekivan obrt: ispostavlja se da glavni motiv antagonista nije ideološke ili političke prirode, već čisto koristoljublje. Antagonisti nisu za cilj imali da ponovo vrbuju nekadašnjeg saradnika, već da ga navedu da im pomogne da pronađu sakrivene dragocennosti. Na ovaj način, pretnja se sa šireg, ideološkog nivoa (nacizam, tajne organizacije) spušta na niži, gotovo lični nivo (koristoljublje).

Takođe, važno je napomenuti da se u romanu, bez obzira na trenutnu pretnju ili akciju, ponavlja nekoliko važnih motiva, a to su inostranstvo i "gresi" iz prošlosti (Drugi svetski rat). Naime, svi antagonisti su na ovaj ili onaj način povezani sa inostranstvom, mada treba naglasiti da inostranstvo u romanu nosi i neke pozitivne konotacije – saradnja sa italijanskom policijom, policajac koji se infiltrirao u kriminalnu grupu, i dr. S druge strane, motiv saradnje sa "nepoželjnom stranom" za vreme Drugog svetskog rata prikazan je isključivo negativno, bilo da je u pitanju saradnja sa Nemcima ili domobranima. Ipak, važno je naglasiti da roman prikazuje dva znatno različita pristupa ovim "gresima" iz prošlosti. Mirko Crnković predstavljen je kao čovek koji je priznao svoje greške, odslužio kaznu zatvorom i odužio svoj dug društvu. S druge strane predstavljen je negativan primer onih koji su odbili da prihvate kaznu, te su stoga pobjegli u inostranstvo nakon rata. Dok prvi spremno pristaje da pomogne policiji i

na kraju romana odlazi kao slobodan čovek, drugi su prikazani kroz svoje kriminalne aktivnosti i na kraju priče odlaze iza rešetaka.

2) Obrasci akcije

Kao roman potere, *Ulaznica za pakao* sastoji se od brojnih kraćih epizoda koje predstavljaju korake u istrazi. Istovremeno, ovaj roman po nekim karakteristikama odstupa od pomenutog modela. Naime, uporedo sa akcionim tokom istrage, odvija se i drugi tok radnje, koji se tiče razotkrivanja motivâ kojima se rukovode antagonisti. Ovi motivi ujedno i pokreću radnju i daju romanu ideološku notu – veoma važnu za period socijalizma u kome je roman nastao. Kraj romana dovodi na ovom polju do određenog obrta i otkriva prave motive antagonista. U tom smislu, obrasci akcije koji se mogu analizirati prate dva toka: samu poteru za zločincima i razotkrivanje njihovih pravih motiva. Završetak romana odvija se u skladu sa žanrovskim konvencijama: prikazuje se obračun glavnog junaka i zločinaca. Glavni junak trijumfuje i zločinci su privedeni pravdi.

Radnja se odvija u sledećim koracima:

- Protagonista (inspektor Malin) suočava se sa nizažgled nepovezanim zločinima.
- Zločini dovode protagonistu do žrtve (Mirka Crnkovića).
- Protagonista saznaje žrtvinu životnu priču (kolaboracija sa nacistima).

- Antagonisti kontaktiraju žrtvu. Prva pretpostavka o motivima antagonista (ponovo vrbovanje u nacističke redove).
- Antagonisti otimaju žrtvu.
- Protagonista prati antagoniste, ali ne uspeva da spasi žrtvu.
- Antagonisti pokušavaju žrtvu da nateraju da sarađuje.
- Protagonista saznaje nove detalje u istrazi.
- Žrtva uspeva da pobegne od antagonista.
- Obrt – otkrivanje pravih motiva antagonista.
- Protagonista se suočava sa antagonistima i pobeđuje ih.

Ovakvi obrasci akcije ukazuju na to da *Ulaznica za pakao* u mnogim detaljima odskače od formule klasičnog krimi romana, sa *who dunnit* centralnom misterijom. Po svojoj strukturi on se nalazi negde između detektivskog i avanturističkog romana – čak špijunskog romana. Roman se fokusira na pretnju inostrane bande koja ne samo da ugrožava sigurnost jugoslovenskog društva već predstavlja i ideološku pretnju. Zanimljivo je da i pored toga što *Ulaznica za pakao* odudara od tipične formule detektivskog romana i žanrovski se oslanja na špijunski roman, ona ipak zadržava jednu važnu funkciju karakterističnu za detektivski roman: obrt. U ovom slučaju, obrt se ne odnosi na identitet antagonista već na njihove motive. Obrt ne menja prosto razloge delovanja antagonista nego menja i samu prirodu zločina: on više nije rukovođen ideološkim motivima, već koristol-

publjem. Antagonisti ne prete zajednici i njenom sistemu, već se rukovode znatno prozaičnijim motivima.

3) Likovi

Kao i u slučaju situacija i obrazaca akcije, roman *Ulaznica za pakao* kombinuje više žanrova kada je reč o dominantnim tipovima likova koji se u njemu pojavljuju. S jedne strane, roman poštuje tipologiju likova detektivskog romana (protagonista, protivnik, žrtva), dok s druge prati formulu romana akcije i špijunskog romana, u kojoj najveći broj likova možemo podeliti na "pozitivce" (one koji su na strani protagoniste i zakona) i "negativce" (one koji su na strani protivnika i krše zakon). Ne samo to: s obzirom da je radnja fokusirana na ideološku pretnju i međunarodni kriminal, i tipovi ličnosti koji se u romanu pojavljuju uklapaju se velikim delom u tipologiju likova ovakvih romana: policajci, obaveštajci, tajni agenti, i sl.

No budući da roman po svojoj strukturi odudara i od formule klasičnog detektivskog romana i špijunskog romana, prisutna su određena odstupanja u pogledu tipova likova. Tako, na primer, žrtva (Mirko Crnković) nije pasivna (ili, kao u slučaju velikog broja detektivskih romana, mrtva od samog početka), već učestvuje u razvoju radnje, pa je u određenim situacijama i narator. Na ovaj način, pomenuti lik je ne samo žrtva već i fokus oko koga se vrti celokupna radnja romana i većina akcija koju preduzimaju i "pozitivci" i "negativci". Kada je reč o tipologiji likova špijunskog romana, *Ulaznica za pakao* donekle

odstupa od standardne formule, budući da u ovom romanu nije prisutan lik "izdajnika", koji je gotovo sastavni deo špijunskih i akcionih romana. Niko od prisutnih likova ne izdaje protagonistu niti je ovakva "igra" predmet obrta u romanu. S druge strane, mora se naglasiti da *Ulaznica za pakao* zapravo poseduje lik izdajnika, za koga se ispostavlja da nije ono za šta se predstavlja (crnac). Pa ipak, za razliku od tipičnog špijunskog romana, ovaj lik izdaje antagone, pa obrt do koga dovodi ova situacija ne vodi do daljeg konflikta i komplikacija za protagonistu već, naprotiv, doprinosi rešavanju i smirivanju situacije.

Najvažniji likovi romana *Ulaznica za pakao* su:

- Protagonista (inspektor Malin). Kao glavni junak romana, njegova funkcija jeste da razreši glavni konflikt u romanu (sprovođenje policijske istrage). Kao i u najvećem broju krimi romana, protagonista je neka vrsta detektiva, koji publiku vodi kroz sve faze rešavanja slučaja (rešavanja glavnog konflikta romana). Za razliku od zapadne tradicije krimi romana, međutim, protagonista nije individualac koji svoje akcije sprovodi mimo zvaničnih organa reda, niti je pripadnik specijalnih snaga. Naprotiv, protagonista je simbol domaćih organa reda i reprezentuje efikasnost državnih institucija i države uopšte.

- Žrtva (Mirko Crnković). Kao što je već napomenuto, funkcija žrtve u romanu učinjena je kompleksnijom od one koju ovaj tip obično zauzima u krimi romanu. Ovo se naročito odnosi na ideološku prošlost lika (bivši saradnik nacista, okajanje greha iz prošlosti). I pored toga, dati lik

se uklapa u tip žrtve ne samo zbog svoje veze sa antagonista već i zbog toga što se oko njega plete radnja romana. Uloga žrtve u velikom broju krimi romana upravo i jeste u tome da svojim slučajem intrigira i pokrene glavnu misteriju, iako u njoj, po pravilu, ne učestvuje aktivno – često zbog toga što je u velikom broju krimi romana žrtva mrtva. Premda to ovde nije slučaj, žrtva se u najvećem broju situacija ponaša pasivno i predstavlja više objekat oko koga se plete radnja romana a ne aktivan subjekt. Takođe, ovaj lik vrši i važnu funkciju "pokajnika" o odnosu na ideološku premisu romana: ako protagonista simbolizuje državu i postojeći sistem, "pokajnik" predstavlja reformaciju, način na koji se mogu ispraviti ideološke greške iz prošlosti. Zbog ove reformacije pokajnik biva adekvatno i nagrađen – on može slobodno da nastavi život u društvu čiji sistem predstavlja protagonista.

- Antagonista (Verner Rajher). Stoji kao suprotnost protagonista i izvor je konflikta u romanu. U ovom pogledu roman prati tipičan odnos protagoniste i njegovog protivnika, između kojih stoji žrtva, oko koje se plete radnja romana. Važno je naglasiti da se protivnik i protagonista nalaze na suprotnim stranama u romanu, a razlikuju se i po onome što simbolizuju. Dok protagonista predstavlja zvaničan sistem, antagonista je deo nezvanične organizacije. Protagonista je domaći čovek, antagonista je stranac. Ideološki, protagonista predstavlja socijalizam, dok antagonista predstavlja nacizam. Najzad, protagonista se vodi višim ciljevima (pravda, održanje postojećeg sistema), dok su motivi antagoniste znatno prozaičniji (koristoljublje).

○ Pomoćnici (jugoslovenska i italijanska policija). Ovaj grupni tip lika (kolokvijalno nazvan "pozitivci") često je prisutan u špijunskom romanu. Predstavlja stranu na kojoj je protagonista i svojim delovanjem pomaže u rešavanju konflikta (policijska istraga). Njihova najvažnija uloga u romanu jeste da pomažu protagonisti pružanjem informacija i delovanjem. U tipičnom krimi romanu pomoćnici su tu da podstaknu protagonistu, ali po pravilu ne dobijaju centralnu ulogu. Naime, protagonista je taj koji sam razrešava glavni konflikt (rešava slučaj, dolazi do rešenja, itd.) U romanu *Ulaznica za pakao*, međutim, protagonista nije uvek taj koji samostalno dolazi do rešenja. Iako on uspeva da razreši finalni konflikt (hapšenje protivnika), veliki broj saznanja i odgovora daju upravo pomoćnici (italijanska policija saopštava identitet nekih od kriminalaca, finalni dokaz na magnetofonskoj traci, itd.). Na ovaj način, premda protagonista stoji kao centralna figura romana, uspešnost delovanja pomoćnika naglašava kolektivan karakter rešavanja zapleta.

○ Protivnici (kriminalna grupa mahom sastavljena od stranaca i Jugoslovena-saradnika nacista). Ovaj grupni lik (kolokvijalno nazvan "negativci") povezani su sa antagonistom zajedničkim ciljem i ideologijom. Po svojoj funkciji, oni predstavljaju pomoćnike antagoniste. U tom smislu, oni zauzimaju suprotnu stranu u konfliktu od onih koju imaju pomoćnici protagoniste. Ideološki, oni ne samo da simbolizuju iste vrednosti kao i antagonista već stoje u suprotnosti i sa pokajnikom. Za razliku od njega, koji se pokajao zbog svojih grešaka iz prošlosti,

odužio dug društvu i sada se nalazi na "pravom" putu, protivnici ne priznaju svoje greške niti pristaju da oduže svoj dug društvu. Odbijanje da se reformišu adekvatno je kažnjeno na kraju romana, pošto svi završavaju iza rešetaka.

4) Okruženje

Radnja romana mahom se odvija u Zagrebu i Portorožu, ali i u nekoliko manjih, zabačenih mesta, uglavnom na granici Hrvatske i Slovenije, i na granici Jugoslavije sa Italijom. Po Kaveltiju, liminalna mesta su jako važna za krimi romane, a u ovom slučaju, pored toga što su većinom to skrajnuta mesta ona su i pogranična, to jest liminalno se proteže i na teritoriju dihotomije mi : stranci.

Shodno navedenom, može se reći da granica (naročito ona sa inostranstvom) igra važnu ulogu u zapletu romana, budući da se oko nje odvijaju ilegalne aktivnosti i da su svi kriminalci na ovaj ili onaj način povezani sa inostranstvom – ili su stranci, ili su Jugosloveni koji žive u inostranstvu (ilegalno).

Opozicije likova i vrednosti/ideologije

Najvažnije opozicije likova i vrednosti u romanu *Ulaznica za pakao* su:

Inspektor Malin : banda
(zakon : zločin; Jugoslavija : inostranstvo)

Inspektor Malin : Mirko

(država : građanin)

Mirko : Rajher

(ispravljanje grešaka iz prošlosti : održavanje veze sa prošlošću)

Mirko : banda

(kajanje zbog izdaje jugoslovenskog sistema : izdaja jugoslovenskog sistema)

Domaće : strano

(dihotomija: Jugoslavija : inostranstvo)

Organi reda : kriminalci

(jugoslovenska i italijanska policija : kriminalci)

Socijalizam (državni poredak Jugoslavije) : nacizam, domobrani

Poštenje : koristoljublje

Okajanje grešaka iz prošlosti : držanje do prošlosti

Viši ciljevi (ideologija, pravda) : niži ciljevi (lična korist)

Zakon : bezakonje

Pravda : nepravda

Red : kaos

Sve ove opozicije igraju važnu ulogu u izgrađivanju slika vrednosti koje se pojavljuju u romanu. Kao što je već rečeno, inspektor Malin svojom ličnošću ne predstavlja toliko samog sebe kao individuu, već je simbol reda i zakona milicije, a samim tim i jugoslovenskih institucija uopšte. U tom smislu, Malin simboliše vrednosti jugoslovenskog sistema, njegovu pravičnost, red, zakon i pravednost.

Iz ove osnovne postavke grade se sve opozicije koje za cilj imaju da pokažu nedostatak ovog reda i zakona: svi likovi suprotstavljeni Malinu su stranci ili imaju veze sa

inostranstvom, svi su na ovaj ili onaj način povezani sa kriminalom, i svi su, barem delom, vezani za društveno-politički sistem koji nije socijalizam (nacisti, tajna nemačka policija, domobrani, kapitalizam kao suprotnost socijalizmu oličeni u Italiji i Nemačkoj).

Na ovaj način postavlja se jasna vrednosna dihotomija, po čemu je sve ono što simbolizuje Jugoslaviju i njen sistem predstavljeno kao ovaploćenje reda, mira i zakona; istovremeno, ono što simbolizuje inostranstvo često je dovedeno u vezu sa negativnim pojmovima, kao što su nered i bezakonje.

S druge strane, međutim, inostranstvo kao takvo nije u potpunosti anatemisano, što se ogleda ne samo kroz dobru saradnju italijanske i jugoslovenske policije već i kroz prisustvo inostranih turista koji se ne pominju u negativnom kontekstu. U tom smislu, ono što je kod inostranstva predstavljeno kao negativno jeste, s jedne strane, kriminal, a s druge, saradnja određenih Jugoslovena sa inostranim organizacijama koje se smatraju ideološki nepodobnim (nacisti). Pa i pored toga što su nacisti i tajne inostrane organizacije predstavljene u negativnom kontekstu, akcenat nije na njima. Budući da ove organizacije ne predstavljaju zvaničnu državnu politiku niti ideologiju prisutnu u inostranstvu, to nije otvorena kritika Italije i Nemačke kao država. Najzad, dobra saradnja sa italijanskim kolegama ukazuje na to da se zvaničnim organima reda može verovati – i u Jugoslaviji i u inostranstvu.

Ono što se navodi u izuzetno negativnom kontekstu nije inostranstvo samo po sebi, već činjenica da su se inostranstvu priklonili određeni Jugosloveni zbog neslaganja sa do-

maćim sistemom. Ova izdaja postojećeg sistema ideološki je vezana kako za Drugi svetski rat (saradnja sa nacistima, domobrani), tako i za vreme u kome se odvija radnja romana (60-e godine XX veka). Na taj način akcenat je stavljen na kriminalizaciju ideološki nepodobnih osoba. Prema tome, glavni fokus kriminalizacije u romanu prebacuje se upravo na one koji ne podržavaju postojeći sistem. Iako centralni zločin u romanu nema ideološku pozadinu, roman se bavi pretnjom koju predstavljaju simpatizeri i sledbenici nacista koji su ostali nekažnjeni nakon Drugog svetskog rata. Ovi simpatizeri ne samo da predstavljaju ideološku suprotnost vladajućem sistemu već su viđeni i kao potencijalna pretnja socijalističkoj Jugoslaviji.

U tom smislu, zanimljiva je uloga Mirka Crnkovića, oko koga se plete glavna radnja romana. Mirko Crnković je Jugosloven, ali sa neprikladnom prošlošću: za vreme rata radio je za nemačku tajnu policiju. Ipak, on je odslužio dodeljenu mu kaznu zatvorom, odužio je svoj dug državi i sad je spreman da, ovako okajanih greha iz prošlosti, nastavi život pošteno. U kontekstu narativa, ovo znači da je Mirko rešen da prihvati jugoslovenski sistem (socijalizam) kao najbolji, i da je shvatio koliko je pogrešio što je svojevremeno bio izdajica. Svoju želju za reformisanjem Mirko pokazuje tako što pomaže policijskoj istrazi. Delovi iz njegovog dnevnika služe ne samo da čitaocu omoguću da prati radnju u kojoj glavni junak, inspektor Malin, nije prisutan, već pokazuju i Mirkovo iskreno kajanje i odbijanje da pomogne zločincima. Kroz lik Mirka Crnkovića prikazuje se "ispravn" put nekoga ko je shvatio svoje

greške, prihvatio kaznu zbog podržavanja nepodobne ideologije i, najzad, prihvatio postojeći sistem. Kao takav, on se smatra reformisanim i dozvoljeno mu je da nastavi život kao slobodan član jugoslovenskog društva.

Nasuprot Mirku stoje članovi bande, od kojih su većina jugoslovenski građani ilegalno nastanjeni u Italiji. Neki od njih pobjegli su posle rata budući da su bili u domobranima. Za razliku od Mirka, oni se ne kaju zbog svojih grešaka niti žele da se promene: i dalje se bave kriminalnim aktivnostima, a takođe i dalje ne priznaju svoje političke i ideološke greške. Roman ih jasno postavlja u ulogu "negativaca" i postavlja kao opoziciju ne samo inspektoru Malinu već i Mirku Crnkoviću, koji se reformisao i odužio svoj dug državi.

Zanimljivo je napomenuti da kriminalci među sobom nisu uniformni, već predstavljaju različite oblike ideološke nepodobnosti. Neki od njih bili su saradnici nacista i u inostranstvo su pobjegli da bi izbegli kaznu zatvorom. Ovo je suprotnost onome što čini Mirko Crnković: on priznaje svoje greške i prihvata kaznu zatvorom, oduživši tako svoj dug društvu. S druge strane, neki od kriminalaca nisu lično vezani za saradnju sa nacistima, ali ipak biraju odlazak u inostranstvo i odbijaju da prihvate postojeći socijalistički sistem. I oni stoje kao suprotnost Mirku Crnkoviću, koji je prihvatio postojeći sistem i odlučio da živi po njegovim načelima.

Sve ove protivnike sistema narativ romana jasno kriminalizuje, ne kao individue već upravo kao pojavu ideološki nepodobnih protivnika sistema. Oni ne samo da se

ne kaju zbog svojih uverenja i odbijaju da budu kažnjeni, već i dalje odbijaju da prihvate postojeću ideologiju jugoslovenskog sistema. Kao takvi, oni su viđeni kao pretnja jugoslovenskom režimu, miru i stabilnosti zemlje. Kraj romana podvlači jasnu poruku o tome "kako treba" i kako "ne treba": dok Mirko Crnković odlazi kao slobodan čovek i primeren pripadnik društva, protivnici sistema bivaju kažnjeni i zatvoreni.

Pitanje ideološke nepodobnosti i potencijalne pretnje režimu bilo je važan diskurs koji je dugi niz godina opstao u SFRJ. Kada je reč o romanu *Ulaznica za pakao* zanimljivo je primetiti način na koji je ovo pitanje tretirano. Iako roman ne ostavlja nikakvu sumnju u to ko je "pozitivac" a ko "negativac" niti šta čeka jedne a šta druge, važno je napomenuti svojevrstan diskurzivni obrt koji se tiče pravih motiva kriminalaca.

Premda su po svojim karakteristikama oni predstavljeni upravo kao pretnja režimu i stabilnosti zemlje, obrt ih pokazuje u sasvim drugačijem svetlu od očekivanog. Umesto kriminalaca vođenih ideološkim motivima, oni su motivisani krajnje ličnim i banalnim razlozima – koristoljubljem. Na ovaj način, obrt spušta ceo diskurs sa ovog višeg (ideološkog) nivoa na niži, gotovo trivijalan nivo. Obrt čini da ideološki neprijatelji ne izgledaju više kao potencijalno opasni i kao realna pretnja miru i stabilnosti, već kao trivijalizovani koristoljubivi kriminalci vođeni pohlepom i lišeni svake ideologije. Kao takvi, oni ne samo da postaju banalni već gube i svoj integritet kao neko ko može da postane stvarna pretnja jugoslovenskom socijalističkom sistemu.

***Reč odbrane* (1961)**

Reč odbrane po mnogo čemu razlikuje se od ostalih analiziranih dela. Ovaj roman, izdat u Sarajevu 1961. godine, odstupa od uobičajene formule romana potere i mnogo je bliži takozvanom klasičnom detektivskom romanu. Umesto policijske istrage u kojoj je jedina misterija kako će kriminalci biti privedeni pravdi, *Reč odbrane* bavi se istragom ubistva i otkrivanjem zločinca.

Roman je specifičan i po drugim elementima – likovi, obrt, identitet zločinca – i ne uklapa se u formulu kojoj pripadaju *Kristalna pepeljara*, *Ulaznica za pakao* i analizirani romani Živorada Mihailovića. Da sam imao na raspolaganju izbor drugih Nikolićevih romana, verovatno ne bih u analizu uvrstio *Reč odbrane*, no budući da je ovo bio jedan od retkih dostupnih romana, odlučio sam da ga analiziram. U toku rada shvatio sam da *Reč odbrane* zapravo može dobro da posluži kao kontrast ostalim romanima ili čak kao neka vrsta "kontrolnog romana", pomoću koga je moguće uporediti i bolje sagledati sadržaje, formule i vrednosti iskazane u ostalim analiziranim romanima. Stoga smatram da *Reč odbrane* može da se uklopi u okvire ove knjige i da može da pruži značajne podatke za analizu.

Sadržaj romana

Reč odbrane bavi se slučajem ubistva i otkrivanja zločinca. Narator i protagonista je advokat unajmljen da brani čoveka osumnjičenog za ubistvo. Inspektor Malin,

uobičajeni protagonista Nikolićevih romana, ovde se pojavljuje kao sporedni lik. Roman prati napore advokata da pronađe pravog ubicu i na taj način odbrani svog klijenta. Advokat vrši naraciju u prvom licu i sve scene romana odvijaju se iz njegovog ugla.

Na početku romana, advokata posećuje zabrinuta supruga Mirka Bintića, koji je optužen da je ubio mladu ženu koja mu je bila daktilografkinja. Bintićeva supruga, Engleskinja, moli advokata da preuzme slučaj. Uprkos tome što svi dokazi ukazuju na Bintićevu krivicu, advokat odlučuje da preuzme slučaj.

Kroz unutrašnji monolog glavnog junaka saznajemo da je reč o uspešnom advokatu koji ipak želi da se povuče zbog velikog premora i čestih glavobolja. On obećava sebi da će mu ovo biti poslednji slučaj pre nego što napusti posao i odseli na more.

On odlazi u pritvor u kome se nalazi Mirko Bintić kako bi sa njim razgovarao o slučaju. Mirko Bintić tvrdi da nije kriv i da je te večeri izašao u restoran sa prijateljima. U jednom trenutku je otišao u toalet i milicija sumnja da je u toku te pauze otišao do stana žrtve i ubio je. I pored ovih dokaza, Mirko Bintić je veoma optimističan i veruje da će se zabuna uskoro razrešiti. U zatvoru protagonista upoznaje i inspektora Malina, koji je zadužen za ovaj slučaj. Malin nije spreman da deli pojedinosti slučaja i on na naratora ostavlja utisak inspektora koji ceni svoj autoritet ali koji nije u potpunosti sposoban da sagleda sve okolnosti slučaja. Advokat odlučuje da svog klijenta odbrani tako što će sam pronaći pravog ubicu i dokazati da je Mirko Bintić nedužan.

Najveći deo romana bavi se istragom koju advokat samoinicijativno vrši, mimo konsultacija sa Malinom i zvaničnim predstavnicima zakona. Najpre odlazi kod Bintićeve supruge, kod koje se raspituje o okolnostima njenog braka, kao i o njenoj porodici u Engleskoj. Ispostavlja se da ona potiče iz bogate porodice, ali da je se njen otac odrekao kada se udala za Jugoslovena. Mirko Bintić po zanimanju je inženjer zaposlen u jednoj fabrici, i porodica živi od njegove plate. Od Bintićeve supruge advokat dolazi i do spiska imena ljudi koji su te kobne večeri sa Bintićem izašli na večeru.

Nakon Bintićeve supruge, advokat odlazi da razgovara sa stanodavkom koja je Bintiću iznajmila sobu kako bi on mogao na miru da se bavi pisanjem važne stručne knjige. Na putu do njene zgrade pomišlja da ga neko prati. Stanodavka tvrdi da je odnos Bintića i ubijene daktilografkinje uvek bio profesionalan. U međuvremenu, advokatoва sekretarica odlazi da ispita komšije u zgradi u kojoj je živela ubijena devoјka. Saznaje da jedan od komšija tvrdi da je kobne večeri video ubicu, ali njegovom iskazu niko ne veruje budući da je u pitanju teški alkoholičar.

Pre nego što advokat može da isplanira naredni korak, prilazi mu inspektor Malin i priznaje da ga je držao na oku. Advokat predlaže Malinu da ispita pijanca, ali Malin to uporno odbija. Nezadovoljan, advokat odlazi, a napolju mu se ponovo čini da ga neko prati. Ponovo ga hvata teška glavobolja i on jedva odlazi u svoj stan. Ujutru ga pronalazi zabrinuta sekretarica. Advokat se ne seća šta je radio pre nego što mu je pozlilo.

Ipak, nastavlja istragu i ispituje sve one koji su kobne večeri sa Mirkom Bintićem bili na večeri. U obzir uzima sve: englesku porodicu Bintićeve supruge, Bintićev rad u fabrici, pisanje važne stručne knjige, kolege koje su možda ljubomorne na njegov posao, prijatelje koji su možda želeli Bintićevu suprugu za sebe, i sl. Advokat je uveren da je ubica ili neko od njih ili nasumični razbojnik koji je te kobne večeri video mladu devojkicu i napao je. Razgovara i sa inspektorom Malinom, koji odbija njegove ideje. Advokat počinje da veruje da mu je Malin suparnik, koji namerno želi da ga omete u rešavanju slučaja.

Advokat odlazi da poseti pijanca koji tvrdi da je video ubicu. Pijanac mu traži veliki novac za iskaz, što advokat odbija. Na izlazu iz kafane, odlazi do stana u kome je živela žrtva. Dan kasnije, advokat poziva Malina kako bi organizovao reč odbrane za svog klijenta. Na sastanak je pozvao i lekara koji je one noći bio sa Bintićem u restoranu, kao i predstavnika javnog tužioca. Advokat najpre daje reč lekaru, koji govori o neobičnom psihičkom poremećaju u kome osoba nije svesna svojih postupaka, niti ih se seća.

Nakon toga, advokat počinje svoju reč odbrane. Govori da je ubica psihički bolesnik koji je devojkicu slučajno video kada je šetao ulicom. Napao ju je, a zatim i ubio. Nakon toga, advokat otkriva da je ubica on sâm, i da se uopšte ne seća svojih postupaka. Inspektor Malin govori da je od početka sumnjao na njega i da ga je zbog toga stalno držao na oku. Na kraju romana, advokat moli Malina i lekara da ga vode jer je opasan za društvo.

Analiza romana

I analizu ovog romana treba najpre izvršiti prema metodi koji je predložio Kavelti. Budući da se po svojoj radnji i strukturi *Reč odbrane* znatno razlikuje od ostalih Nikolićevih romana, najvažniji analizirani aspekti će se takođe umnogome razlikovati od onih koji su prisutni u ostalim proučavanim romanima.

1) Situacija

Za razliku od ostalih analiziranih romana, koji imaju strukturu romana potere, *Reč odbrane* sličnija je onome što se može klasifikovati kao tradicionalni detektivski roman. U fokusu romana je otkrivanje ubice, pa *Reč odbrane* dosta liči na tipičan *who dunnit* roman.

Glavna misterija ovog romana je ko je ubica i radnja romana prati napore advokata u ulozi detektiva koji pokušava da pronađe krivca da bi dokazao nevinost svog klijenta. Ne samo da su u žiži narativa pitanja *ko* je ubica, *kako* je ubistvo izvršeno i *zašto* je došlo do ubistva, već roman nudi i druge aspekte po kojima je klasičan detektivski roman prepoznatljiv. Tu je, na prvom mestu, ličnost detektiva-individualca, koji ne pripada zvaničnim organima reda. Umesto inspektora Ministarstva unutrašnjih poslova, istragu rešava laik, koji radi mimo saveta inspektora Malina i mimo zvanične istrage. Ovo je važna osobenost koja se ne pojavljuje u drugim analiziranim romanima.

Isto tako, roman je nalik tipičnom detektivskom romanu i po tome što advokat-detektiv sastavlja krug osumnjičenih, a onda ih redom ispituje kako bi otkrio ubicu i motiv ubistva. Zanimljivo je da se u romanu pojavljuje nekoliko mogućih motiva, od žene strankinje, do ljubomornih kolega koje žele inženjeru da preotmu rad.

Razrešenje misterije ujedno donosi i obrt: ispostavlja se da je narator ubica. Ova tehnika nije nepoznata piscima detektivskih romana (na primer, postoji roman Agate Kristi u kojoj je ubica detektiv Poaro), ali predstavlja značajan obrt koji preokreće sve što je do tada čitalac pretpostavljao o radnji romana i o protagonistu. Na kraju, pravda trijumfuje, kako i dolikuje konvencijama žanra, a advokat se spremno predaje organima reda.

2) Obrasci akcije

Budući da je po svojoj strukturi *Reč odbrane* veoma slična tipu klasičnog detektivskog romana, obrasci akcije prate ustaljenu formulu ovih romana. Fokus romana je na otkrivanju ubice i praćenju istrage koju samoinicijativno sprovodi advokat-narator.

Najvažniji obrasci akcije u romanu *Reč odbrane* su:

- Inicijalna epizoda. Protagonista (advokat-narator) saznaje za slučaj i odlučuje da ga prihvati.
- Protagonista upoznaje glavnog osumnjičenog (Mirka Bintića) i suparnika (inspektora Malina).
- Protagonista formira krug osumnjičenih i počinje istragu.

- Protagonista dolazi do važnih podataka u istrazi (poreklo gospođe Bintić, ljubomorne kolege, rad na važnoj knjizi, svedok koji je video ubicu).
- Protagonista i suparnik se sukobljavaju (inspektor Malin ne odobrava advokatove metode i ne slaže se sa njegovim sumnjama).
- Protagonista razgovara sa ključnim svedokom (pijancem).
- Protagonista dolazi do rešenja.
- Protagonista okuplja najvažnije aktere kako bi im saopštio rešenje slučaja.
- Obrt – otkriva se identitet zločinca (protagonista je ujedno i ubica-antagonista).
- Protagonista/antagonista se predaje pravdi.

3) Likovi

Roman *Reč odbrane* sadrži standardan korpus likova koji su tipični za klasičan detektivski roman. Tu je detektiv-individualac, pomoćnik, osumnjičeni, žrtva, zločinac – čak i suparnik iz zvaničnih snaga reda. Obrt na kraju menja smisao i značenje određenih uloga, budući da se otkriva da je narator ubica, ali on ne menja osnovnu strukturu likova koji se u romanu pojavljuju.

Najvažniji likovi u romanu *Reč odbrane* su:

- Protagonista (neimenovani advokat). Protagonista je ujedno i narator romana. On služi kao glavni istražitelj koji pokušava da reši zločin. Za razliku od istražitelja u drugim

analiziranim romanima, on nije pripadnik zvaničnih organa reda već radi samoinicijativno i individualno, često bez ikakvih konsultacija sa milicijom. Protagonista formira krug osumnjičenih, ispituje ih i pokušava da dođe do motiva zločina i pravog ubice. Na svom putu se nekoliko puta sukobljava sa zvaničnim predstavnikom organa reda (inspektorom Malinom), čije metode smatra neefikasnim. Protagonista na kraju romana zaista uspeva da reši slučaj i pronade pravog ubicu. Obrt u romanu jeste saznanje da je ubica on sâm. I pored toga što se ispostavlja da je narator zapravo ubica-antagonista, činjenica je da toga nije bio svestan i da je iskreno vodio istragu od početka. Zbog toga on može da se smatra protagonistom u pravom smislu te reči.

- Suparnik (inspektor Malin). Inspektor Malin, koji je obično protagonista Nikolićevih romana, u ovom romanu ima sporednu ulogu. Malin ovde ima ulogu suparnika i otežavajućeg elementa koji protagonistu ometa u vršenju istrage. U detektivskim romanima nije retko da detektiv-protagonista ima suparnika u vidu nesposobnih predstavnika zvaničnih organa reda. Iz unutrašnjeg monologa protagoniste saznajemo da je to upravo onako kako narator vidi svog suparnika. Obrt na kraju romana dovodi do promene uloga: ispostavlja se da je inspektor Malin sve vreme sumnjao na advokata i da je slučaj rešio još pre protagoniste. Na kraju, baš kao što se za protagonistu ispostavlja da je zločinac, za suparnika se ispostavlja da nije nesposoban policajac već najstručnije lice i najsposobniji istražitelj.

- Osumnjičeni (Mirko Bintić, njegova supruga, prijatelji sa večere, komšije ubijene devojke, itd.). Ovaj krug

likova formira krug osumnjičenih koje protagonista ispituje. Prema kanonima žanra, neko od ovih osoba bi trebalo da bude ubica. Obrt po kome se ispostavlja da je zločinac neko izvan kruga osumnjičenih (u ovom slučaju, narator) predstavlja iznenađenje, ali je daleko od usamljenog primera u književnosti.

- Pomoćnik (sekretarica). Prema žanrovskoj konvenciji detektivskog romana, glavni detektiv ima pomoćnika koji mu pomaže da reši slučaj. Ovde je to sekretarica Vera, koja u advokatovo ime vrši deo istrage i ispituje osumnjičene.

- Žrtva (ubijena devojka). U romanu, protagonista otkriva različite detalje iz života žrtve i trudi se da na osnovu njih otkrije motiv ubistva. Ispostavlja se da je ovo nevažno, pošto je ubistvo počinjeno nasumično.

- Ključni svedok (komšija pijanac). Svojim svedočenjem, ključni svedok pomaže da se razreši slučaj. Kako ne bi pre vremena otkrio identitet ubice, autor svedoku kojeg intervjuiše narator nudi enigmatske odgovore, koji dobijaju novo značenje kada se na kraju romana ispostavi da je ubica sâm narator.

4) Okruženje

Roman *Reč odbrane* odvija se u neimenovanom gradu u Jugoslaviji. Premda autor ne navodi o kom gradu je reč, na osnovu opisa (soliteri, fabrike, kafane, itd.) može se zaključiti da je u pitanju veće naseljeno mesto.

Više od samog grada, za okruženje su važni klimatski uslovi. Roman se odvija u toku zime, koju protagonista ne

podnosi jer zbog nje ima zdravstvenih problema. Protagonista mašta da ode iz ovog grada i odseli negde gde je toplije, uz more. Zima u romanu ima i ulogu okidača zločina – naratorove glavobolje započinju hladnoćom, što ga vodi u nesvesno stanje u kojem izvršava zločin.

Opozicije likova i vrednosti

Po svojoj strukturi, likovima i obrascima akcije, roman *Reč odbrane* razlikuje se od ostalih posmatranih Nikolićevih romana, kao i od romana Živorada Mihailovića.

Najvažnije opozicije prisutne u romanu *Reč odbrane* su:

Protagonista (advokat) : suparnik (inspektor Malin)
(istražitelj : nesposobni policajac)

Protagonista (advokat) : antagonista (on sam)

Protagonista (advokat) : osumnjičeni

Protagonista (advokat) : pomoćnik (sekretarica)

Žrtva : antagonista
(ubijena devojka : advokat)

Naratorova svesna ličnost : naratorova nesvesna ličnost

Zvanična istraga : nezvanična istraga

Zdravlje : bolest

Svesno : nesvesno

Zločin : pravda

Red : nered

Pojedinac : društvo

Odgovornost prema društvu : neodgovornost prema društvu

Iz datog spiska može se uočiti da nedostaju neke od opozicija koje se redovno pojavljuju u ostalim analiziranim romanima. Pre svega, nedostaje odnos inostranstva i Jugoslavije, što je jedna od najznačajnijih opozicija koje se inače pojavljuju u romanima Nikolića i Mihailovića. Inostranstvo se pojavljuje i ovde, ali ne igra ključnu ulogu u rešavanju zločina niti je zločin na bilo koji način povezan sa inostranstvom.

U romanu *Reč odbrane* inostranstvo pre služi kao lažan trag (*red herring*), koji za cilj ima da protagonistu i čitaocu za trenutak odvрати od prave prirode zločina. Već u prvom poglavlju saznaje se da je žena glavnog osumnjičenog strankinja, a u romanu se ispostavlja da je se njena porodica odrekla i razbaštinila je pošto se udala za Jugoslovena. Pa ipak, ovaj podatak ne igra nikakvu ulogu u razrešenju zločina.

Slična je situacija i sa lažnim tragom o ljubomornim kolegama iz fabrike. Iako se slučajevima privrednog kriminala više bavio Živković a ne Nikolić, podaci o tome da je glavni osumnjičeni inženjer u fabrici i da radi na stručnoj knjizi svakako služe kao lažni trag koji bi čitaocu trebalo da uveri da je reč o slučaju krađe intelektualne svojine. Kao i lažni trag o ženi strankinji, i za ovaj se ispostavlja da nema nikakve veze sa ostatkom zločina.

Reč odbrane, dakle, ne sadrži jednu od najvažnijih opozicija prisutnih u ostalim analiziranim romanima – ovde nema odnosa Jugoslavija : inostranstvo, niti je priroda zločina na bilo koji način povezana sa inostranstvom.

S druge strane, ono što se može uočiti iz analize opozicija jeste da, uprkos različitoj strukturi i nedostatku nekih od važnih opozicija, i ovaj roman deli vrednosti prisutne u

ostalim posmatranim romanima. Prisutne su neke od najvažnijih vrednosti, kao što je naglasak na pravdi i funkcionisanju zvaničnih državnih organa.

Ono što *Reč odbrane* čini jeste da ove vrednosti ilustruje na drugačiji način od onoga koji je prisutan u ostalim romanima, ali je vrednosna struktura ista. I ovaj roman, kao i ostali, naglašava važnost zvaničnih institucija i sposobnost države; i u ovom romanu trijumfuje predstavnik zvaničnih snaga, za koga se ispostavlja da je znao ko je pravi zločinac. Uprkos činjenici da je naš narator neimenovani advokat, onaj ko trijumfuje ponovo je inspektor Malin, koji predstavlja snagu državnih institucija i efikasnost države uopšte. Na ovaj način, i *Reč odbrane*, baš kao i ostali analizirani romani, naglašava efikasnost institucija i sposobnost države da rešava probleme.

Narator, s druge strane, predstavlja usamljenog individualca koji se samoinicijativno bavi sprovođenjem pravde. U inostranim romanima glavni junak po pravilu je individualac koji igra po svojim pravilima i mimo zvaničnih organa reda. U tim romanima takav individualac trijumfuje, dok su zvanični organi često ismejani i pokazani kao nesposobni. *Reč odbrane* čini upravo suprotno. Ovaj roman svog individualca koji se bavi pravdom mimo zvaničnih organa reda ne prikazuje kao heroja već, naprotiv, kao ometača istrage za koga se na kraju ispostavlja da je zločinac. Poruka je jasna: sprovođenje pravde i reda treba prepustiti državi i njenim zvaničnim institucijama.

Roman takođe naglašava još jednu vrednost prisutnu u svim analiziranim romanima – značaj funkcionisanja društva

i zločin kao pretnja društvenoj harmoniji. Dok je u ostalim romanima ova pretnja ilustrovana kroz zločince koji izdaju državu i oglašuju se o društveni red tako što "šuruju" sa strancima, ovde se društveni red ruši zločinom iz strasti i mentalnom bolešću.

Poslednje poglavlje romana *Reč odbrane* sadrži detaljan iskaz lekara koji mentalno obolelog predstavljaju kao opasnog za društvo. I sâm narator se slaže s tim da je opasan za društvo i da ga pod hitno treba izolovati. Njegova svesna ličnost je odgovorna i želi pravdu po svaku cenu, tako da on bez razmišljanja traži da bude izolovan iz društva, kako ne bi mogao više da naškodi njegovom funkcionisanju.

Ove teme izražene su u romanu *Reč odbrane* na način različit od onog prisutnog u ostalim analiziranim romanima, ali u pitanju su iste teme i iste vrednosti. Iako se bave različitim prirodama zločina, i *Reč odbrane* i ostali romani naglašavaju važnost reda i značaj zvaničnih institucija za pravilno funkcionisanje društva. Stoga *Reč odbrane* po svom vrednosnom sistemu ne odstupa od ostalih analiziranih romana, premda su njeni obrasci akcije donekle različiti.

Struktura romana Živorada Mihailovića i Milana Nikolića

Ukoliko se romani Živorada Mihailovića i Milana Nikolića posmatraju zajedno moguće je uočiti određene strukturalne sličnosti među njima. Ove sličnosti ne odnose

se samo na radnju ili tipove ličnosti koji se u romanima pojavljuju već i na ukupnu shemu obrazaca iz kojih su romani sastavljeni. Naravno, romani svakog autora imaju određenu sličnost između sebe koju ne dele uvek sa romanima drugog autora. I Mihailović i Nikolić imaju sopstveni prepoznatljiv stil i tipove zapleta koje vole da prate. Pa i pored tih razlika, moguće je sačiniti osnovnu shemu po obrascima akcija koja važi za sve analizirane romane:

- 1) Inicijalna epizoda
- 2) Protagonista počinje istragu
- 3) Otkrivanje motiva i biografije antagonista
- 4) Protagonista vrši istragu
- 5) Antagonisti vrše napad
- 6) Obrt
- 7) Protagonista privodi antagoniste pravdi

Ova shema veoma je dobro ustaljena pa i pored manjih varijacija, redovno se javlja u delima oba autora. Zanimljivo je da ova shema dosta nalikuje onoj inostranih kriminalističkih romana (zločin – počinjanje istrage – prepreka – obrt – razrešenje), premda ima i nekih osobenosti. To se naročito odnosi na otkrivanje biografije i motiva antagonista, što čini jedan od najvažnijih koraka koji se po pravilu pojavljuje veoma rano, gotovo na samom početku romana.

Inicijalna epizoda. Najčešće prvo poglavlje romana, u kojem je prikazan izdvojeni dramatičan događaj: krađa automobila (*Ulaznica za pakao*), napad na učitelja (*Krug*

je zatvoren), sabotaža u fabrici (*Gumena potpetica*) i dr. Ovaj događaj nije nužno prikazan iz ugla protagoniste i nije uvek direktno vezan za osnovni zaplet romana. Pa ipak, ova epizoda ima za cilj da čitaoce upozna sa dramatičnim događajima i da od prve strane pokrene akciju.

Protagonista počinje istragu: Kako najveći broj romana pripada romanima potere, u ovoj fazi čitaoci upoznaju protagonistu (inspektora) koji počinje vršenje istrage. Napetost u romanu usmerena je na organizovanje istrage i hvatanje zločinaca a ne na motive ili otkrivanje identiteta počinilaca. U nekim slučajevima, priroda zločina sasvim je skrajnuta (*Krug je zatvoren*), dok u drugim motivi antagonista igraju važnu ulogu u radnji (*Inspektorov dnevnik*, *Ulaznica za pakao*).

Otkrivanje motiva i biografije antagonista. Ovo je veoma značajan obrazac koji se pojavljuje u gotovo svim romanima. Otkrivanje motiva je tipičan korak u istrazi i gotovo svi krimi romani ga imaju. Ono što čini romane Mihailovića i Nikolića drugačijim u odnosu na inostrane krimi romane jeste da su motivi i biografija antagonista često povezani na veoma specifičan način. Naime, u analiziranim romanima priroda zločina po pravilu je, na ovaj ili onaj način, povezana sa inostranstvom – krijumčarenje, špijunaža, ilegalni prelaz granice, otkrivanje državnih i poslovnih tajni i dr. Svaki od zločina ima nit koja ga povezuje s inostranstvom, i ova veza je po pravilu poznata od samog početka istrage. Druga osobenost jeste biografija antagonista. Baš kao što na samom početku saznajemo da je pretnja povezana s inostranstvom, saznajemo i za prošlost antago-

nista, koja je po pravilu ideološki nepodobna – saradnici okupatora, četnici, ustaše i sl. Motivi i biografija antagonista otkrivaju se već na startu istrage, tako da čitaoci odmah saznaju za pretnju iz inostranstva i za ideološki nepodobnu prošlost antagonista. Ovaj obrazac ponavlja se tako često da čini jedan od najprepoznatljivijih aspekata domaćih krimi romana. Može se reći da on predstavlja žanrovsku konvenciju domaćeg krimi romana 50-ih i 60-ih godina XX veka.

Protagonista vrši istragu. U centralnom delu romana, pratimo napore protagoniste da uhvati antagoniste i uspešno obavi istragu. On i njegovi pomoćnici dolaze do tragova, dokaza i dr. koji treba da im pomognu da uhvate zločince.

Antagonisti vrše napad. U svakom romanu postoji bar jedna epizoda u kojoj antagonisti "uzvraćaju udarac" – kidnapuju žrtvu, vrše ubistvo, krađu planove, itd. Ponekad je ova faza povezana sa vršenjem istrage, tako da u jednoj epizodi pratimo protagonistu a u drugoj antagoniste. Ovakva naracija stvara osećaj igre mačke i miša između protagonista i antagonista.

Obrt. Pred kraj romana dolazi do manjeg ili većeg obrta, koji ili otkriva neke važne činjenice ili menja čitaočevu percepciju u vezi sa radnjom i/ili ličnostima. Obrt je jedna od najprepoznatljivijih odlika krimi romana, naročito popularan u klasičnim krimi romanima. Budući da su identitet zločinaca i njihovi motivi u domaćim krimi romanima poznati gotovo od samog početka, obrt se gotovo nikada ne odnosi na ove aspekte romana. Čak i ukoliko se obrt odnosi na otkrivanje identiteta zločinca, on po pravilu ne menja *prirodu* zločina u smislu u kome je on definisan

kroz obrazac "opasno inostranstvo + ideološki nepodobni zločinci". Na kraju romana može se, recimo, ispostaviti da je vođa kriminalne grupe osoba B a ne A, ali ovo ne menja značenje romana niti vrednosti koje se u njemu pojavljuju, budući da se ne odstupa od utvrđene sheme o tome kakva je priroda zločina i kakvi zločinci mogu da budu. Prema tome, obrt može da pruži iznenađenje čitaocima i da radnju učini zanimljivijom, ali ne menja vrednosni sistem romana.

Protagonista privodi antagoniste pravdi. U završnoj fazi romana, protagonista uspeva da uhvati antagoniste i uspešno završi istragu. Na poslednjim stranicama često dolazi do obračuna sa antagonistima, iz koga protagonista izlazi kao pobednik. Zanimljivo je primetiti da se u većini slučajeva roman ne završava tragično po antagoniste: oni ne ginu niti stradaju u obračunu sa protagonistom – umesto toga, bivaju uhapšeni.

Ukoliko se sada izvrši analiza na paradigmatском nivou, moguće je bolje sagledati zajednički vrednosni kôd za sve romane. Neki od označitelja redovno se pojavljuju u romanima u tačno određenom kontekstu, a na ovom mestu najvažnije je razmotriti one koji se odnose na aktere: protagoniste i antagoniste. Iz njihovih odnosa i značenja koji se formiraju oko njih moguće je dublje proniknuti u vrednosni kôd analiziranih romana.

- Protagonisti su po pravilu inspektori (pripadnici jugoslovenskih organa reda), ideološki podobni.

○ Antagonisti su po pravilu povezani sa inostranstvom, ideološki nepodobni.

Opozicije likova protagonista i antagonista važne su za izgradnju značenja i vrednosnog kôda teksta; ukoliko bi se one izmenile priča bi dobila sasvim drugačije značenje. Treba naglasiti da promena ideološke podobnosti/nepodobnosti i veze sa Jugoslavijom/inostranstvom menja značenje teksta na mnogo dramatičniji način od promene bilo kog drugog aspekta (uzrast aktera, pol, klasa i dr.)

Moglo bi se primetiti da je zanimanje protagoniste od najveće važnosti pošto on mora da bude detektiv kako bi vršio istragu, tj. sa drugačijim zanimanjem protagoniste radnja ne bi mogla da se odvija. Ipak, ono što je najvažnije za izgradnju značenja nije puka činjenica da protagonista rešava zločin – njegova pripadnost zvaničnim organima reda jeste ono što privlači pažnju. Zvanični organi reda znače zvanične institucije, pa i državu uopšte; kroz svoj lik protagonisti simbolizuju samu državu. Ukoliko ne bi postojala ova veza (kada bi, na primer, protagonista bio privatni detektiv ili pak entuzijasta-amater) istraga bi možda bila rešena, ali ne bi predstavljala trijumf države nad zločinom, već trijumf pojedinca i neke opšte pravde.

Slično, pripadnost inostranstvu važna je odlika antagonista. Oni su ili stranci ili "domaći izdajnici", koji žele da pobegnu u inostranstvo po svaku cenu. Njihove glavne aktivnosti povezane su na ovaj ili onaj način sa inostranstvom. Bez ove veze većina zločina sasvim bi promenila značenje. Domaća kriminalna grupa koja se bavi krađama,

ubistvima i drugim zločinima označila bi patologiju samog društva i pokazala da u zemlji postoje problemi ove vrste. Kada je, međutim, zločin organizovan iz inostranstva, to postaje tuđa patologija: "inostranstvo je loše i opasno a ne mi". Zato je veoma važna činjenica da antagonisti predstavljaju inostranstvo dok protagonista predstavlja Jugoslaviju.

Druga veza malo je kompleksnija budući da je neophodno poznavati društveno-istorijske okolnosti vremena u kome su romani nastali kako bi moglo da se oceni šta "ideološka podobnost" u stvari znači u kontekstu romana. Ono što je moguće zapaziti jeste da su biografije protagonista i antagonista jasno podeljene: protagonisti su često označeni kao učesnici Narodnooslobodilačke borbe (što u kontekstu znači da su bili na strani partizana za vreme Drugog svetskog rata), dok su domaći antagonisti po pravilu bivši pripadnici partizanima neprijateljskih grupa: fašisti, ustaše, četnici, i sl. Ova dihotomija direktno je povezana sa ideologijom i onim šta se smatra podobnim. Istovremeno, ideološka podobnost i nepodobnost direktno je vezana za dihotomiju Jugoslavija : inostranstvo. Svi negativni junaci povezani su sa inostranstvom i imaju ideološki nepodobnu prošlost. Svi pozitivni junaci povezani su sa Jugoslavijom (neretko simbolišu njene državne strukture) i imaju ideološki podobnu prošlost.

Vidi se da domaći krimi romani nisu samo zabavne priče: struktura odnosa i vrednosti iskazanih u njima jasno su postavljeni da veličaju socijalističku Jugoslaviju, njene institucije i njen poredak. U ovom vrednosnom sistemu,

Jugoslavija stoji suprotstavljena svojim neprijateljima – inostranstvu, ideološkim neistomišljenicima i buržoaskom kapitalizmu.

Domaći krimi romani veličaju pobjedu dobra nad zlom, što se u ovom vrednosnom sistemu očitava kao pobjeda Jugoslavije nad njenim spoljnim i unutrašnjim neprijateljima. Shodno tome, ističe se sposobnost države da se obračuna sa svim problemima i da pomoću svojih institucija i lojalnih građana trijumfuje nad onima koji pokušavaju da je ugroze.

Prateći Ekov sistem analize, moguće je iz svih analiziranih romana izdvojiti jedinstvenu vrednosno-ideološku strukturu kroz opozicije likova protagonista i antagonista:

Protagonisti	Antagonisti
Pripadnici NOB-a, državna uprava, MUP	"Zli stranci" i "domaće izdajice": neprijatelji NOB-e, razni spoljni i unutrašnji državni neprijatelji, kriminogene inostrane grupe
Jugoslavija	Inostranstvo
Ideološka podobnost	Ideološka nepodobnost
Socijalizam, komunizam	Kapitalizam, buržoazija
Društveno zdravlje	Društvena patologija

IV

DRUŠTVENI KONTEKST, OKOLNOSTI, POLITIKA I IDEOLOGIJA

Da bi se bolje razumelo književno stvaralaštvo pisaca "lake" literature u Jugoslaviji 50-ih i 60-ih godina XX veka, neophodno je razumeti opšte političko-društvene okolnosti onog vremena. Stanje u zemlji i uticaj državnog aparata, koji je u periodu socijalizma bio veoma jak, uticali su na kulturu i oblike kulturnog stvaralaštva, kao i na ono šta je čitalačkoj publici bilo dostupno.

Drugi svetski rat naneo je velike gubitke i razaranja, a nakon završetka rata Jugoslavija se našla na pragu velikih promena u svim aspektima života, od političkog sistema, preko ekonomije, pa sve do oblasti kao što su kultura i dokolica. Nakon oslobođenja, Jugoslavija je bila zemlja u kojoj je većinu populacije činilo ruralno, nepismeno (ili polupismeno) stanovništvo. U zemlji je bilo malo gradova, a industrija je razvijana samo sporadično. Godine 1945. vlada je počela agrarnu reformu čiji je cilj bio eksproprijacija zemlje od velikih zemljoposjednika i formiranje seljačkih radnih zadruga. Nakon izbora 1946. godine, Jugoslavija je zvanično postala federacija šest republika, a politička moć

je bila u rukama Centralnog komiteta Komunističke partije i njenog lidera, Josipa Broza Tita. Ubrzo nakon ovih izbora nacionalizovano je više od 80 odsto industrije, rudarstva, transporta, bankarstva i trgovinskih sektora. Donet je prvi petogodišnji plan razvoja i počeo program brze industrijalizacije (Malešević 2004, 205-207).

Vidi se da je prvi korak nakon završetka rata bila industrijalizacija i razvijanje ekonomije u ovom pravcu. Popov industrijalizaciju posmatra kao *razaranje starog* i kao *stvaranje novog načina života ljudi* (njegov kurziv). Ova promena može imati različit karakter i biti inkorporirana u različite društveno-političke sisteme, na primer kapitalizam, ali i socijalizam (Popov 1990, 75). U slučaju posleratne Jugoslavije, industrijalizacija je bila sastavni deo obnove i unapređenja zemlje nakon Drugog svetskog rata, a rađena je u okviru socijalističkog poretka koji je u prvim godinama nakon rata bio pod jakim uticajem Sovjetskog Saveza.

Kada je reč o strukturisanju jugoslovenskog društva u ovom periodu, može se reći da je došlo do uspostavljanja nove *nomenklature*, koja se širila iz organizacionog jezgra Partije ka svim područjima društvenog života. Industrijalizacija je imala još dalekosežniji uticaj, jer je ona dublje uticala na promene u društvenoj i profesionalnoj podeli rada, iz koje nastaju novi društveni slojevi i društveni odnosi (Ibid, 79). Ono što je neophodno naglasiti jeste da su državni aparat i, uopšte, model države i političkog rukovodstva bili u najvećoj meri urađeni prema sovjetskom modelu.

Događaji s kraja 40-ih godina XX veka umnogome će promeniti odnos sa Sovjetskim Savezom i utrti put jugoslovenskom socijalizmu, koji se više nije oslanjao na sovjetski model. Uzrok za ovo bila su politička trvenja i razilaženje sa Sovjetskim Savezom. Godine 1948, nakon nekoliko ultimatumata poslatih iz Moskve koju je Centralni komitet odbacio, Komunistička partija Jugoslavije izbačena je iz Kominforma. Naredne godine, Sovjetski Savez i druge istočnoevropske "narodne demokratije" prekinule su odnose sa Jugoslavijom. Broz i jugoslovensko komunističko rukovodstvo proglašeni su "neprijateljima Sovjetskog Saveza" (Malešević 2004, 206). Isključivanje iz Komekona¹ 1949. godine dovelo je do privredne blokade zemlje, što je nanelo veliki udar jugoslovenskoj ekonomiji. Da bi se u ovakvim uslovima osigurala podrška masa, bilo je važno učiniti neke ustupke, naročito u svetlu ekonomske krize koju je izazvala sovjetska blokada. U ovakvim uslovima, došlo je do određenih reformi koje su utrle put za ono što će postati poznato kao samoupravljanje (Кремpton 2003, 164-165).

Odnos Sovjetskog Saveza prema Jugoslaviji u ovom periodu bio je veoma nepovoljan, i to kako sa političkog, tako i sa ekonomskog i društvenog aspekta. Jugoslavija se u svom razvoju socijalizma i nove države uveliko oslanjala na sovjetski model, a sada je podrška izostala i model je bio poljuljan. Među državnim vrhom pojavila se potreba da se redefiniše politika i pronade samostalan put u socija-

¹ Savez za uzajamnu ekonomsku pomoć.

lizam, koji više nije zavisio od Sovjetskog Saveza. Takođe, postojala je i veoma praktična potreba da se zemlja zaštiti od potencijalnog napada Sovjeta i da se održi ekonomija bez sovjetske pomoći. Svi ovi faktori uticali su na određenu promenu političkog kursa u ranim 50-im godinama, što se odrazilo na sve sfere života, uključujući i kulturu. Već 1950. godine vlada je počela da osniva "radničke savete" u svim državnim preduzećima i da razvija nov politički, ekonomski i ideološki poredak zvanično nazvan "socijalističko samoupravljanje" (Malešević 2004, 207). Cilj je bio stvaranje takvog socijalizma koji moć i upravljanje daje upravo onima koji rade sa sredstvima za proizvodnju: radnicima.

Jugoslovenske vlasti početkom 50-ih godina bile su primorane na delimično povlačenje države iz privrede jer je prekid odnosa sa sovjetskim blokom uništio temelj na kome su do tada počivali državni planovi (Кремington 2003, 167). To je postepeno dovelo do izvesne liberalizacije i kraja kolektivizacije, što je dalje vodilo do napretka u proizvodnji 1950-ih godina. Delimična liberalizacija ekonomskih prilika pripremana je još od jeseni 1949. godine. Uporedo se došlo do zaključka da stepen državne kontrole u privredi mora donekle oslabiti. Tragajući za socijalističkim modelom koji bi bio najbliži teorijskim postavkama marksizma, vlasti su krajem decembra 1949. godine donele odluku da se pristupi formiranju radničkih saveta, na osnovu marksističkog principa da "sredstvima za proizvodnju zaista upravljaju oni koji na njima rade". Pola godine kasnije, rukovođenje preduzećima formalno je

prešlo u ruke radničkih saveta i upravnih odbora (Dobri-vojević 2013, 34).

U takvim okvirima moglo je da dođe do delimične liberalizacije jugoslovenske ekonomije. I mada je upliv države u sve ekonomske tokove ostao znatan, uvođenje tog sistema dovelo je do određenog pomaka (Ibid, 35). Iako je uticaj državnog vrha ostao jak, barem su neke od funkcija prenete na niže instance – u same fabrike i preduzeća – što je donekle oslabilo sveobuhvatnu kontrolu države i dalo preduzećima izvesnu slobodu u upravljanju. Ova sloboda nikada nije bila potpuna i sva preduzeća morala su da rade po pisanim (i nepisanim) direktivama, ali otvoren je put barem za minimum upravljanja i donošenja odluka mimo konsultacija sa državnim vrhom (Ibid). U istom periodu, došlo je do još jedne važne promene. Nakon razlaza sa Sovjetskim Savezom Jugoslavija se zatekla ekonomski, vojno i politički ranjivom. Zato ne čudi činjenica da je pomoć tražena na drugoj strani. Ubrzo nakon razlaza sa Sovjetskim Savezom Jugoslavija je sa vladom SAD potpisala sporazume o vojnoj pomoći. U ovim godinama SAD i vlade Zapadne Evrope pružale su Jugoslaviji ekonomsku i drugu podršku (Malešević 2004, 207), što se odrazilo na politiku, ekonomiju i druge sfere života.

Naredne godine obeležile su razvoj samoupravljanja kao odabranog jugoslovenskog modela socijalizma i napore da se poboljša ekonomski razvoj zemlje. Ti naponi donekle su bili uspešni, pa se u tom periodu zaista primećuje izvestan rast prihoda i poboljšanje životnog sta-

ndarda. Period između 1953. i 1960. godine odlikuje se intenzivnom industrijalizacijom, političkom liberalizacijom, umerenom decentralizacijom i dinamičnim ekonomskim razvojem, što je omogućilo Jugoslaviji da se za kratko vreme transformiše u srednje razvijenu industrijsku zemlju sa osnaženim ekonomskim kapacitetom (Ibid, 207). Novi ustav s početka 1953. godine doneo je promene u državi, Partiji i državnim strukturama. Cilj je bio da se učvrsti samoupravljanje i da se istakne razlika u odnosu na Sovjetski Savez (Кремльтон 2003, 168). Komunistička partija je u tom periodu uvela ekonomske i političke reforme i zalagala se za nesvrstanu politiku na međunarodnom planu. Ubrzo nakon Staljinove smrti 1953. godine Jugoslavija i Sovjetski Savez potpisali su Beogradski sporazum, kojim je Sovjetski Savez priznao nezavisan jugoslovenski "put u socijalizam" i normalizovao odnose sa Jugoslavijom (Malešević 2004, 207-208). Nakon normalizacije odnosa sa Sovjetskim Savezom, Jugoslavija je bila u prilici da ostvari ekonomsku saradnju i sa Istokom i sa Zapadom. Pozicija neutralnosti i pripadnost Pokretu nesvrstanih omogućili su balansiranje između istočnog i zapadnog bloka, što je Jugoslaviji omogućilo da se nesmetano razvija i ostvaruje odnose sa velikim brojem zemalja.

U julu 1955. godine Tito je izjavio da ne može samo jedna generacija da ponese teret socijalističke izgradnje i najavio privrednu politiku koja će biti više orijentisana na potrošnju. To je dovelo do postepenog povećanja životnog standarda stanovništva. Sredinom 1960-ih godina jugoslovenski građani uživali su standard o kome su prethodne

generacije mogle samo da sanjaju. I premda je do tog povećanja standarda u velikoj meri došlo zbog stranih investicija, mnogi građani nisu toga bili svesni ili ih nije ni zanimalo (Зундхаусен 2008, 389). Preorijentacija na potrošnju i "odmor od rada" imali su značajan uticaj ne samo na ekonomiju u zemlji već i na život građana. Broz je tim svojim stavom, implicitno, dao zeleno svetlo da se ekonomija i društveni život preorijentišu na druge sfere – između ostalog, sa teške industrije na potrošnju. U takvim uslovima došlo je do određenih promena u kulturnoj politici i sadržajima koji su stanovništvu bili dostupni. Upravo u takvoj situaciji dolazi do nagle popularizacije takozvane "lake" literature i roto-romana.

Uticaj državne politike na popularnu kulturu

Istorijske okolnosti u Jugoslaviji umnogome su uticale na ono što se kolokvijalno naziva "kulturnim životom", uključujući tu i popularnu kulturu. Kulturna politika činila je važan aspekt jugoslovenskog socijalizma, pa se na ovom mestu treba ukratko osvrnuti na to kakav je uticaj ta politika imala. Može se reći da je kulturna politika u doba socijalizma imala prosvetiteljsko-indoktrinatorske namere, a sprovedena je u svim sferama, od najnižih (opismenjavanje, osnivanje seoskih kulturno-umetničkih društava), pa sve do takozvane visoke kulture oličene u pozorištu i delu filmske i književne produkcije. Kulturna politika definisana je odmah nakon oslobođenja, kada su i određeni

njeni ciljevi i zadaci. Velika kulturna zaostalost nasleđena iz prošlosti predstavljala je opasnost i smetnju za dalji razvoj revolucije. Jedan od razloga fokusiranja na kulturu bio je u cilju ostvarivanja socijalističke ideje o društvu koji, uz brisanje ekonomskih, likvidira i kulturne razlike. Drugi važan faktor ticao se postojeće ideologije, budući da je Partija kroz kulturnu politiku širila svoje političke poglede i uticala na svest ljudi. Najzad, ekonomski razlozi ležali su u potrebi da prosveta i kultura ne zaostaju za ekonomskim razvojem zemlje, jer se razvoj ekonomije nije mogao ostvariti politički nesvesnim, neobrazovanim i stručno neosposobljenim radnikom (Dimić 1988, 28).

U prvim posleratnim godinama, političko-propagandne aktivnosti bile su nerazdvojive od kulturno-prosvetnih. Zadatak kulturne politike u tom periodu bio je da kroz rad u oblasti kulture i stvaralaštva upoznaje mlade sa ciljevima KPJ, mobiliše ih i oslobađa tuđih kulturnih i ideoloških uticaja (Janjetović 2011, 21). Partijska propaganda u ovom periodu izvođena je velikim delom kroz kulturno-prosvetni rad, a zabava je činila njegov integralni deo. KPJ je na samom početku ocenila da je zabava važan deo rada sa narodom i da je politička situacija bolja tamo gde je "bolje organizovana i zabava" (Ibid). Ovo se odnosilo kako na tzv. visoku kulturu i obrazovne delatnosti (opisnjavanje stanovništva, formiranje kulturno-umetničkih društava i dr.) tako i na ono što se može okarakterisati kao popularna kultura. U sredstvima masovnog komuniciranja Partija je videla oruđe za postizanje svojih ciljeva i širenje propagande (Senjković 2008, 50). Odmah nakon završet-

ka rata u Jugoslaviji je došlo do formiranja aparata agitacije i propagande (Agitprop aparat), čiji zadatak je bio da kontroliše celokupan politički, kulturni, prosvetni i naučni život, kojim je trebalo da se rukovodi neposredno iz partijskih centara. Agitprop aparat je trebalo da kanališe sve težnje stanovništva za kulturnim životom i da spreči svaku težnju ili pokušaj Partiji naprijateljskih elemenata da kulturni život potčine svojim interesima (Dimić 1988, 36).

Treba naglasiti da se Partija jasno zauzimala za stvaranje "socijalističke kulture" ili "mlade proleterske kulture". U osnovi tih stavova bilo je mišljenje da revolucionarne promene traže postojanje posebne nove kulture, prilagođene dinamici promena (Ibid, 57). Sprovodeći svoj koncept kulturne politike, kako Dimić navodi, "Partija ukida privatne izdavače, štampare, knjižare, razvlašćuje vlasnike kinematografa i privatnih pozorišta, zatvara privatne biblioteke i čitaonice, zabranjuje rad kulturnih društava, ukida privatne i verske škole" (Ibid, 58).

U periodu nakon oslobođenja, izdavačke delatnosti i štampa bili su okrenuti Sovjetskom Savezu. "Redovno su objavljivani odlomci iz dela Gorkog, Dobroljubova, Pisareva, Hercena, Čehova, Gogolja, Puškina, Šolohova, Grossmana, Ivanova, Fadejeva i drugih sovjetskih klasika, ali i pisaca mlađe generacije" (Ibid, 170). U cilju podizanja kulturnog nivoa radničke klase u periodu industrijalizacije, organizuju se mnogobrojne akcije, kao što su na primer gostovanja kulturno-umetničkih društava u fabrikama ili organizovane posete pozorištima i muzejima (Ibid, 85). Knjiga je u tom periodu tretirana najpre kao instrument revolucije,

osnovno sredstvo vaspitanja i uticaja na svet ljudi. Neposredno nakon oslobođenja takvi zadaci znatno su uticali na izdavačku delatnost u Jugoslaviji (Ibid, 154). Tako su u književnom stvaralaštvu dominirale teme iz rata ili perioda izgradnje; pisalo se o hrabrosti i žrtvovanju za lepšu budućnost. Likovi su po pravilu poticali iz radničkih krugova ili su bili borci i udarnici. Pisanje se svodilo na realističko opisivanje događaja po principima socijalističkog realizma. Stvarnost je trebala da bude prikazana istinito, verno i realistično, ali pri tom nije smela da bude neutralna već je pisac morao da je prikaže "borbeno i angažovano" (Ibid, 198-199). To su, ukratko, bile postavke na kojima se gradila ideološki podobna književnost i ono šta je Partija smatrala vrednim i poučnim. Stoga ne čudi što su dela koja se uklapaju u pomenutu matricu bila sastavni deo školske lektire i što su propagirana kao umetnički vredna i nešto što bi svaki građanin trebao da pročita.

Pa ipak, u praksi se pokazalo da publika nije uvek naklonjena tom tipu dela i da u slobodno vreme želi da pročita nešto drugo. Naime, veoma rano se pokazala tendencija velikog dela stanovništva da, umesto "teških" i poučnih dela, svoju pažnju usmERE na "laganiju" literaturu (avanturističke i ljubavne romane, krimiće, i dr.) Potreba većine pismenih da, barem povremeno, "odmore mozak" uz lako štivo nije promakla vlastima, premda je ideji o čisto zabavnoj štampi i literaturi trebalo neko vreme da zaživi (Janjetović 2011, 219). Pomenutu kontrolu kulturne politike zvanični državni organi održavali su u narednim decenijama (50-ih i 60-ih godina) sa promenljivim uspehom. Jedan od najvažnijih do-

gađaja, koji je umnogome doprineo odnosu prema popularnoj kulturi i sadržajima koji su jugoslovenskom stanovništvu bili dostupni, bio je politički razlaz sa Sovjetskim Savezom 1948. godine. Politički raskid sa Sovjetskim Savezom doveo je do izvesne modifikacije društveno-ekonomskog sistema i spoljnopolitičke orijentacije. To je otvorilo put ne samo zapadnim uticajima na polju popularne kulture nego i većoj autonomiji koju je popularna kultura imala u odnosu na zvaničnu kulturnu politiku (Ibid, 52).

Iako je kultura, kao i ostale oblasti života, bila kontrolisana, i premda se tačno znalo koji sadržaji su ideološki podobni a koji se smatraju rizičnim, oblast kulture i kulturne politike nije bila onoliko zatvorena i kontrolisana kao neke druge oblasti javnog života. To, naravno, nije dovelo do potpune slobode ili nezavisnosti literature i štampe, ali je primetna određena otvorenost za inostrane (zapadne) sadržaje i, ponekad, "žmurenja na jedno oko" kada je u pitanju način na koji su ti sadržaji predstavljani domaćoj publici. "Okretanje ka Zapadu" najpre je bilo izraženo kroz štampu, što se moglo uočiti još u vreme sukoba sa Staljinom. U tom periodu, zapadni listovi počinju da se koriste kao uzori, ali i izvori (Senjković 2008, 55). U ranim 60-im godinama XX veka, Jugosloveni su već bili relativno dobro povezani u mrežu modernih sredstava komunikacije. Šezdesetih godina Jugosloveni su imali znatno više novca nego ranije. Realni prihodi su između 1950. i 1965. porasli za oko 80% (Чалић 2013, 273). Od sredine 60-ih, građani su neometano mogli da prate strane progra-

me. Svi ovi faktori doveli su do izmenjenog načina na koji se provodilo slobodno vreme i zabava (Ibid, 260-261).

Okretanje ka Zapadu može se jasno uočiti praćenjem popularne kulture. U tom periodu dolazi do širenja rokenrol kulture, zapadnih filmova i zapadne literature. Istovremeno, može se uočiti da je publika i sama više volela strane pisce, i to one koji su pisali takozvana "lakša" dela. Ovo je primetno još od samog početka otvaranja prema Zapadu, u ranim 50-im godinama XX veka (Janjetović 2011, 236). Za razliku od ostalih socijalističkih država, jugoslovensko državno i partijsko rukovodstvo je prilično mirno prihvatilo amerikanizaciju gradske svakodnevne kulture (Зундхаусен 2008, 390-391). Jugoslovenska čitalačka publika imala je priliku da prati američke hit romane onog vremena, budući da su izdavači donosili domaćoj publici najpopularnije romane. Mnogi američki krimi i western romani dodatno su aktuelizovani zahvaljujući filmovima (Vučetić 2012, 322). Stoga ne iznenađuje činjenica što su domaći izdavači pokretali različite zabavne edicije koje su za cilj imale objavljivanje avanturističkih, western, krimi i ljubavnih romana. Jedna od najpopularnijih krimi biblioteka, "Zelena biblioteka", objavljivala je popularne romane poput dela Džeka Trevora *Storija "Nevolje sa Harijem"*, po kome je Alfred Hičkok snimio istoimeni film (Ibid). Veliki broj knjiga iz ovih edicija balansirao je na granici onoga što se, po mišljenju kritike, kretalo od "lake, zabavne literature" do šunda. Te zabavne edicije bile su naročito popularne u vidu takozvanih X-romana i roto-romana (Ibid). Poznato je da su ovi romani bili veoma popu-

larni, pa ipak ne postoji neka zvanična studija ili dublja statistika koja bi osvetlila rasprostranjenost i popularnost takvih romana, pošto se oni često nisu mogli naći u bibliotekskim katalozima niti ih ima na spiskovima najčitanijih knjiga (Ibid, 323).

Postojalo je nekoliko razloga zbog kojih je rasla popularnost "lake" literature na uštrb onoga što je smatrano "pravom" književnošću. Prvi razlog je bio taj što knjige koje su ocenjene kao vredne nisu uvek bile dostupne publici. Ubrzo po liberalizaciji cena 1950. godine, knjiga je postala luksuz nedostupan velikom broju čitalaca. S druge strane, bibliotečka mreža bila je nedovoljno razvijena, sa slabim fondovima. Štampa, zabavni magazini, roto-romani i druge zabavne serije bile su jeftine i dostupne svakom, što je nesumnjivo uticalo na to da se veći broj ljudi okrene takvim sadržajima umesto knjigama (Janjetović 2011, 268). Drugi važan faktor je činjenica da su ljudi preferirali lake sadržaje u odnosu na ono što je bilo označeno kao "prava" književnost. Nikako ne treba prenebreći ni činjenicu da je publika u književnosti često tražila laku zabavu i razonodu, pa je znatno više volela zabavnu literaturu i magazine od "poučnih" književnih dela i romana koji su se bavili ratom (Ibid).

Taj trend bio je i posledica nove ekonomske politike, koja je počela više da se oslanja na profit. I premda su izdavačke kuće i novinsko-izdavačka preduzeća formalno ostala pod kontrolom Komunističke partije (odnosno Saveza komunista) u celom socijalističkom periodu, u praksi je to bilo donekle drugačije. Ekonomska politika koju je

Partija diktirala od početka 50-ih (stvaranje profita) onemogućavala je da se izdavači ponašaju u skladu sa ciljevima i željama SKJ. Ovo je naročito primetno u periodu nakon 1950. godine, kada je uvođenje samoupravljanja i elemenata tržišta izdavače stavilo u situaciju da moraju da se trude da ostvare dohodak (Ibid, 269). Drugim rečima, da bi opstala, izdavačka preduzeća morala su da objavljuju naslove koje je narod želeo da kupuje, a to su mahom bila "laka" štiva i beletristika (Ibid). Na prvi pogled, informativno-politička štampa imala je koristi od objavljivanja takve vrste štampe pošto je ona omogućavala opstanak "ozbiljnijoj" štampi. S druge strane, međutim, postojanje zabavne štampe podrivalo je političko-informativnu štampu budući da su ljudi znatno više kupovali zabavne sadržaje (Ibid, 270).

Ekonomske prilike i interes publike bili su ključni razlozi zbog kojih se veliki broj izdavačkih i novinskih kuća 1950-ih i 1960-ih godina preorijentisao na izdavanje zabavnih serija. Kako je od izdavačkih kuća počelo da se očekuje da ostvaruju profit, one su se okrenule onome što se prodavalo a što je kritika mahom definisala kao "šund literaturu". U pitanju su bila dela žanrovske literature (u najvećem broju ljubavni, vestern i krimi romani), mahom štampani u jeftinoj obradi, te su tako bili dostupni širokim krugovima čitalaca (Ibid, 240). Ovi romani štampani su u sveskama i u sklopu listova i to u velikim tiražima, a takođe u roto serijama, pošto su te sveščice bile mnogo jeftinije od pravih knjiga i kao takve dostupne širem sloju stanovništva. Kao primer može se navesti 1961. godina, u

kojoj je samo u Srbiji izašlo 202 zabavna romana u ukupnom tiražu od 17.500.500 primeraka (Ibid, 241-242).

Ekonomске posledice, profit i "šund literatura"

Kao što je naglašeno u prethodnom odeljku, sredina 50-ih godina XX veka dovela je do određene promene prioriteta na privrednom planu. Sada najviši prioritet nisu više imala proizvodna dobra već blagostanje i potrošnja, koji su smatrani znakom društvenog napretka. Mnogi strani proizvodi uvoženi su ili proizvedeni po licenci, među kojima su najpoznatiji bili *pepsi-kola* i *euro-krem*. Cilj nije bilo stvaranje zapadnjačkog modela tržišnog kapitalizma koju pokreće konkurencija nego stvaranje demokratske kulture potrošnje koja bi stanovništvo snabdevala skromnim, korisnim i lepim stvarima (Чалић 2013, 274). I pored ovih načela, stvorili su se uslovi za određene aspekte tržišne privrede, a ostvarivanje profita javilo se kao potreba sa kojim su se suočila brojna preduzeća. "Novi privredni sistem" je 1952. godine uveo princip preduzetničkog rizika i izvesna pravila konkurencije (Ibid, 238).

"Šund romani" su bili nužna posledica ovakvog ekonomskog sistema. Novinsko-izdavačke organizacije najednom su postale prinuđene da stiču dohodak, a kako su "šund romani" bili popularni i rado kupovani, ne čudi što je došlo do njihove hiperprodukcije (Janjetović 2011, 246). Potreba da opstanu na skučenom tržištu, mnoge izdavače je dosta rano orijentisala na izdavanje prevoda "sigurnih" inostranih hitova, klasika i zabavne literature. Ob-

javljanje inostranih dela u prvim godinama tržišne privrede bilo je isplativije i zbog toga što piscima često nisu isplaćivani autorski honorari (Ibid, 236).

Izdavački planovi u 50-im i 60-im godinama bili su veoma nekoordinisani. Pod maskom samoupravnog dogovaranja odigravala se zapravo prava tržišna utakmica. Visoke cene knjiga nedostupne velikom broju stanovništva i konkurencija stvarali su mnogim izdavačima probleme. Usled ovakve situacije, već od pedesetih godina pojedini izdavači su se trudili da poboljšaju svoju situaciju prodajom knjiga na neuobičajenim mestima – na kioscima, železničkim i autobuskim stanicama, po vozovima, u samoposlugama, na plažama, i sl. (Ibid, 233). Takođe, da bi se knjige približile čitaocima povremeno su činjeni i pokušaji da se plasiraju jeftinija, džepna izdanja. Mada su mnogi izdavači kritikovali takva izdanja, pod obrazloženjem da čitaoci žele "dobre knjige u dobroj opremi", praksa je lako demantovala ovu tvrdnju. Naime, džepna, jeftinija izdanja su se izuzetno dobro prodavala (Ibid, 234). Džepna izdanja često su sadržala klasike, ali i dela "lake", ili čak "šund" literature, što je donekle rušilo njihov ugled u pojedinim intelektualnim krugovima. Pa ipak, izvesne edicije uživale su dobru reputaciju lepim izborom dela sa pristupačnom cenom. Među ove edicije spada Radova edicija "Reč i misao", kao i džepne knjige sarajevske "Svjetlosti" (Ibid). Potreba za stvaranjem profita i izvesno podilaženje ukusu publike diktirali su ono šta će se pojavljivati u štampi i izdavaštvu. Stranice zabavne štampe bile su otvorene i za pisanje o tragedijama, visokom društvu, senzacijama, poznatim ličnostima, sportisti-

ma, lekarima, herojima, pa i kriminalcima. Često su se ovakvi sadržaji zajedno nalazili na istim stranama (Раковић 2011, 112). Premda se ovakvi sadržaji po količini i intenzitetu ne mogu porediti sa onima koji su prisutni u štampi danas, ipak je značajno pomenuti da su postojali, kao i razloge zbog kojih su pravljani.

Jugoslovenski listovi s početka 60-ih godina XX veka morali su da se utrkuju sa tiražom i zaradom, pa su stoga morali i da podilaze ukusima publike, često na uštrb kvaliteta (Ibid, 113). Mnogi od ovih zabavnih listova izdavali su posebne edicije u kojima su štampani romani "lake književnosti". Tako je, na primer, "Duga" izdavala popularni magazin "300 čuda", čiji je "Plavi dodatak" objavio neke od romana Živorada Mihailovića. Takva strategija urodila je plodom. Pomenute zabavne edicije i "šund literatura" zaista su bili čitani a, samim tim, donosili su i profit. Neretko su zabavne edicije bile štampane u izuzetno velikom tiražu, što ih je, u kombinaciji sa niskom cenom, činilo dostupnim najvećem broju građana.

Aleksandar Raković u svojoj knjizi *Rokenrol u Jugoslaviji 1956-1968* navodi tiraže zabavnih listova u prvoj polovini 1961. godine, preuzeto iz elaborata "Aktuelni problemi zabavno-revijalne štampe" (23. decembar 1961).

Izdavač	Naziv lista	Tiraž
Borba	Sport i svet	195.000-197.000
Politika	Ilustrovana politika	199.000-203.000
Vjesnik	Arena	120.000
Vjesnik	Globus	50.000

Izdavač	Naziv lista	Tiraž
Vjesnik	Vjesnik u srijedu	325.000
Duga	Duga	24.000
Duga	Filmski svet	45.000
Duga	300 čuda*	35.000
Delo	Tovariš	25.000
Delo	Tegenski tribunal	80.000-90.000
Oslobođenje	Svijet	35.000

(Izvor: Раковић 2011, 113)

U to vreme "Politika" je reklamirala i "Roto biblioteku", koja je nudila "100 naslova za 80 dinara", gde su pojedinačni naslovi neretko koštali samo 60 para, što je bilo jeftinije i od dnevnih novina (Vučetić 2012, 323). Ovi su romani često izlazili u sveskama koje su se mogle kupiti na kioscima, što je dodatno doprinelo njihovoj dostupnosti. Oni su stizali i u najudaljenije krajeve zemlje, a bili su naročito popularni među omladinom (Ibid, 324). Produkcija takvih izdanja doživela je naročit procvat u 60-im godinama (Ibid, 323).

Kritike, pa i napadi usmereni na masovnu kulturu bili su česta pojava u 50-im i 60-im godinama. Veliki broj stručnjaka upozoravao je da ovi sadržaji "mase lišavaju kulture i odvrćaju ih od pravih kulturnih vrednosti", nudeći im u zamenu pseudokulturu u vidu "popularnih časopisa, specijalizovanih zabavnih serija u jeftinom džepnom izdanju, romana u nastavcima, senzacionalne ilustrovane štampe; zatim u vidu popularnih zabavnih TV-emisija, a naročito filmova strave i užasa" (Senjković 2008, 94). Tvrdilo se da

se masovna kultura prilagođava "najnižim intelektualnim sposobnostima" i da nema "nikakvu vrednost" (Ibid). Već 1951. godine čule su se kritike da se u domaćem izdavaštvu pojavljuju senzacionalistički sadržaji, kriminalni stripovi, pornografske ilustracije i detektivski romani (Vučetić 2012, 323).

Kako je najveći deo materijala objavljivan u ovakvim publikacijama dolazio sa Zapada, svi su oni viđeni kao "sredstvo prodora zapadnih ideja" (Janjetović 2011, 270). Bilo je tu isuviše zapadnih uticaja i onoga što je definisano kao "šund", što nije promaklo određenom broju kritičara. I zaista, popularna kultura onog vremena često se nalazila na meti kritike zbog neprimerenih sadržaja kojima je obilovala. "Laka" literatura optužena je da je "opijum za narod" koji sprečava ljude da se obrazuju i bave društvenim problemima, kao i da širi iluzije o mogućnosti lakog života bez rada (Ibid, 271). Kako je jednom prilikom naglasio Stipe Šuvar, došlo je do "širenja 'masovne kulture' kao univerzalnog surogata pravoga kulturnog života ljudi koji je korespondentan tržištu proizvodjenja umjetnih potreba. Prenosnici i distributeri takve masovne kulture i u nas, u radio i televizijskim studijima, u velikotiražnim i malotiražnim novinama, u filmskim i diskografskim kućama, u cijeloj tzv. industriji kulture, bili su dezorijentirani i prepuštali su se tobožnjem diktatu tržišta kulturnih usluga, koje su sami stvarali. Zapostavili smo bitku za nove, socijalističke kulturne potrebe i vrednote, a nije bilo ni izgrađenoga društvenog mehanizma, kojim bi se suzbijao vulgarni komercijalizam" (Senjković 2008, 36).

Veliki broj kritičara sa državnog vrha, među kojima je bio i sam Josip Broz, ukazali su na loše stanje u jugoslovenskoj štampi, zabavnim magazinima i drugim publikacijama. Tako je jedan novinar primetio da su jugoslovenski kiosci puni naslovnih strana novina i drugih publikacija. Kako je naveo, neke od knjiga su publicističko-političkog "žanra", koje "zaslužuju preporuku", ali se osim njih, na kioscima prodaju i "sveske romana sa drečavo kolorisanim koricama i šokantnim ilustracijama (u zaglavlju se može pročitati da ih izdaju 'Duga' iz Beograda, 'Privreda' iz Zagreba, 'Dnevnik' iz Novog Sada...). Te iste sveske *Mojih romana*, *Romana X-100*, *Plavih dodataka magazina 300 čuda...* samo rasklopljene (vidi se da su štampane na jeftinoj novinskoj hartiji na rotaciji), mogu se videti pred očima brojnih putnika u trolejbusima, tramvajima, autobusima, vozovima, zatim u redovima ispred bioskopskih šaltera, u parteru pre početka zabavne priredbe, na tribinama fudbalskih terena, na morskim plažama..." (Ibid, 54).

Takav stav nije imao za cilj prosto ilustraciju stanja u domaćoj štampi nego je služio i kao upozorenje da se jugoslovenska publika okreće delima bez vrednosti i da mahom bira šund koji potiče sa Zapada. Tako je i sam Josip Broz, u razgovoru s Predsedništvom Saveza novinara Jugoslavije početkom 1963. godine, naglasio: "Kod nas se, na primjer, prevodi razna šund-literatura. Prevodi se na veliko. I to se štampa. Ali to nije izraz zapadne kulture, koja je vrlo visoka, već onoga što se i na Zapadu takođe smatra negativnim. Očigledno je da se to čini zbog toga da bi se naš socijalistički poredak rastrojio. A to mi ne smijemo dozvoliti" (Ibid, 56-57).

Broz je takođe kritikovao i komercijalizam, koji je primetio među mnogim izdavačkim kućama, pa je naglasio: "Treba na neki način egzistirati i to je razumljivo, ali se sa komercijalizmom svašta uvlači" (Ibid, 57). On je komercijalizaciju nazvao "objektivnom slabošću" koja sa sobom donosi različite negativne pojave, ali ju je istovremeno donekle i opravdao činjenicom da od nje zavisi opstanak izdavačkih kuća. Takav stav pokazuje da je Broz bio svestan da izdavači nisu mogli da prežive ukoliko ne ostvaruju profit, što je bilo moguće samo ukoliko su čitaocima nudili "ono što traže", i da udovolje "njihovim malograđanskim težnjama i shvaćanjima", njihovoj "zaostalosti i niskom ukusu" (Ibid). Na ovom mestu može se primetiti jasno omalovažavanje široke čitalačke publike, dakle upravo onih od kojih je zavisio opstanak izdavačkih kuća i razvoj jugoslovenske ekonomije.

U borbi protiv "šund literature", Partija se služila različitim metodama. Ponekad je u pitanju bila otvorena cenzura, dok se ponekad služilo posebnom poreskom politikom. Treba napomenuti da cenzura, kojoj su izdanja podlegala u većini slučajeva, nije bila britka niti ekspresna. Jugoslavija je jedina od socijalističkih zemalja koja je 1960. godine izričito ukinula preventivnu cenzuru. To je u praksi značilo da su prekršaji protiv Zakona o štampi mogli biti kažnjavani samo po objavljivanju neke publikacije (Чалић 2013, 261). Postupak eventualnog zabranjivanja određene publikacije bio je složen i dugotrajan, što je dovelo do određenih sloboda, pa je jugoslovenska štampa onog vremena bila šarena, raznovrsna i relativno slobodo-

umna. Na kioscima je čak mogla da se kupi i inostrana štampa (Ibid). I pored mera kao što su cenzura i oporezivanje važno je naglasiti da vlast nikad nije u potpunosti osudila niti zabranila laku literaturu i pomenuta zabavna izdanja. Ovo je nesumnjivo poticalo od činjenice da su takva izdanja donosila profit i omogućavala izdavačkim i novinskim kućama ne samo da nastave rad već i da štampaju "ozbiljna" izdanja, koja inače ne bi imala uslove da opstanu.

Zbog navedenih faktora, akcija protiv "šund literature" često je počinjala i završavala se na kritikama. Recimo, Broz je jasno izneo svoje mišljenje o romanima "lake" literature, za koje je smatrao da imaju loš uticaj na mlade. No kao i sa većinom Brozovih upozorenja koja su se ticala kulture, do krupnog zaokreta nije došlo, a mladi su nastavili da čitaju pomenutu "šund literaturu" (Vučetić 2012, 324). Kritičari su ukazivali na negativan uticaj koji "laka" literatura i romani sa Zapada mogu da imaju na razvoj socijalističke omladine i upozoravali na štetan uticaj zapadnih ideja kojim su ovi romani obilovali. Pa ipak, najčešće se sve završavalo sa kritikama i neodobravanjem, a zabavni romani nastavili su da izlaze i postajali veoma čitani, naročito oni iz edicija "Crna serija", "Zelena biblioteka", "X-100 romani", "Plavi dodatak", i dr. Vidi se da su izdavačke i novinske kuće pronašle način da odgovore novim ekonomskim zahtevima i stvaranju profita. Takvo stanje manje-više je odobravano, iako je postizano širenjem sadržaja koji nisu uvek odgovarali onome što se smatralo primerenom literaturom.

Ideološki pogodan šund

Vidi se da je u periodu 50-ih i 60-ih godina vlast balansirala između kritike "lake" literature i njenog tolerisanja. Političarima je bilo jasno da takva izdanja donose profit i omogućavaju opstanak "ozbiljnim" izdanjima, kao i da veliki tiraži zabavnih serija i njihova popularnost doprinose razvoju ekonomije. Stoga nisu činjeni ozbiljniji naponi da se ove serije ugase ili cenzurišu. Istovremeno, vlast je zabrinjavao sadržaj pomenutih izdanja, naročito inostrano (zapadno) poreklo najvećeg broja romana. Kritičare je brinulo da su ovi romani puni sadržaja koji nisu podobni za socijalističku javnost (naročito "omladinu") i koji su, samim tim, štetni i nedopustivi.

U situaciji u kojoj je postojala potreba da se pomiri želja za profitom i želja da se kroz književnost plasiraju samo ideološki podobni sadržaji, došlo se na ideju da se kreiraju domaći sadržaji koji nalikuju onima koje je publika tako željno čitala. Ti sadržaji trebalo je da po *formi* budu slični inostranim – laka, zabavna literatura, avanturistički i ljubavni romani, krimi romani i sl. – ali je po *sadržini* trebalo da prenose poruke koje su smatrane ideološki podobnim. Takvi romani trebalo je da zadrže laku notu, pristupačnu cenu i da pruže čitaocima zabavu i relaksaciju, no istovremeno da u sebi sadrže vrednosti i poruke koje je vlast smatrala ideološki podobnim. Cilj ove ideje bilo je, dakle, stvaranje ideološki podobnog šunda.

Kao što je naglašeno u prethodnom odeljku, vlast je često kritikovala romane "lake" literature, ali je ova kritika

najčešće bila zasnovana na činjenici da su takva izdanja prenosila zapadnjačke ideje, a ne toliko na sam nedostatak literarne vrednosti. Političare i kulturne radnike kod šunda je najviše zabrinjavala potencijalna opasnost od uvođenja tuđih ili čak "neprijateljskih ideja u jugoslovensko društvo" (Janjetović 2011, 245). Budući da je najveći broj ovih romana dolazio sa Zapada, postojala je bojazan da dati romani veličaju kapitalistički poredak, njegovu ideologiju i institucije. Čitaoci, koji su se u velikom broju okretali takvom tipu literature, na taj način su bili izloženi zapadnim idejama i postojala je bojazan da ih prihvate pre nego ideološke poruke koje je slala domaća informativna štampa (Ibid).

Neosporno je bilo da je domaća publika rado čitala lake romane poreklom sa Zapada, kao i druge oblike zapadne popularne kulture. Primeri amerikanizacije mogu se pratiti u svim sferama popularne kulture: od književnosti, preko filmova, pa sve do muzike. S druge strane, uprkos takvim uticajima, jugoslovensko društvo je ipak bilo pod snažnim uticajem komunističke ideologije. Tako su se uporedo svirali i rokenrol i revolucionarne pesme o Titu, gledali su se i američki filmovi i filmovi o NOB-i, deca su gledala Diznijeve animirane filmove ali su i polagala pionirsku zakletvu (Vučetić 2013, 218).

To preplitanje zapadnih uticaja i domaće ideologije vlast je koristila kako bi, putem popularne kulture, promovisala poželjne sadržaje. Kako Reana Senjković navodi: "Dosjetilo se da se, na primjer, i u kriminalni roman mogu utkati socijalistička shvaćanja, i da se kroz kriminalni roman mogu dati događaji iz narodnooslobodilačke borbe" (Senjković,

2008, 59). Drugim rečima, režim je prihvatio da se sadržaji i poruke koje je čovek u socijalizmu trebao da usvoji upakuju u američko pakovanje, u formu svojstvenu kapitalizmu (Vučetić 2013, 219).

Taj recept najpre je zaživeo kroz film, da bi se kasnije proširio i na druge oblike popularne kulture: književnost, muziku i strip (Ibid, 233). Ideja da se ideološki prikladni sadržaji prezentuju uz pomoć osvedočeno popularnih matrica zapadne masovne kulture isprobana je 1950-ih godina, i trajala je, sa promenljivim uspehom, narednih dvadesetak godina. Neki od popularnih partizanskih filmova i serija bili su rađeni sa tim ciljem, kao što su na primer "Otpisani" (1974). Osim filmova i serija, oproban je i model prezentovanja podobnih sadržaja putem stripa. Tako je strip-serija "Nikad robom", namenjena deci iz osnovne škole, izlazila od 1958. godine u izdanju novinsko-izdavačkog preduzeća "Dečje novine" iz Gornjeg Milanovca (Senjković 2008, 60). Ova serija je u gotovo pet stotina epizoda pripovedala o dvojici partizanskih kurira, Mirku i Slavku. Serija je imala poklonike, ali nije u potpunosti zadovoljila ukus kritike. Kritika je tako navela da "strip ne ispunjava prvi zahtev što ga je sam sebi postavio kao realistički strip, koji treba da se zasniva na načelima prepoznatljivosti"; da su "distinkcije koje postoje među centralnim junacima tek (...) funkcionalni detalji" i da se "pisac i crtač (...) nisu potrudili da svoje lažne priče bar minimalno prilagode jednom autentičnom svedočanstvu iz proteklog narodnooslobodilačkog rata" (Ibid). Osim toga, autorima stripa se prigovorilo da "ne poštuju inteligenciju čitalaca, a da i ne govorimo o znanju iz istorije što ga even-

tualni čitalac stiče u školi" (Ibid, 61). Očigledno je da pokušaji stvaranja ideološki podobne popularne kulture nisu uvek bili zadovoljavajući.

Jedan od žanrova koji je među jugoslovenskom publikom imao veliku popularnost bio je krimi žanr. Inostrani kriminalistički romani bili su izuzetno popularni, pa su često objavljivani u okviru zabavnih serija i prodavani na kioscima u velikim tiražima. Zato ne iznenađuje činjenica da je kriminalistički žanr bio jedan od prvih koji je odabran za lokalizaciju i prilagođavanje domaćim potrebama. U tom smislu, kriminalistički romani domaćih autora predstavljaju pokušaj da se lokalizuje i na ideološki podoban način tretira jedan inostrani žanr.

Krimi romani pokazali su se kao plodno tle za propagiranje ideološki pogodnih poruka. Recimo, došlo se do ideje da se u krimi romanu mogu uneti socijalistička shvatanja i da se kroz ovaj žanr mogu dati "događaji iz narodno-oslobodilačke borbe. S ponosom se tvrdilo da naša stvarnost obiluje dramatičnim i zanimljivim događajima, koje će domaća publika čitati sa istim razumevanjem i strašću kao i romane iz američkog podzemlja" (Ibid, 59).

Zanimljivo je napomenuti da su neki od domaćih autora već bili poznati po svojim kriminalističkim romanima, premda publika po pravilu nije znala da su u pitanju domaća dela. Da podsetim, ovi romani pisani su pod inostranim pseudonimima, sa radnjom koja se odvijala u inostranstvu, i po svom sadržaju nisu se mnogo razlikovali od romana zapadnih autora. No istovremeno su se javili i autori koji su romane potpisivali svojim pravim imenom, a radnju

svojih krimi narativa smeštali u domaće okruženje. Tako se stvorila, doduše uska, domaća produkcija kriminalističkih romana sa domaćim junacima i zapletima. Ovi su romani, tako, bili u mogućnosti da u okviru svoga žanra, manje ili više suptilno i/ili uspešno, promovišu ideološki podobne vrednosti. Neki od domaćih pisaca koji su objavljivali svoje romane po ugledu na zapadne krimi romane bili su veoma produktivni. Njihova dela uglavnom su izlazila u okviru novinskih izdavačkih kuća, u okviru "Crne serije" i "Zelene biblioteke". Živorad Mihailović bio je jedan od najpoznatijih i najproduktivnijih autora tog vremena, koji je samo u periodu od 1954. do 1960. objavio čak 25 krimi romana (Vučetić 2012, 325).

Da podsetim da o željama i potrebama da jugoslovenski autori pišu krimiče svedoči i konkurs za najbolji kriminalistički roman koji je objavilo izdavačko preduzeće "Duga". Konkurs je ukazao na jake američke uticaje na domaće autore koji su se bavili kriminalističkim žanrom. Pobjednik konkursa bio je Milan Nikolić, koji je od svog prvog romana 1957. godine pa do 1960. objavio desetak romana u "Džepnoj knjizi" i "Zelenoj biblioteci", kao i u različitim nedeljnim novinama (Ibid, 326). Nikolić je postao poznat po smeštanju američkih krimi priča i prepoznatljivih zapleta u jugoslovenski milje. Kako je i sam tvrdio, uzbudljivi roman ne mora da se odigrava u inostranstvu već i na domaćem terenu. Smeštanjem priče u Jugoslaviju daleki junaci postaju bliski, deo domaće sredine, sa karakterističnim aspektima i problemima sa kojima se suočava domaći čitalac (Ibid).

Romani Mihailovića i Nikolića doživeli su popularnost kod čitalačke publike. Njihova forma je manje-više pratila

ustaljene žanrovske konvencije kojima obiluju krimi romani na Zapadu. Istovremeno, ovi romani imali su i neke osobenosti, što se najpre odnosi na sistem vrednosti i načela propagirana u njima. Oni su veličali jugoslovenske institucije (na prvom mestu, Ministarstvo unutrašnjih poslova) i neretko prikazivali inostranstvo kao izvor opasnosti i "šarene laže" o boljem životu. Naročito kod Mihailovića negativni junaci imaju ideološki nepodobnu prošlost (pripadnost ustašama, četnicima i dr.), dok su pozitivni junaci prikazani kao lojalni postojećem socijalističkom sistemu.

Uspeh ovih romana pokazao je da kombinacija inostranog žanra i domaćih ideoloških poruka može da bude uspešna u određenim okolnostima. Nije, međutim, jasno koliko je – i da li je – publika rado prisvajala poruke i vrednosti iskazane u ovim romanima, ili je pomenuta dela čitala isključivo zbog zabave kao i bilo koji drugi kriminalistički roman. Kako smatra Janjetović, ovi romani uspeh nisu dugovali lokalizaciji i kombinovanju stranog žanra s domaćim vrednostima već, prosto, činjenici da su po formi dovoljno nalikovali na strane originale i da su predstavljali lako i zabavno štivo (Janjetović 2011, 270) Tako je pokušaj da se kroz laku literaturu propagiraju ideje Saveza komunista doživeo samo delimičan uspeh, pri čemu je ideološki uspeh ostao u senci komercijalnog.

Pokušaji u nekim drugim žanrovima imali su još manje uspeha. Tako je, na primer, tzv. "jugo-ljubić" kao žanr doživeo potpuni fijasko (Ibid, 247)². Može se reći da proje-

² Razloge za ovaj neuspeh treba, pre svega, tražiti u činjenici da *jugo-ljubići* nisu pratili oprobane konvencije žanra (često nisu

kat stvaranja domaće varijante inostranih žanrova nije uvek bio najuspešniji. Razlozi za ovaj neuspeh – ili, u najboljem slučaju, delimičan uspeh – raznovrsni su.

Položaj domaće "lake" književnosti u 50-im i 60-im godina bio je nezavidan. S jedne strane, ona je bila imitatorska, budući da se radilo na pokušaju kopiranja inostranih dela koja je domaća publika čitala sa zadovoljstvom, a s druge strane, od domaće literature, čak i "lake", očekivalo se da brani jugoslovenski *status quo* i da u sebi sublimira ideološke vrednosti, kao što su socijalistički poredak, iskustvo NOB-e i svetlu budućnost domaćeg društva (Ibid, 239). Ovi pokušaji imali su samo delimičan uspeh i često su doveli do otpora kod velikog dela publike. Čitalačka publika imala je "socijalističku stvarnost" na pretek u svakodnevnom životu i nije nužno o njoj želela da čita (Ibid, 240). Pokazalo se da su romani domaće produkcije često lišeni eskapizma, za čim je očigledno žudeo veliki deo čitalaca. Nedostatak eskapističkog potencijala svakako je jedan od razloga što domaći romani, rađeni po stranom modelu, nisu uvek bili najuspešniji. Eskapizam prisutan u zapadnim "šund romanima" jedan je od važnih faktora koji je doveo do njihove velike popularnosti. Jugoslovenska publika bila je željna razonode i eskapizma koje su ovi romani donosili u izobilju, dok oni koji su go-

imali *happy end*). Takođe, radnja je postavljana u socijalističku svakodnevnicu koje je publika imala na pretek (Janjetović 2011, 247). Ovim romanima nedostajao je eskapistički potencijal koji bi publici dozvolio da se opusti, zabavi i, bar na trenutak, poveruje u iluziju da su na nekom drugom mestu (Ibid, 248).

vorili o socijalističkoj svakodnevici ili o danima NOB-e jednostavno nisu imali taj eskapistički potencijal, pa samim tim ni privlačnost koju su nudili inostrani romani (Ibid, 247).

Drugi problem neuspeha leži u činjenici da nije postojao dovoljan broj pisaca koji su bili voljni da se upuste u pisanje romana na zadatu temu, a deo njih se i stideo da se bavi takvom vrstom književnosti (Ibid, 248). Naročit problem predstavljala je i već pomenuta činjenica da su određeni domaći pisci, koji su bili vični proizvodnji lakih romana po ugledu na zapadne, često svoje knjige pisali pod inostranim pseudonimom. Na taj način kod publike su stvarali osećaj da čita nešto što dolazi iz inostranstva (Ibid, 249). Mada su takvi romani po pravilu bili uspešni, nisu se uklapali u politiku lokalizacije i promovisanja domaćih vrednosti kroz popularan žanr.

Pa ipak, kao što pokazuju primeri Mihailovića i Nikolića, kombinovanje domaćih vrednosti i inostrane žanrovske forme dovelo je do izvesnog uspeha. Njihovi romani bili su rado čitani i objavljivani su u zabavnim edicijama u velikim tiražima. Ne treba, međutim, smetnuti sa uma dve stvari: prvo, Mihailović i Nikolić predstavljaju retke primere uspešnog domaćeg krimi romana. Opšte uzev, ovaj žanr nije nikada u potpunosti zaživeo na prostoru bivše SFRJ. U tom smislu, ova dva autora imaju veliki značaj budući da su sa uspehom kombinovali ponuđenu formulu. S druge strane, ne treba zaboraviti da su oni, ipak, usamljeni primer i da se ne može govoriti o nekoj razvijenoj domaćoj školi krimi romana u periodu socijalizma.

Druga činjenica koja ne sme da se previdi jeste da uspeh krimi romana Mihailovića i Nikolića ne mora nužno da bude rezultat uspešne lokalizacije i stvaranja domaćeg žanra. Njihovi romani po mnogo čemu prate ustaljene formule inostranih krimi romana na koje je publika navikla. I mada se današnjem čitaocu ubacivanje ideoloških vrednosti Partije u ove romane može učiniti rogobatnim i napadnim, ne može se tvrditi da su oni kod ondašnje publike izazvali željeni efekat. Drugim rečima, sasvim je moguće, kako nagoveštava i Janjetović, da je popularnost ovih romana pre poticala iz njihove žanrovske forme, tako slične inostranim romanima istog žanra, nego iz propagiranja ideološki podobnih vrednosti socijalističke Jugoslavije.

Ideološke poruke: primeri iz romana Živorada Mihailovića i Milana Nikolića

Na ovom mestu daću neke od primera iz romana Živorada Mihailovića i Milana Nikolića koji ilustruju lokalizaciju krimi žanra. Pomenuti citati dati su kako bi prikazali način na koji je dominantna ideologija nalazila put kroz opise i situacije u romanima. Ova lista nema za cilj da bude sveobuhvatna i opširna već da na nekoliko primera ilustruje primenu pomenute lokalizacije.

U romanima oba autora na većem broju mesta se, implicitno i eksplicitno, veličaju jugoslovenske institucije. Glavni junaci – pripadnici Ministarstva unutrašnjih poslova – uvek su časni, hrabri i odani struci. Oni ne igraju po

svojim pravilima već poštuju autoritet i pridržavaju se načela svoje struke. Od ovih načela ne odustaju čak ni kada je situacija takva da je lakše uraditi nešto mimo propisa. Isto tako, pripadnici Ministarstva po pravilu su prikazani kako brinu o svakom, čak i najmanjem slovu zakona:

(Inspektorov dnevnik) Ja sam izabrani istražni sudija i ja, na kraju krajeva, odgovaram i biračima (Mihailović 1955, 8).

(Kristalna pepeljara) Milicionar me ispitivački pogleda. Dužnost mu je bila, između ostaloga, i da kontroliše da li se pojedini lokali pridržavaju propisa do koliko sati imaju pravo da budu otvoreni (Nikolić 1962, 8).

(Kristalna pepeljara) Podignuh slušalicu i nazvah jedan broj od nekoliko koji pripadaju Sekretarijatu za unutrašnje poslove u Rijeci. Taj broj sam dobio takođe još pre polaska na put, da bih preko telefona mogao da se javljam svojim drugovima, šaljem izveštaje i primam direktive (Nikolić 1962, 29).

(Kristalna pepeljara) Htedoh da pritisnem obarač, da mu doviknem da je to za Manuelu... Ali... Ne, ja to ne smem da uradim, ja ne smem da se osvećujem ili da osvećujem nekoga, pa ma koliko mi taj bio drag... Ja sam pozvan da čuvam zakon, a ne da ga kršim! (Nikolić 1962, 169).

Na sličan način, kroz romane se provlači ideja o jugoslovenskoj posebnosti – domaće fabrike rade najbolje, naši stručnjaci su najefikasniji, a naši putevi dobro izgrađeni. Neki od ovih kvaliteta toliko su značajni da prevazilaze ono što može da se nađe u inostranstvu:

(*Inspektorov dnevnik*) Njegovom zaslugom, po njegovom projektu, privode se radovi na specijalnom filteru za proizvodnju veoma značajnog hemijskog elementa LJU115. Daskora ovaj elementat, i neke njegove sastave, uvozili smo i za to davali veoma velika devizna sredstva. (...) Inostranstvo se interesovalo za njegov pronalazak jer on je svojim filtrom, koji je dovršavao, unosio neke nove elemente u proces proizvodnje tog projekta. Veoma značajne elemente za ovu granu industrije (Mihailović 1955, 7).

(*Kristalna pepeljara*) Nije uopšte trebalo da se pouzdamo u njihovu [italijansku] saradnju. Na kraju krajeva ispada da su nam oni samo otežavali posao i bili smetnja. Mislim da sada moramo nastaviti kao da radimo iz početka. Nijednom od podataka koje smo dobili iz Trsta ne možemo više verovati (Nikolić 1962, 123).

(*Ulaznica za pakao*) Pritisnuh papučicu za gas do daske... Sva sreća što je auto-put između Zagreba i Ljubljane savršeno izgrađen (Nikolić 1964, 5).

Ukoliko se pogledaju zapleti romana i negativni likovi, može se uočiti da su oni na ovaj ili onaj način vezani za inostranstvo. Cilj "negativaca" je često da sabotiraju domaću fabriku ili preduzeće i da čine druge diverzantske delatnosti, šverc i otkrivanje domaćih tajni inostranstvu:

(*Gumena potpetica*) U fabrici deluje dobro organizovana diverzantsko-špijunska grupa neke strane obaveštajne službe ... Pored štete koja je nastala usled eksplozije fabrika je dovedena u težak položaj i klauzulom o plaćanju penala. ... Time su nam agenti strane službe naneli dvostruk udar. Ne samo da su za duže vreme onesposobili za rad jedno od naših važnih privrednih preduzeća, nego se nadaju da će nas opteretiti i plaćanjem ogromne

sume u devizama na ime penala zbog nastale štete, koja im je neta neizvršenjem ugovora (Mihailović 1955, 37).

(*Krug je zatvoren*) Znao je samo jedno: banda je obrazovana i opremljena u nekom inostranom obaveštajnom centru. Taj centar im je morao dati neku vezu u zemlji (Mihailović 1955, 5).

"Negativci" u romanima često su Jugosloveni koje po pravilu odlikuje ideološki nepodobna prošlost. Oni su bivši saradnici okupatora, ustaše ili četnici, i posebno pripadnici građanske, "buržoaske" klase koja je u komunizmu doživjela poniženja, progon i osudu. Ideološki i klasno nepodobna prošlost je zajednička crta najvećem broju negativnih likova koji se pojavljuju u romanima oba autora, premda je to više izraženo u romanima Živorada Mihailovića:

(*Krug je zatvoren*) Bio je uhapšen i osuđen zbog saradnje sa okupatorom, pošto su iz kraja u kome je imao strugare i rudnike stigle prijave protiv njega (Mihailović 1955, 14).

(*Krug je zatvoren*) Još pre rata navikla je na raskoš, a ni za vreme okupacije nije osećala oskudicu. Poneka avanturica sa nemačkim oficirima donosila joj je samo koristi... Ali, čuvala se da komšiluk ne sazna o njenim prilično čestim ljubavnim izletima sa okupatorom (Mihailović 1955, 14).

(*Krug je zatvoren*) Opšte je poznato da je baš ta obaveštajna služba imala veoma jakog oslonca u predratnim industrijalcima i bogatašima iz ovoga kraja. Manje-više ti ljudi su ostali skoro za sve vreme okupacije u svom kraju. Tek posle oslobođenja počeli su da se iseljavaju, jer su prestale mogućnosti za pljačku i bogaćenje. Narod ih nije trpeo i oni su bežali. A sem toga i na-

rodna vlast je čeprkala po njihovoj prošlosti. A ta prošlost se ničim lepim nije odlikovala (Mihailović 1955, 19).

(*Krug je zatvoren*) [Inspektor] Pavle Matić je imao čitav spisak nekadašnjih bogataša iz tih krajeva, koji su živeli sada uglavnom u Beogradu i bližoj okolini. Većina njih bili su osuđivani, izdržali kaznu i sada su radili negde, ili živeli od nekih zaostalih imovina (Mihailović 1955, 16).

(*Inspektorov dnevnik*) Vera je kći bivšeg advokata Slavka Momića, koji je kao pripadnik DM emigrirao odmah po oslobođenju zemlje. (...) I njen stariji brat, Janko Momić, bivši aktivni oficir, emigrirao je kao pripadnik neprijateljskih četničkih formacija odmah posle oslobođenja zemlje (Mihailović 1955, 7).

(*Inspektorov dnevnik*) Mira Lukić, ranije Loparić, žena četničkog pukovnika, postala je agent još za vreme okupacije (Mihailović 1955, 39).

(*Inspektorov dnevnik*) Gotovo da je počela da zaboravlja na svoje špijunske podvige za vreme ratnog haosa. Radila je i za naciste i za svakoga ko je dobro platio... Uostalom, muž joj je bio kod Draže (Mihailović 1955, 39).

(*Inspektorov dnevnik*) (...) U mojoj zemlji potrudimo se da u nekom listu šampamo izjavu inženjera Kostića koju ćemo, naravno, mi napisati i u kojoj će stajati da je pobjegao iz Jugoslavije, jer se ne slaže sa političkim stanjem u zemlji... (Mihailović 1955, 21).

(*Inspektorov dnevnik*) (...) U zarobljeničkom logoru jednog dana sasvim određeno mi je rečeno da treba da radim, također, u privrednoj špijunaži, ali sada špijunirajući sopstvenu zemlju u kojoj su komunisti došli na vlast (Mihailović 1955, 33).

Vrednosti iskazane u romanima često oslikavaju crno-beli pogled na stvarnost. Pozitivne ličnosti su časne i spremne da preuzmu odgovornost, dok su negativne ličnosti prikazane kao nemoralne, izdajice i slabi karakteri. Po pravilu, časni likovi su samo oni koje odlikuje ideološki podobna prošlost ili oni koji su se pokajali zbog svojih grešaka iz prošlosti:

(*Gumena potpetica*) Direktor fabrike krenu put svoje kancelarije. Prvoborac i stari komunist, pre rata laborant u istoj fabrici, on je sada koračao kao slomljen, dok je u njemu rasla tuga za ljudima, za fabrikom (Mihailović 1955, 11).

(*Ulaznica za pakao*) Ja sam za svoj rad za vreme rata osuđen, kaznu sam izdržao i sada samo želim da u miru provedem ostatak svog života (Nikolić 1964, 56).

(*Reč odbrane*) "Da, Maline, shvatam! Ja treba ipak da budem izolovan od društva... Svesno se tome podvrgavam...." (Nikolić 1961, 221).

Za razliku od njih, likovi koje odlikuje ideološki nepodobna prošlost iskazuju brojne negativne osobine, koju narativ romana implicitno osuđuje. Kroz stavove negativnih likova očitava se njihova zaludenost inostranstvom i "lažima" o lagodnom životu bez rada i napora³:

³ Vladajuća elita insistirala je na osudi lagodnog života bez rada i napora, koji je smatran za suprotnost komunističkim idealima. Ovaj stav propagiran je narodu, iako su sâmi pripadnici vladajuće elite živeli veoma lagodno i u luksuzu koji običan građanin nije sebi mogao da priušti.

(*Krug je zatvoren*) Nikada dotle ona nije razmišljala o posledicama. Prosto je radila ono što i Somi. Ni njoj kao ni njemu nije se dopadala nova narodna država, jer nije više mogla da bude što je bila u bivšoj kraljevini. Kćer generala. Devojka koja je odlazila na dvorske balove i prijeme. Za sve vreme ona je želela da ode iz zemlje. Doduše, ona nikada nije ni osećala nešto za nju. Pre rata je najčešće provodila vreme u inostranstvu. "Otađzbina mi je ona zemlja gde mogu da budem bogata i da činim što god hoću!" (Mihailović 1955, 25).

(*Inspektorov dnevnik*) Zaneo sam je pričama o inostranstvu... O rivijerama... O toaletama... O nekom životu koji ne postoji... (Mihailović 1955, 37).

Ovo su samo neki od primera dijaloga i situacija koji ilustruju ideološke poruke iskazane kroz tekst u romanima Mihailovića i Nikolića. Takve situacije, ma kako date izvan konteksta i izvučene iz osnovnog teksta, mogu da posluže kao ilustracija načina na koji je postojeća ideologija bila inkorporirana u krimi romane pomenutih domaćih autora.

Vesti crne hronike

U ovom delu knjige biće analizirani načini na koje se u štampi, konkretno u listu "Politika", izveštavalo o crnoj hronici, zločinima i kriminalu u periodu 50-ih i 60-ih godina XX veka. Kako su Živorad Mihailović i Milan Nikolić stvarali u to vreme, a kako se radnja njihovih romana odigrava na prostoru tadašnje SFRJ, bilo je važno istražiti na

koji način zločin i kriminal prikazani u romanima korespondiraju sa onim što je moglo da se sazna u sredstvima javnog informisanja. Drugim rečima, cilj mi je bio da, barem okvirno, istražim na koje je načine izveštavano o zločinima i kriminalu u 50-im i 60-im godinama XX veka: šta se smatralo zločinom, na koji način se govorilo o tome i o kom tipu zločina su izveštavala sredstva javnog informisanja. Ove informacije dalje će moći da posluže za poređenje zločina u romanima i onome što je o zločinu i kriminalu moglo da se dozna u okviru štampe.

Štampa je odabrana iz nekoliko razloga. Pre svega, to je sredstvo javnog informisanja do koga je najlakše doći i koga je najlakše istražiti. Drugo, štampa je u 50-im i 60-im godinama bila vodeće sredstvo informisanja za najveći broj ljudi u Jugoslaviji. I treće, štampa je najuže vezana za popularne romane. Ne samo da su u oba slučaja u pitanju štampani mediji već su zabavne romane u obliku sveščica često izdavale novinske kuće, za razliku od izdavačkih kuća koje su izdavale knjige u tradicionalnoj opremi.

List "Politika" odabran je zbog svoje dostupnosti i popularnosti u proučavanom periodu. Brojevi "Politike" na raspolaganju su čitaocima Narodne biblioteke Srbije, a svakako se mogu naći i na drugim mestima (npr. zgradi Politike u Svetogorskoj ulici u Beogradu). U mom istraživanju, fokusirao sam se na period od sredine 50-ih do sredine 60-ih godina (1953-1964), budući da su u ovom vremenskom razdoblju nastali romani Živorada Mihailovića i Milana Nikolića koje sam proučavao. Ovo naravno ne znači da je data analiza vesti iz "Politike" potpu-

na ili sveobuhvatna. Naprotiv. Cilj nije bila katalogizacija svih vesti koje bismo mogli definisati kao "crna hronika", niti je zadatak bio da se pronađu sve ovakve vesti u posmatranoj deceniji i među hiljadama brojeva "Politike". Moj cilj nije bio čak ni otkrivanje najznačajnijih ili najzanimljivijih vesti. Ono što sam želeo da istražim jeste *tip* vesti koje se pojavljuju, kao i da li među njima postoji određena pravilnost. O čemu se govori kada su u pitanju zločini i kriminal? Kako se govori? Koji prostor je dat ovakvim vestima? U kojim rubrikama se objavljuju ovakve vesti? Koji tip zločina i kriminalnih radnji se opisuje u okviru "Politikinih" vesti, a o čemu se ne govori? Ima li nekih razlika u načinu na koji su ovakve vesti tretirane na početku i na kraju analiziranog perioda? Ovo su samo neka od pitanja na koje je analiza trebala da pruži odgovor.

Naravno, ne treba prevideti ni činjenicu da je "Politika" samo jedan list i da ono što se nalazi u njemu ne obuhvata nužno sve stavove o crnoj hronici koji su mogli da postoje u onom vremenu. S druge strane, popularnost "Politike", kao i činjenica da je ona, kao i sva glasila onog vremena, predstavljala glas države i vladajućih struktura, omogućavaju da se kroz analizu vesti u ovom listu sagleda način na koji se o određenim temama izveštavalo uopšte.

"Politika" je u 50-im i 60-im godinama XX veka zadržala svoj autoritet i ozbiljan ton, premda su se na njenim stranicama mogli naći i zabavni sadržaji (stripovi, kratke priče, vicevi). Takođe, u posmatranom periodu "Politika" je često izdavala i namenske dodatke, od kojih je jedan od najdugovečnijih bio "Politika za decu". I pored ovih za-

bavnih sadržaja, list je mahom bio fokusiran na informativu i ozbiljne vesti iz zemlje i sveta. Ukoliko se pogleda sadržaj jednog broja uočiće se da su centralno mesto zauzimale upravo vesti iz zemlje i sveta. Kada je reč o domaćim vestima, one su u velikoj meri bile fokusirane na razvoj privrede, ekonomske vesti i informacije o postojećim projektima. Aktuelne domaće vesti, u koje spada i crna hronika, zauzimale su znatno manje prostora. Često im u "Politici" onog vremena nije posvećena ni jedna puna strana. Vesti iz crne hronike nisu se redovno pojavljivale (naročito početkom 50-ih godina), a i kada jesu, one su po pravilu objavljivane u dnu stranice.

Prve stranice "Politike" bile su rezervisane za najvažnije vesti, u koje hronika po pravilu nije spadala. Tako je, na primer, u trobroju koji je izašao povodom Prvog maja 1954. godine (trobroj je obuhvatio prvi, drugi i treći maj), kao uvodna vest na naslovnoj stranici objavljena upravo čestitka povodom Praznika rada: "Srećan vam 1. maj" (*Politika*, 1-3. maj 1954, str.1). Nekoliko dana kasnije, 5. maja 1954. godine, udarna vest na naslovnoj stranici je bila: "Poseta predsednika Tita Turskoj – Snažan doprinos konsolidovanju mira i bezbednosti u ovom delu sveta" (*Politika*, 5. maj 1954, str. 1). Na stranicama posvećenim domaćoj privredi i ekonomiji objavljivane su vesti o razvoju industrije, otvaranju fabrika, proizvodnji, novim regulativama i svemu ostalom što se ticalo domaćeg razvoja: "Već ove godine valjaonica bakra u Sevojnu proizvešće više raznih proizvoda" (*Politika*, 6. maj 1954, str. 5). "U zdravstvenoj službi treba stvoriti takav sistem da

bolesnik bira zdravstvenu ustanovu koju želi ili lekara u koga ima najviše poverenja" (*Politika*, 7. maj 1954, str. 4).

Rubrike kao što su sport, oglasi i kultura (naročito u kasnijem periodu) u "Politici" su dobijale posebne stranice. Ovo se ne može reći i za crnu hroniku. Iako su vesti o zločinima, kriminalu i nesrećama često objavljivane, one nisu izlazile u okviru svoje posebne rubrike, već u dnu stranice posvećene aktuelnostima. Ostatak stranice je, po pravilu, bio posvećen vedrijim ili bar neutralnim aktuelnostima. Ovo je jedna od prvih stvari koje padaju u oči kad je reč o crnoj hronici i izveštavanju o kriminalu u "Politici".

U analizi "Politikinih" vesti može se razmotriti da li je postojao senzacionalistički aspekt i na koje sve načine su tretirane vesti iz oblasti crne hronike – kriminal, zločini, nesreće i dr. Neretko se danas nailazi na mišljenje da ovakvih vesti uopšte nije bilo u ono vreme. Ova analiza treba da preispita da li je to zaista tako i na koji način su vesti iz oblasti crne hronike bile pisane i prezentovane čitaocima. Prezentacija i načini na koje se o određenoj temi govori veoma su značajni. Ne treba zaboraviti na moć medija da kontrolišu informacije i da događaje prezentuju na određen način, koji je u skladu sa uređivačkom politikom. Kada je reč o listu "Politika" u socijalističkom periodu, ona je, kao i drugi mediji tog vremena, odražavala zvaničnu državnu ideologiju. U tom smislu, postojala je znatna moć i kontrola informacija i javnog diskursa. Kontrola javnog diskursa predstavlja kontrolu uma javnosti i, indirektno, kontrolu onoga što javnost hoće i čini (Nedeljković 2011, 55). Kroz kontrolu onoga što se prezentuje u

medijima na taj način se stvara dominantan diskurs koji se prezentuje javnosti, i na osnovu čega javnost stiče ideje o onome šta se događa i na osnovu čega izgrađuje svoje stavove i vrednosti. U slučaju štampanih medija kao što je "Politika", ovo znači kontrolisanje onoga šta se smatra zločinom i kriminalom, kao i kontrolisanje načina na koji će ovakvi sadržaji biti prezentovani javnosti.

Vesti i hronika 1950-ih

Ono što se može zapaziti u ovom periodu je da su vesti crne hronike po pravilu objavljivane na stranici "Beogradska hronika", premda na njoj nisu zauzimale dominantno mesto. Vesti o zločinima, nesrećama, kriminalu i druge vesti koje spadaju u takozvanu "crnu hroniku" mahom su štampane pri dnu stranice. Po pravilu, ove vesti bile su kratke (1-3 pasusa). Većina vesti u okviru rubrike "Beogradska hronika" bila je pozitivna (ili bar neutralna) i ticala se beogradskih aktuelnosti.

Ponekad je, naročito kako su godine odmicale, dno rubrike "Beogradska hronika" bilo rezervisano za vesti iz oblasti crne hronike. U takvim slučajevima, najvažnija, centralna vest iz oblasti crne hronike bila je malo duža, dok su pokraj nje išle i kraće vesti. Zanimljivo je da je u blizini vesti iz hronike obično davana i vremenska prognoza.

Primer jedne od rubrika posvećenih crnoj hronici u okviru rubrike "Beogradska hronika"

Suđenje opasnim kradljivcima Završeno saslušanje optuženih

Odlazeći na svoje mesto da sedne na optuženičku klupu Milica Šaran je uvređeno rekla:

– Sada smo svi ovde poštteni, a zajedno smo krali.

I ona, zajedno sa Milicom Rajačić, krala je sa grupom mladića po Beogradu i po gradovima na Primorju. Ova grupa izvršila je za nekoliko meseci 41 krivično delo. U krađama učestvovala su i ove dve devojke. Uzgred navraćale su i u narodne odbore i u opštine na Primorju.

Dolazile su uplakane pred službenike:

– Ukrali su nam dokumenta, govorile su, ne možemo da se vratimo u Beograd.

I plakale su sve dok ne bi ganule službenika.

– Za dva meseca koliko sam provela na moru, izjavila je Milica Rajačić, na taj način primila sam oko dvadeset hiljada dinara.

Nešto kasnije ispričala je i kako je ušla u grupu ovih kradljivaca i sama počela da krađe.

– Sa Borčevskim pošla sam do Zagreba, priča ona, onda smo se vratili natrag i otišli ponovo u Split. Tamo sam srela Ignjatovića i Popovića.

U društvu ove dvojice nalazila se i Milica Šaran.

– U Šibeniku, nastavila je ona, odlučili smo da krademo i od toga živimo.

Na to su se odlučili još ranije i ostali.

– Mnogo je lepše i lakše živeti od krađe, izjavio je Vojislav Tanasijević, zato nisam hteo više da radim svoj zanat.

S njim se složio i Jelenko Bojović.

– Odlučio sam da ne radim svoj posao posle izdržane kazne, rekao je on na sudu, jer sam ispekao zanat i naučio kako se radnja radi.

Pretres se nastavlja saslušanjem svedoka.

*

Za izvršenu tešku krađu u jednom stanu osuđen je na dve godine strogog zatvora Desimir Radivojević.

*

Za falsifikovanje potpisa na platnom spisku i za izvršenu provalnu krađu osuđen je Branko Pinter, službenik iz Belog Potoka, na tri godine šest meseci strogog zatvora.

*

Šofer Cvetko Minić kažnjen je sa godinu dana zatvora zato što je u Ulici Čuluk Stane pregazio pijanog Ratibora Glišovića.

Toplije vreme

Beograd i okolina: Pretežno oblačno i toplije vreme. Košava će i dalje slabiti.

(*Politika*, 22. 3. 1956, str. 8)

Pedesetih godina često su vesti o zločinima, kriminalu i nesrećama objavljivane na istoj stranici sa vestima iz domaće privrede, pismima čitalaca ili obaveštenjima o vremenskoj prognozi. Vesti iz crne hronike često su objavljivane u okviru rubrike "Beogradska hronika", koja se, manje-više, redovno pojavljuje na stranicama "Politike" (najčešće je za nju bila rezervisana šesta, sedma ili osma stranica novina). Pred kraj 50-ih ova rubrika se ređe pojav-

ljuje, no sadržina vesti ostaje. U okviru stranice "Beograd-ska hronika" ili nekih drugih stranica koje su se bavile domaćim vestima često je objavljivana rubrika "Iz suda", koja je davala kratke izveštaje o aktuelnim suđenjima. Isto tako, na ovim stranicama ponekad je mogla da se pročita rubrika "Iz sudske prakse", koja je više bila usmerena ka objašnjavanju određenih pojmova i situacija iz sudske prakse a manje ka izveštavanju o konkretnim suđenjima.

Neki od naslova koji su se mogli pročitati u okviru rubrike "Iz suda":

Odgovara za 162 prevare
Prodavao razvodnjeno vino
Povadio tuđe sadnice
Nisu slali decu u školu
Pustili svinje u štetu
Zbog neprijavlivanja vojnom odseku

(Politika, 7. 2. 1953, str. 7)

Rubrika "Iz sudske prakse":

Kad postoji kockanje u vidu zanata
Izvršilac je odgovoran ako je bio svestan da u pijanstvu
može da izvrši bilo koje krivično delo

Nema krivičnog dela krađe ako je prisvojena stvar neznatne
vrednosti

Da li je optuženi bio u nužnoj odbrani ako je ubio kradljivca
zatečenog na delu krađe

Lišenje života na spavanju predstavlja ubistvo na podmukao
način

(Politika, 30. mart 1953, str. 5)

Neki od naslova i vesti koji su se u to vreme pojavili na stranicama "Politike":

Presuda službenici bivšeg narodnog odbora Beogradske oblasti koja je od proneverenog novca pomagala i svog prijatelja – studenta

(*Politika*, 19. mart 1953, str. 6)

Osuđen što je biciklom oborio prolaznika koji je umro

Pre skoro godinu dana dogodila se malo neobična saobraćajna nesreća. Milorad Josić, radnik, vozio je na Bulevaru Jugoslovenske narodne armije bicikl velikom brzinom. Ispred zgrade 63 prednjim točkom udario je Rajka Todorovića, radnika, i sam pao sa bicikla. Vozač je zadobio teške povrede po telu, dok je prolaznik ubrzo podlegao ranama.

Krivično veće petorice sa predsednikom Dimitrijem Miloradovićem ispitalo je ceo slučaj. Na kraju suđenja, zastupnik javne tužbe Darinka Golović predložila je primerenu kaznu, a branilac – oslobađajuću.

Sud je ustanovio da je Milorad Josić kriv jer je imao neispravan bicikl i vozio velikom brzinom, zbog čega nije mogao da skrene i izbegne nesreću. Osuđen je na 3 godine i 6 meseci strogog zatvora.

(*Politika*, 7. 5. 1954, str. 7)

Falsifikovali matursko svedočanstvo i postali studenti. Ukrađenim pečatom gimnazije u Čačku nastavili da izdaju lažna svedočanstva, ali su uhvaćeni.

(*Politika*, 8. maj 1954, str. 9)

Uhvaćen drski kradljivac automobila. Lopov Živojin Vasiljević, geolog iz Arandjelovca ovog puta kao i svi njegovi prethodnici nije uspeo da izbegne organima kriminalističke službe.

(*Politika*, 10. maj 1954, str. 6)

Osuđen za neprijateljsku propagandu

Krivično veće petorice sa predsednikom Dimitrijem Miloradovićem osudilo je Aleksandra Petrovića, službenika, za neprijateljsku propagandu na 3 godine i 6 meseci strogog zatvora. Petrović je pisao vodećim ličnostima u zapadnim zemljama i objašnjavao političko stanje u Jugoslaviji, klevetajući današnji poredak.

(*Politika*, 12. 5. 1954, str. 12)

Oko 50 miliona dinara nije uplaćeno u korist kućnih saveta. I pored opomena, opštine ne polažu novac i ne pozivaju na to odgovorne službenike

(*Politika*, 19. maj 1954, str. 6)

Uhapšena tri "ortaka". Pravili lažne spiskove za isplatu radnika na bolovanju

(*Politika*, 19. maj 1954, str. 6)

Završeno suđenje ubici u kafani "Zagreb". Uroš Rolović osuđen na 18 godina strogog zatvora

(*Politika*, 28. mart 1955, str. 7)

Epilog ubistva u studentskom domu "Ivo-Lola Ribar"
"Ničega se ne sećam" – brani se Milan Delić, student optužen
za ubistvo svoje koleginice Ivanke Stojanović

U prepunoj sudnici Beogradskog okružnog suda juče pre podne seo je na optuženičku klupu Milan Delić, student, optužen za ubistvo svoje koleginice Ivanke Stojanović.

Tragični događaj odigrao se početkom ove godine u studentskom domu "Ivo-Lola Ribar". Devetog februara, nešto oko 20 časova, začuli su se pucnji iz sobe 243. Kada su organi unutrašnjih poslova ušli u sobu našli su na krevetu sa ranom na glavi Milana Delića a u zatvorenom ormanu Ivanku Stojanović koja je još pokazivala znake života.

Revolverski hitac pogodio ju je u glavu. I pored hitne lekarske intervencije ubrzo je nastupila smrt. Posle lečenja Delić se oporavio i juče pred Većem petorice Okružnog suda u Beogradu, pošto je saslušao optužnicu, dao svoju odbranu. Pre toga branilac optuženog predložio je sudu da se sa suđenja isključi javnost kako bi Delić mogao nesmetano da govori o svojim odnosima sa ubijenom. Sud je odbio predlog branioca.

– Na Višoj pedagoškoj školi upoznao sam Ivanku Stojanović, pokojnu Vanju – izjavio je na početku svoje odbrane Delić. Sastajali smo se svaki drugi dan. Sudbina nas je zbližila...

Na pitanje predsedavajućeg Dimitrija Miloradovića da li su razgovarali o braku, optuženi je potvrdno odgovorio ističući:

– Mi smo smatrali da je brak takva zajednica u kojoj se gubi ljubav... Dogovorili smo se da izvršimo samoubistvo trećeg januara na Dunavu, ali ne mogu da kažem tačno ko je to predložio.

– Ja sam Vanji predložio da popijemo otrov, međutim, ona mi je rekla da je najbolje vatreno oružje. Od jednog druga ukrao sam revolver i pozvao telefonom Vanju, rekavši joj da sam nabavio "onu stvar" (revolver). Rekla mi je da će doći za dvadesetak minuta.

Revolver je optuženi Delić, kako kaže, najpre ostavio u fijo-ku u svojoj sobi, a zatim na sto. Predsedavajući ga je povodom toga upitao:

– Dobro, kad je došla pokojna Ivanka i videla revolver na stolu, zar ništa nije rekla...

Sada Delić odgovara:

– Ja se svega toga ne sećam.

Često je zatim u toku četvoročasovnog suđenja optuženi ponavljao:

– Ja se ničega ne sećam... Ne mogu da se setim... Ne sećam se. (...)

(Politika, 18. 9. 1957, str. 7)

U Mostaru počelo suđenje grupi bivših ustaša Optužnica tereti 14 okrivljenih za ubistvo preko 500 ljudi

Mostar, 17. septembra

(...) Optužnica, koju zastupaju okružni javni tužilac Mato Babić i njegov pomoćnik Koluder Abas, tereti okrivljene da su 1941. godine u više navrata bacali u jamu zvanu "Golubinka", kod Čapljine 599 ljudi, žena i dece. Na suđenju će se pojaviti 23 svedoka i pročitati iskazi još sedamdeset šestorice. Optužene brane osam advokata.

(...)

"Ivane, priznaj da si ubijao"

Danas je saslušan još jedan optuženi – Jože Jerković. Njega optužnica tereti da je učestvovao u masovnom bacanju dece i žena u jamu. Nizak, prosed starčić već oronulog držanja, pričao je opširno o tom događaju, priznajući svoje nedelo. On je rekao da je okrivljeni Jovanović tom prilikom bio kao neki vođa, da je sam nadgledao rad i pokazivao kako ih treba bacati u jamu. Kad je izvršeno suočenje, Jovanović je to povišenim tonom pobijao.

– Priznaj, Ivane, priznaj. Skupa smo to radili – rekao je Jerković.

(Politika, 18. 9. 1957, str. 7)

Zanimljivo je istaći da su oba ova slučaja (suđenje za ubistvo studentkinje i suđenje ustašama u Mostaru) praćeni i narednih dana. Tako je, na primer, 19. septembra 1954. objavljena vest: "Prekinuto suđenje studentu Milanu Deliću. Šta izjavljuju veštaci?" I vest: "Drugi dan suđenja bivšim ustašama u Mostaru. Optuženi priznaju masovna ubistva" (Politika, 19. septembar 1954, str. 7). Treba, međutim, napomenuti da ovo nije bila redovna praksa. U najvećem broju slučajeva, vesti o nekom događaju bile su objavljivane samo jednom, osim ukoliko on nije ocenjen kao dovoljno značajan da se o njemu govori i narednih dana.

Isto tako, bitno je istaći još jednu pojavu prisutnu u vestima o zločinima i kriminalu objavljenim u "Politici" sredinom 1950-ih godina. Ne samo da su ove vesti po pravilu govorile o hvatanju kriminalaca i suđenjima (a ne o počinjenim ili nerazjašnjenim zločinima), nego je i ton mnogih od ovih vesti bio naglašeno poučan i pisan gotovo u formi poduke a ne novinskog izveštaja sa faktičkim informacijama. Neke od ovih vesti gotovo da imaju ton kratke priče koja čitaocu treba da dočara ne samo činjenice, već i emotivno stanje optuženih. Neretko se kroz vest provlači i poduka, moralni sud koji čitaocima ukazuje na pravilno ponašanje. Pa tako neke od tih vesti deluju kao da su pisane s ciljem da čitaoce podsete na ispravna moralna načela i upozore šta se dešava sa onima koji ne poštuju zakon, a ne da bi prenele informacije.

Primeri vesti koje dobro ilustruju pomenuti trend su sledeće:

Iz suda – Šta je ovo?

Nemirno je sedeo na optuženičkoj klupi. Stalno je ustajao i tražio reč. Dugo bi objašnjavao i pravdao se. I branilac mu ništa nije mogao. Upozoravao ga je da bude miran i da već jednom pribrano sluša.

Mihailo Erdeš bivši drvarski trgovac, dao je poklon u novcu i namirnicama jednom službeniku u Sarajevu kako bi mu učinio izvesne usluge. Pored toga koristio je nestašicu ogrevnog drveta i zaradio veće sume novca prodajući drva skuplje nego što ih je nabavljao.

Posle reči zastupnika javne tužbe Dušana Vitorovića, branioca i optuženog, sudsko veće sa predsednikom Zorom Mijović osudilo ga je na 5 godina strogog zatvora.

Mihailo Erdeš i tada nije mirovao. Začuđeno je upitao:

– Šta je ovo?

Verovatno da će za vreme izdržavanja kazne uvideti da se za davanje mita nedozvoljene špekulacije olako ne prolazi i da nikakvo pravdanje i čuđenje ne pomaže posle učinjenih krivičnih dela.

(*Politika*, 15. 5. 1954, str. 6)

Žena zatvorila lopova i pozvala milicionera

Bife "Glumac" u Francuskoj ulici već davno je bio zatvoren i svetlost pogašena kad se iz dvorišta, odvalivši lim na prozoru, uvukao unutra Stojan Ristić iz Dalmatinske 7. Čim je ušao počeo je da pretura i traži novac i stvari od vrednosti. Najednom je čuo da se vrata otvaraju i pritajio se....

Na vratima se podigla roletna. Jedna žena ušla je unutra, izašla i zatvorila dobro vrata za sobom. Posle se ponovo vratila ali sa milicionerom.

Stojan Ristić nije imao kud da beži – bio je uhvaćen.

(*Politika*, 28. 5. 1954, str. 7)

Primao poklone da bi favorizovao jednu stranu firmu Optuženi Marinković stavljen u pritvor

Javni tužilac u Beogradu podneo je optužnicu protivu Borivoja Marinkovića iz Mladenovca, načelnika računovodstva u jednom našem industriskom preduzeću. Kvalifikacija dela zbog koga je Marinković optužen i stavljen u pritvor sastoji se u primanju poklona od inostranih firmi, s kojima je njegovo preduzeće bilo u poslovnim odnosima a na ime odavanja privrednih tajni.

Preduzeće u kome je optuženi Marinković bio zaposlen (i zauzimao rukovodeći položaj) trebalo je iz inostranstva da nabavi neke industrijske proizvode. U međuvremenu, u našoj zemlji boravio je predstavnik jedne poznate inostrane firme koja takođe ima ove proizvode. U razgovoru s njim (a njihovo poznanstvo potiče od ranije) Marinković mu je posavetovao da i on ponudi proizvode svoje fabrike...

A iza toga, evo šta se krije.

Marinković je prilikom kasnijih sastanaka s njima saopštavao svome poznaniku visinu ponuda i ostale uslove koje su u svojim ponudama iznele druge inostrane firme. I na taj način koristeći dragocene usluge Marinkovića predstavnik ove firme podneo je ponudu sa uslovima koji pariraju njegovim konkurentima.

Sastanci su održavani u Beogradu.

Predstavnik firme o kojoj je reč, telefonom je ovamo pozivao Marinkovića. I priređivao mu ručkove u prvorazrednim beogradskim hotelima: "Mažestiku", "Moskvi", i drugim.

To nije sve.

Na ime protivusluge, Marinković je od predstavnika ove firme primio kao poklon jedan nov radio aparat (čija je vrednost 70.000 dinara), zatim foto-aparat i još neke "sitnice" koje proizvodi ova čuvena svetska fabrika.

Inače, Marinković, s gledišta istrage i pravosuđa, ima veoma zanimljivu biografiju. Ukratko: školovao se u inostranstvu (u mestu firme o kojoj je reč!), a odmah posle rata, 1945 godine, osuđen je bio od Vojnog suda u Novom Sadu na četiri godine zatvora. Godine 1947, kada je amnestiran, zaposlio se kao knjigovođa u jednom sarajevskom preduzeću. Međutim, 1949. vlasti su ga, zbog nemorala, proterale iz Sarajeva.

Tada je došao u preduzeće čije je gostoprimstvo, na ovom primeru, gorko zloupotrebio.

Samim tim, i predstavnik jedne poznate švedske firme zloupotrebio je gostoprimstvo koje mu je – u interesu gotovinskih odnosa – ukazala naša zemlja.

(Politika, 10. 6. 1955, str. 5)

Vesti i hronika ranih 1960-ih

Krajem 1950-ih godina "Politika" dobija veći broj stranica (16-28). Konkretno broj stranica svakog broja zavisio je i od eventualnih dodataka koji su u to vreme izlazili u okviru "Politike", kao što je na primer kulturni dodatak. U tom periodu, vesti iz crne hronike i dalje se objavljuju gotovo isključivo na dnu strane. Postoji i relativno redovna rubrika "Iz sudske prakse". Vesti o zločinima, kriminalu, nesrećama i drugim sadržajima, koji pripadaju crnoj hronici, objavljavani su u okviru stranica koje su se bavile aktuelnim

događajima u zemlji (str. 8-9). Iako u ovom periodu dužina vesti raste i premda se može uočiti češće prisustvo vesti iz takozvane "crne hronike", treba napomenuti da su te vesti i dalje najčešće objavljivane na dnu stranica, kao i da su po obimu bile znatno kraće od vodećih vesti na ovim stranim; takođe, i dalje su prisutne vesti iz sudske prakse:

Iz saveznog javnog tužilaštva – "Treba obezbediti naknadu štete nastale zbog krivičnog dela"

(*Politika*, 18. maj 1961, str. 7)

U Sremskoj Mitrovici počelo suđenje Kuzmanskom ubici.
Ubica hladno priznaje sva nedela

(*Politika*, 18. maj 1961, str. 7)

Kao i ranije, vesti iz crne hronike po pravilu se objavljuju na dnu strane, pored prognoze vremena. Na istim stranicama objavljuju se i vesti druge sadržine, na primer vesti o žetvi, novim propisima za ugostitelje, pisma čitalaca i dr.

Pa ipak, ono što se može zapaziti u ranim 1960-im jeste da ton i sadržina vesti iz crne hronike postaju znatno profesionalniji, odnosno bliži tonu izveštavanja koncentrisanom na činjenice. Vesti sada izveštavaju o događaju i pružaju najvažnije informacije o onome što se odigralo. Fokus je manje na "poučnom" tonu i pripovedanju nalik na priču, što je bio slučaj u 1950-im godinama. Pa i pored toga, mora se uočiti da najveći broj vesti o zločinima i kriminalu i dalje govori o suđenjima, odnosno o zločinu se izveštava tek kad je počinitelj priveden pravdi.

Iz Beogradskog okružnog suda

Sipao u podgrejani kupus otrov za miševе. Miodrag Timić, kaže, hteo je da se otac "razboli" jer ga je naterao da se razvede od žene

(*Politika*, 25. mart 1960, str. 7)

Deda uzeo unuka i 7 godina neće da ga vrati roditeljima

(*Politika*, 24. maj 1961, str. 8)

Osuđen na pet godina zatvora zbog pronevere

Za ubistvo na gradilištu 8 godina strogog zatvora

(*Politika*, 8. jun 1961, str. 8)

Čudna "zabava" prizrenskih elektromontera – kablove spuštali na ulicu a struju nisu iskopčavali. Umalo nije došlo do nesreće

Kažnjeni učesnici prošlogodišnje tuče u Gaberju u Dolenjskoj

Lažni lekar kradljivac motocikla

(*Politika*, 13. jun 1961, str. 8)

Zanimljivo je da su u okviru iste rubrike, 27. juna 1961. godine, objavljene sledeće vesti: "Magare prekinulo bračno putovanje", "Grom ubio staricu na postelji" i "Pao sa 10 metara visine i ostao živ". Na narednoj stranici, u dnu strane, objavljene su vesti sa naslovom "Zaspao za volanom i prevrnuo vozilo" i "Upao u vrelu krečanu i nastradao" (*Politika*, 27. jun 1961, str. 8-9). Ovaj spisak dat je kako bi se sagledalo koji tip vesti i kakvi naslovi su objavljivani zajedno i u okviru istih rubrika.

Još neki od naslova iz ranih 1960-ih:

Zločin u Čupriji. Poznati siledžija ubio dežurnog milicionera i teško ranio komandira stanice. (Data je i fotografija ubijenog)

Događaj se odigrao nasred glavne ulice. Više hiljada građana čitavu noć tragalo za ubicom. On je uhvaćen izjutra pošto je prethodno mirno doručkovao

(*Politika*, 23. septembar 1962, str. 19)

Iz okružnog suda u Svetozarevu

Završeno suđenje lovočuvaru koji je ubio 15-godišnjeg učenika. Presuda će biti izrečena u ponedeljak

(*Politika*, 23. septembar 1962, str. 12)

Izrečena kazna rukovodiocima bivšeg preduzeća grupe građana "Šumadija" iz Rekovca. Sedište u Rekovcu a osnivači "posluju" u Beogradu

(*Politika*, 12. oktobar 1962, str. 8)

Iz okružnog suda – Posle izricanja presude uhapšen u sudnici Presuda poslovođama za prodaju robe za svoj račun

(*Politika*, 12. oktobar 1962, str. 9).

Osuđen zbog izdavanja falsifikovanih školskih svedodžbi Devojčica se udavila u čabrici s vodom

(*Politika*, 23. oktobar 1962, str. 8)

Suđenje učesnicima afere fudbalera i prognozera

Čulina se oseća krivim, ali ne priznaje sve. Optužnica čitana 4 sata. Počelo saslušanje glavnog optuženog Tomislava Čuline. Prognozerska grupa je dobila 41 milion dinara.

(*Politika*, 8. maj 1963, str. 12)

Miloš Silanović oslobođen optužbe. Bio je optužen za pro-neveru i zloupotrebu položaja

(*Politika*, 9. maj 1963, str. 10)

Odgovara pred sudom za nedozvoljenu trgovinu umetničkim slikama i ikonama

(*Politika*, 10. maj 1963, str. 9)

Drsko razbojništvo saveznog fudbalskog sudije Nikole Kuje

Usred dana onesvestio ženu i oteo joj tašnu od pola miliona

(*Politika*, 22. maj 1963, str. 8)

Priznao da je ubio čoveka kako bi preko zime obezbedio stan i hranu u zatvoru. Na glavnom pretresu oslobođen jer je utvrđeno da je nevin

(*Politika*, 10. jun 1963, str. 10)

Tragičan događaj u Rumi. Da je vlasnik automobila "SY 3379" bio human jedan mladić možda ne bi izgubio život

(*Politika*, 25. jun 1963, str. 8)

Pedesetčetvorogodišnji penzioner ubio ženu pa se obesio

(*Politika*, 25. jun 1963, str. 9)

Zagonetna smrt na auto-putu

Prvo suđenje na sudu časti sreske privredne komore

(*Politika*, 21. jun 1964, str. 8)

Većina ovih vesti i dalje je kratkog obima, mada su često duže nego one objavljivane 1950-ih godina, i ima ih više. Takođe, određeni broj vesti dobija i širi prostor, premda su sadržaji crne hronike i dalje po pravilu objavljeni samo u dnu stranica.

Primer vesti koja je dobila nešto više medijskog prostora bilo je ubistvo nastavnika koje je izvršio učenik u junu 1964:

Tragičan događaj u Školi učenika u privredi u Kragujevcu
Za vreme časa učenik ubio nastavnika
Učenik Milenko Savić ispalio sedam revolverskih hitaca na
svog nastavnika tehnologije Svetislava Gavrilovića

Kragujevac, 9. juna

Umesto školskog zvona, kraj drugog časa u II/2 razredu kragujevačke Škole učenika u privredi metalnog smera, oglasili su revolverski pucnji.

Kada mu je nastavnik Svetislav Gavrilović još na prvom času saopštio da mu je zaključio slabu ocenu iz tehnologije, 19-godišnji učenik Milenko Savić naumio je da sprovede u delo odluku koju je, izgleda, doneo još sinoć – kada mu je uspelo da dođe do revolvera koji je njegov otac Milorad Savić držao stalno pod ključem. Sa nastavnikovim dopuštenjem dva puta je napuštao čas i ubrzo se vraćao u učionicu.

– Pred kraj drugog časa – priča učenik Milorad Antonijević – kada je nastavnik Gavrilović skrenuo pažnju učenicima sa slabim ocenama da u toku leta uče i predložio da se malo provese-limo, jedan naš drug izvadio je frulu da svira. Milenko Savić, s

kojim sam sedeo u klupi, pitao me je koliko ima sati. Do kraja časa ostalo je još dva minuta, rekao sam mu. Ovo njegovo komešanje primetio je nastavnik i predložio mu da, ako želi, izide napolje. On je to, izgleda, rado prihvatio, ali umesto da napusti učionicu, hladnokrvno je prišao katedri i iz revolvera ispalio tri hica na nastavnika Gavrilovića, koji su ga pogodili u predelu srca. Nastavnik se odmah srušio na pod. Učenik Savić je zatim obišao katedru i u nastavnikovo telo ispalio šaržer u kome su se nalazila još četiri metka.

Među učenicima je zavládala panika. Svi su u strahu napustili klupe i sabili se u ugao učionice, a kada je mladi ubica bacio revolver na katedru i pošao u kancelariju razrednog starešine Jovana Jakovljevića da mu saopšti da je ubio nastavnika tehnologije, tek tada su pojurili prema izlazu. U samrtnom ropcu 25-godišnji nastavnik Svetislav Gavrilović odmah je upućen u bolnicu, ali je na putu izdahnuo.

Vest o jutrošnjem tragičnom događaju brzo se proširila gradom. Neposredno posle ubistva, pred zgradom Škole učenika u privredi okupljeni učenici II/2 razreda, koji su svojim očima videli prizor, osuđivali su svog druga koji, prema opštem mišljenju, nije zasluživao pozitivnu ocenu iz tehnologije i pored očiglednog nastojanja nastavnika Gavrilovića da mu u toku cele školske godine pomogne.

Mladi ubica je odmah uhapšen.

(Politika, 10. 6. 1964, str. 8)

Vest je zanimljiva ne samo zbog prirode zločina već i zbog činjenice da nije u pitanju vest o suđenju već o samom zločinu. I ovde, kao i u većini "Politikinih" vesti koje se tiču kriminala i zločina, počinitelac je uhapšen i priveden pravdi.

Pa ipak, ta vest svojom aktuelnošću i šokantnom prirodom zločina približava se donekle onome što se često definiše kao "senzacionalističko izveštavanje". Tome doprinosi i činjenica da je ovom incidentu posvećeno više prostora nego uobičajenim vestima iz crne hronike, kao i da je u okviru vesti objavljena slika ubijenog nastavnika. Isto tako, senzacionalističkom karakteru doprinosi i činjenica da se o tom događaju izveštavalo i narednih dana. I mada je način na koji je tretiran ovaj zločin daleko od današnjeg načina izveštavanja i senzacionalizma, ta vest može da posluži kao ilustracija tipa senzacionalističkog izveštavanja početkom 60-ih godina, koje je kritikovao i sam Josip Broz (Senjković 2008, 55-56).

Ipak, ne treba zaboraviti da je takvo izveštavanje, iako možda pomalo usmereno na senzacionalizam, i dalje pratilo utvrđene tokove kada je reč o objavljivanju vesti iz crne hronike. Takvi sadržaji po pravilu su objavljivani pri dnu stranica, a dominantne (i najduže) vesti objavljivane na ovim stranicama uglavnom su bile pozitivne i nisu imale veze sa crnom hronikom. Tako su na primer na stranicama blizu vesti o ubistvu nastavnika objavljene i vesti o osnivanju kućnih saveta i o manastiru Mileševo.

Kako je kriminal tretiran u vestima

Ono što se može zaključiti iz datog pregleda "Politikinih" vesti (period 1953-1964) jeste da su vesti o kriminalu, zločinima, nesrećama i drugim događajima koji spadaju u takozvanu "crnu hroniku" bile prisutne u medijima, premda su

one donekle bile ograničene po broju, obimu i načinu u kome su izlazile. Prva stvar koja pada u oči, kada je reč o načinu na koji je kriminal tretiran na stranicama "Politike", je da je on često skrajnut i predstavljen kao nešto manje važno. Udarne vesti uvek su se bavile spoljnopolitičkim događajima, aktivnostima Josipa Broza i izveštajima o privrednom i ekonomskom razvoju zemlje. Vesti o kriminalu nikada nisu objavljivane u okviru jedne rubrike koja bi bila rezervisana samo za takve sadržaje. Ukoliko su vesti bile duže, neretko su bile objavljene na različitim stranicama. Takve vesti i sadržaji uvek su se nalazili na stranicama na kojima su dominirale vesti vedrijeg ili bar neutralnog tona, kao što su aktuelna događanja u Beogradu, pisma čitalaca, vremenska prognoza i sl.

Vesti iz crne hronike po pravilu su bile ograničene brojem i obimom. U najvećem broju slučajeva, bile su to kratke vesti, ne duže od 1-3 pasusa. Iako su njihov broj i dužina povećani tokom godina (početkom 1960-ih obimnije su i brojnije nego 1950-ih), one ostaju skrajnute. Na koji način su ove vesti prezentovane i kako se govori o kriminalu? Prva stvar koja pada u oči je da najveći broj vesti govori o zločinima čiji su počinioci već uhvaćeni. Nesreće i drugi tragični događaji, koji ne spadaju u kriminal, imali su veće šanse da budu objavljeni odmah nakon što su se odigrali. Kada je reč o kriminalu, međutim, vesti se mahom ograničavaju na hapšenja i suđenja. Tako je mnogo lakše naći vest koja govori o tome da je neki kradljivac ili ubica uhvaćen, a česte su i vesti koje se bave suđenjem za počinjeni zločin. Mnogo ređe javljaju se vesti koje obaveštavaju o zločinu dok krivac još nije pronađen i uhvaćen. Čitajući

vesti o kriminalu na stranicama "Politike" 50-ih i 60-ih godina XX veka, stiće se utisak da su zločin i kazna povezani i da sve vinovnike prekršaja stiže zaslužena kazna.

Treba primetiti da najveći broj vesti, čak i onih dužih, ne prate fotografije. Poneka vest praćena je fotografijom, i to najčešće žrtve (kad je reč o ubistvima), ali ovi slučajevi su retki. Po pravilu nisu prikazane fotografije mesta zločina niti objavljene fotografije vinovnika zločina.

Vrste vesti koje su objavljivane po prirodi su raznolike: nesreće i drugi tragični događaji bez zločina ("Pao sa 10 metara visine", "Prevrnuo se kamion"), zatim krađe i saobraćajni prekršaji. Ima i vesti o ubistvima, mada se drugi nasilni događaji (silovanja, mučenja) po pravilu ne objavljuju. Ukoliko se pogledaju vesti o kojima je pisano, primetiće se da je među njima veliki broj relativno sitnih prestupa. Zanimljivo je da se srazmerno veliki broj vesti bavi različitim prevarama (falsifikovanje svedočanstava i pečata, i sl.) i zloupotrebama službenog položaja (mito i korupcija, nenamensko trošenje novca preduzeća, odavanje poslovne tajne i sl.) Vesti koje govore o ljudima koji su se na optuženičkoj klupi našli zbog prevara i zloupotreba službenog položaja još su češće. Kao i većina vesti, i ove se mahom bave suđenjima i stoga mogu da posluže kao upozorenje na ono šta čeka one koji se usude da se bave raznoraznim mahinacijama⁴.

⁴ I pored ovakvog izveštavanja, pisma čitalaca i novinski stupci na drugim stranicama "Politike" bili su puni žalbi na službenike koji ne poštuju zakon i zloupotrebljavaju službeni položaj.

Ono što je takođe zanimljivo primetiti jeste na koji način se menjao ton i sadržaj vesti u periodu na početku 50-ih i 60-ih godina. Razlika se nije ogledala samo u povećanom broju vesti ili njihovoj dužini – jedna od osnovnih razlika u odnosu na 50-e i 60-e je *način* na koji su vesti napisane. Ono što karakteriše veliki broj vesti s početka i iz sredine 50-ih jeste karakterističan "poučan" ton vesti o kriminalu. Umesto navođenja činjenica i informativnog tona, ove vesti pisane su u formi moralnih pouka. Ne samo da je vest često bila napisana u formi kratke priče ("Nemirno je sedeo na optuženičkoj klupi. Stalno je ustajao i tražio reč"; "Bife je već davno bio zatvoren i svetlost pogašena" i sl.) nego su vesti pratili komentari o zasluženju kazni, nemogućnosti da se izbegne pravda ili o odnosu države prema kriminalu uopšte ("Verovatno da će za vreme izdržavanja kazne uvideti da se za davanje mita nedozvoljene špekulacije olako ne prolazi i da nikakvo pravdanje i čuđenje ne pomaže posle učinjenih krivičnih dela"; "Lopov ovoga puta, kao i svi njegovi prethodnici, nije uspeo da izbegne organima kriminalističke službe"; "Tada je došao u preduzeće čije je gostoprimstvo, na ovom primeru, gorko zloupotrebio. Samim tim, i predstavnik jedne poznate švedske firme zloupotrebio je gostoprimstvo koje mu je – u interesu gotovinskih odnosa – ukazala naša zemlja").

Opšti zaključak koji bi se mogao izvesti jeste da, premda su ove vesti možda izgledale senzacionalistički i "preterano" za ukus ondašnje publike, one danas izgledaju sasvim nenametljivo i nimalo senzacionalistički. Vesti o

kriminalu i drugim događajima koji pripadaju crnoj hronici često su bile skrajnute, limitirane na donje rubove stranica i o njima se vrlo šturo izveštavalo. One su najvećim delom bile fokusirane na hvatanje prestupnika i suđenja, a ne na nerazjašnjene zločine, što je stvaralo sliku o državi u kojoj institucije savršeno funkcionišu i u kojoj organi unutrašnjih poslova i pravosuđa rade besprekorno na očuvanju reda, mira i stabilnosti zemlje.

V

ZAKLJUČAK: DOMAĆI KRIMI ROMAN I SOCIJALISTIČKA IDEOLOGIJA

Analizirani romani Živorada Mihailovića i Milana Nikolića otkrivaju zajedničku strukturu, odnose i vrednosti koji, sa svoje strane, mogu da se povežu sa dominantnim vrednostima i ideologijom vremena u kojem su nastali. Kada je reč o strukturi i odnosima prisutnim u romanima može se zaključiti da svi oni dele veliki broj tipskih obrazaca akcije i tipova likova koji se u romanima pojavljuju. Kako se svi analizirani romani zasnivaju na policijskoj istrazi, svi oni imaju veoma sličnu strukturu (premda je struktura romana *Reč odbrane* donekle drugačija). Najveći broj romana u svom fokusu ima istragu i pripadaju Lasicevom tipu *romana potere*. U ovim romanima, manje je važno ko je izvršio zločin (u većini slučajeva, krivci su čitaocima poznati već na početku), a više zašto su zločini učinjeni i kako će kriminalci biti privedeni pravdi.

Osnovni obrasci akcije prisutni u analiziranim romanima – inicijalna epizoda, početak istrage, igra mačke i miša između inspektora i zločinaca, obrt, hvatanje zločinaca – u najvećoj meri prate ustanovljene zahteve krimi žanra koji se

moгу sresti u inostranim kriminalističkim romanima. Mada ne pripadaju popularnom žanru klasičnog detektivskog romana niti takozvanim *hard-boiled* romanima, struktura domaćih krimi romana u velikoj meri je slična inostranim. Prate se zahtevi žanra kao i žanrovske konvencije, a najveći broj situacija i likova kao da je prepisan sa stranica inostranih "krimića".

Analiza obrazaca akcije i likova pokazuje da su domaći autori verno pratili zahteve žanra postavljene u inostranstvu i da su reprodukovali žanrovske konvencije često i u veoma sitnim detaljima – potera automobilom, *femme fatale*, scene koje pokazuju brutalnost negativaca i dr. Ovakvi obrasci, povezani sa lakim jezikom, čine roman čitljivim i zabavnim. Stoga ne čudi velika popularnost koju su ovi romani imali u vreme njihovog izlaženja. Mihailović i Nikolić uspeli su, kao autori, da verno reprodukuju zahteve žanra i u domaći krimi roman unesu sve važne elemente i obrasce koje je ovaj žanr uspostavio na Zapadu. S druge strane, analizirani romani pokazuju i znatne osobenosti karakteristične za domaći krimi žanr, koje se ne pojavljuju u inostranim romanima ovog žanra, ili su čak u suprotnosti s određenim inostranim žanrovskim konvencijama. Premda domaći "krimići" nastali 50-ih i 60-ih godina XX veka po svojim obrascima verno prate inostrane romane, njihova vrednosna struktura sasvim je drugačija.

Dok inostrani krimi romani akcenat stavljaju na detektiva-pojedinca, koji često istragu vrši samostalno i mimo policijskih snaga, svi domaći krimi romani kao protagoniste

imaju pripadnike zvaničnih organa reda. Domaći junak krimi romana nikada ne ide samostalno niti igra po svojim pravilima – on se uvek rukovodi pravilima zvanične službe. On, dakle, nije pojedinac već predstavnik organa reda, te kao takav simbolizuje domaće institucije i efikasnost države uopšte. Domaći krimi roman, dakle, kroz žanrovsku priču o zločinima zapravo glorifikuje državne institucije i sposobnost države da se obračuna sa kriminalom.

Druga značajna osobenost domaćih krimi romana ogleda se u ideološkoj pozadini zločina, motivima i prošlosti zločinaca, koja je po pravilu nepodobna u odnosu na dominantnu ideologiju u državi. Zločin u analiziranim romanima uvek je ideološki obojen i usmeren protiv zvaničnog sistema i socijalističke Jugoslavije. Ovi zločini su mahom inspirisani iz inostranstva, delovanjem neprijateljskih organizacija i grupa, s ciljem da uzdrmaju postojeći sistem u Jugoslaviji i zemlji na neki način oštete.

Radnje romana impliciraju veliki značaj Jugoslavije, njenih institucija, fabrika i inovacija, do te mere da su neprijatelji iz inostranstva spremni da ulože svoj novac i resurse kako bi ih ugrozili. Jugoslovenska industrija i institucije pokazuju se kao superiorne u odnosu na inostrane, dok je inostranstvo predstavljeno kao "zavidno" Jugoslaviji i željno da se domogne njenih dostignuća.

Kada je reč o zločincima, analizirani romani poznaju dva tipa: u manjem broju to su "zli stranci" koji rade protiv Jugoslavije; u većem broju to su domaće izdajice. Ovi ljudi predstavljeni su kao nezadovoljni postojećim sistemom u zemlji i teže da iz nje odu; oni su spremni da zarad novca ili

obećanog lagodnog života u inostranstvu izdaju svoju zemlju i njene "tajne".

Zločinci u domaćim krimi romanima u socijalističkom periodu po pravilu imaju ideološki nepodobnu prošlost vezanu za Drugi svetski rat. Svi su oni za vreme rata bili na strani neprijatelja: nacista, ustaša, četnika i dr. Gotovo da se ne može naći negativan lik u domaćem krimi romanu koji nema neku vrstu ovakvog "greha" iz prošlosti. Ukoliko su u pitanju žene, one su za vreme rata bile ljubavnice neprijatelja ili su i same pripadale nekoj od neprijateljskih grupa. Ideološka nepodobnost zločinaca i ono šta su činili za vreme Drugog svetskog rata posebno je naglašena u velikom broju analiziranih romana. Ovo se čini kako bi se naglasila negativnost i moralna korumpiranost likova. Pripadnost nekoj od partizanima neprijateljskih grupa smatra se dokazom njihove zločinačke prirode i loših karakternih osobina. Povezanost ideološke nepodobnosti i zločina u romanima naglašena je veoma jasno, što i ne čudi s obzirom na to da su opisani zločini uvek u svojoj biti ideološke prirode.

Nije retko ni da se Jugoslavija, njeno društvo i institucije eksplicitno ili implicitno porede sa inostranim. To je naročito primetno u efikasnosti državnih organa – jugoslovenske snage reda znatno su efikasnije od inostranih, što se često podvlači kroz sposobnost domaćih organa da stanu na put zločincima.

Na ovaj način domaći krimi romani kombinuju oprobane žanrovske konvencije u obrascima akcije sa domaćom ideološkom pozadinom. Društvene okolnosti u kojima su

romani nastali značajne su za razumevanje vrednosnog kôda prisutnog u romanima. Domaći krimi romani nastali u periodu 50-ih i 60-ih godina XX veka predstavljaju samo deo veoma bogate produkcije takozvane lake i šund literature koja je bila dostupna jugoslovenskim građanima. Ta dela bila su popularna zbog svoje niske cene i velike dostupnosti (prodaja na kioscima); takođe, velikoj popularnosti ovih romana doprinela je i činjenica da su bili zabavni i lako čitljivi. Građani Jugoslavije nisu bili imuni na dokolicu i eskapizam, pa su rado čitali romane koji su ih relaksirali. Stoga ne čudi da je većina ovih romana pripadala takozvanoj žanrovskoj književnosti: vestern i avanturistički romani, krimi romani i ljubavni romani.

Za ovakav vid književnosti vlast nije imala mnogo pohvale, pa ne čudi da su ovi romani redovno proglašavani šundom i da se o njihovom negativnom uticaju na omladinu često govorilo. I pored ovih kritika, zabavni romani nastavili su da izlaze, budući da su donosili profit i da su bili višestruko isplativi. I ne samo to: ovi romani svojom prodajom omogućavali su objavljivanja dela "ozbiljne" književnosti.

Kao pokušaj da se pomire ove dve stvari (profit i ideološke vrednosti), došlo se na ideju stvaranja domaćih žanrovskih romana koji bi prihvatili inostranu formu ali bi u sebi sadržali socijalističke vrednosti. Taj pokušaj završio se manje-više neslavno, budući da romani nabijeni ideološki podobnim porukama nisu bili dovoljno relaksirajući niti zabavni za publiku, dok su romani rađeni tačno po

inostranom modelu sadržali isuviše zapadnjačkih vrednosti, što nije bilo po volji kritičara.

Kriminalistički romani Živorada Mihailovića i Milana Nikolića predstavljaju redak primer uspešnog kombinovanja inostrane žanrovske forme i domaće ideologije. Premda nije poznato da li je razlog njihove popularnosti bio što su verno preslikavali formu inostranog krimi romana ili se publici zaista dopadala domaća radnja i stvarljanje krimi žanra u jugoslovenski kontekst, neosporno je da su ovi romani postigli veliku popularnost. Mihailović i Nikolić u tom pogledu ostaju dva retka primera uspešnih domaćih autora koji su se bavili "lokalizovanom" varijantom krimi žanra na ovom prostoru u doba socijalizma, budući da "domaći krimić" kao žanr nikada nije u potpunosti zaživeo – barem ne do samog kraja XX i početka XXI veka. No to ostaje da vidimo.

APPENDIX

STATISTIKA KRIMINALA

U dodatku dajem statistički pregled prestupa dostupnih u Saveznom zavodu za statistiku. Cilj ovih podataka bio je da pruži pregled prestupa i kriminalnih aktivnosti koje su postojale u Jugoslaviji u analiziranom periodu. Hteo sam da istražim šta je sve spadalo pod kategoriju zločina i kakve su, shodno tome, kategorije postojale, te da ih u tom smislu uporedim sa zločinima prisutnim u krimi romanima.

Prvobitni cilj mi je bio da dođem do detaljnih informacija ne samo o prirodi zločina već i o načinu na koji se zločin percipirao. Ovakvi podaci i objašnjenja dati su u Biltenima o pravosuđu. No budući da su ovi Bilteni počeli da izlaze 1977. godine, nisam bio u mogućnosti da dođem do detaljnijih podataka o tipovima zločina i načinu na koji su oni bili percipirani 1950-ih. Zato na ovom mestu dajem samo statističke podatke onako kako su dati u Statističkom godišnjaku FNRJ.

Prestupi i zločini organizovani su u tabeli prema tipu prestupa, na način na koji se pojavljuju u Statističkom go-

dišnjaku FNRJ. Za period 1949-1953. godina korišćen je Statistički godišnjak FNRJ iz jula 1955. godine, a za period 1954-1958. godina korišćen je Statistički godišnjak FNRJ iz avgusta 1960. godine. Uz sveobuhvatnu statistiku po tipu zločina u istom Godišnjaku pronašao sam i detaljnije podatke o uzrastu i nacionalnosti zločinaca, premda samo za 1953. godinu.

U ovoj statistici najzanimljivije je uočiti broj osuđenika u kategorijama koje se mogu podvesti pod "ideološke zločine" i one zločine koji se najčešće pojavljuju kao tema krimi romana Živorada Mihailovića i Milana Nikolića. Tu su, na prvom mestu, zločini protiv naroda i države, ali i zločini protiv narodne privrede i zloupotreba društvenog položaja.

Takođe je zanimljivo primetiti da su zločini protiv naroda i države stavljeni kao prvi (kategorija I), premda je broj osuđenika u ovoj kategoriji relativno mali u odnosu na neke druge zločine. Najčešći zločini su oni protiv časti i ugleda, protiv imovine, ali i oni protiv narodne privrede. Zločini protiv narodne privrede, koji se pojavljuju i kao tema u Mihailovićevim i Nikolićevim romanima, zaista predstavljaju jednu od grupa zločina sa velikim brojem osuđenih, što pokazuje da je privredni kriminal – ili bar česta suđenja za isti – stvarno bio neretko prisutan problem u ovom periodu.

Prema navedenoj tabeli, može se zaključiti da su među osuđenima najviše bila lica starosti 30-39 godina i 40-49 godina. Premda ovih mlađih ima nešto više, osuđenici starosti 40-49 godina su oni koji su najviše osuđivani za zločine protiv naroda i države (I). Ova grupa takođe je

najčešće osuđivana i za zločine protiv narodne privrede (VI), ali ne i službene dužnosti (IX) – ovde prednjače mlađi osuđenici, starosti 25-29 i 30-39 godina.

Prema postojećim podacima, vidi se da se najveći broj osuđenih izjašnjavao kao Srbi, za njima slede Hrvati i Slovenci. S obzirom na ukupan broj osuđenih po nacionalnosti, ne iznenađuje broj osuđenih po tipovima zločina. Pa ipak, zanimljivo je primetiti određena odstupanja, kada je broj osuđenih u određenim kategorijama znatno veći ili manji u poređenju sa ukupnim brojem osuđenih za dati tip zločina. Tako, na primer, kategorija narodnost "Šiptari" broji samo 2944 osuđena lica od ukupnog broja 113413. Međutim, čak 94 lica osuđena su za zločin protiv naroda i države, od ukupnog broja 1283 osuđenih u ovoj kategoriji. Sličan trend zapaža se i u kategoriji zločina protiv narodne imovine.

Tabela 1 – Statistika osuđenika prema tipovima zločina i godinama

(Izvor: Statistički godišnjak FNRJ, 1955, jul i Statistički godišnjak FNRJ, 1960, avgust)

Legenda: I – Protiv naroda i države | II – Protiv života i tela | III – Protiv slobode prava građana | IV – Protiv časti i ugleda | V – Protiv braka i porodice | VI – Protiv narodne privrede | VII – Protiv imovine | VIII – Protiv pravosuđa i javnog reda | IX – Protiv službene dužnosti | X – Ostalo

God.	Pol	Ukupno	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
1950	Sv.	100290	2458	14628	1016	17943	353	19926	15055	4144	9756	5371
1950	M	72112	4611	8983	743	7481	167	21664	13751	1614	8200	4898
1950	Ž	18912	658	2912	89	7377	46	2689	3341	321	1006	473
1951	Sv.	131198	2338	14791	1648	17943	353	19926	25055	4144	9756	4511
1951	M	78730	2653	11287	901	9481	313	17504	20418	3469	8568	4136
1951	Ž	21560	305	3341	115	8462	40	2422	4637	675	1188	375
1952	Sv.	131180	2338	21791	1648	23576	1597	29773	28821	10802	8154	2680
1952	M	104557	2167	17358	1468	13029	1490	26665	23632	9031	7218	2499
1952	Ž	26623	171	4433	180	10547	107	3108	5189	1771	936	181

Tabela 2 – Starost osuđenika za 1953. godinu, prema tipovima zločina
(Izvor: Statistički godišnjak FNRJ, 1955, jul, str. 363)

Starost	Pol	Ukupno	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
18-21	Sv.	12154	106	2309	127	1324	181	888	5098	1122	642	363
18-21	M	9156	89	1867	108	580	126	701	4023	945	379	338
18-21	Ž	2998	17	136	19	744	55	187	1075	177	263	25
22-24	Sv.	10910	74	2388	190	1688	160	1057	3280	1010	717	346
22-24	M	8393	70	1962	164	870	148	905	2548	858	542	326
22-24	Ž	2577	4	426	26	818	12	152	732	152	175	20
25-29	Sv.	20893	200	4659	361	4016	319	2281	5084	1539	1774	630
25-29	M	16402	178	3760	330	2167	300	2016	4151	1314	1592	594
25-29	Ž	4491	22	899	31	1879	19	265	933	225	182	36
30-39	Sv.	25810	280	5704	428	5877	369	3649	5148	1690	1928	743

Starost	Pol	Ukupno	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
30-39	M	19535	246	4368	372	3042	330	3154	4125	1413	1794	691
30-39	Ž	6281	34	1336	56	2835	39	495	1023	277	134	52
40-49	Sv.	25120	354	5054	368	6451	295	4374	4617	1804	1236	567
40-49	M	19256	320	3989	323	3630	257	3780	3741	1524	1183	509
40-49	Ž	5864	34	1065	45	2821	38	594	876	280	53	58
50-59	Sv.	12005	182	2185	137	3408	91	2383	1965	970	446	238
50-59	M	9100	167	1883	114	1986	80	2056	1564	816	431	203
50-59	Ž	2905	15	502	23	1422	11	317	401	154	15	35
60 i više	Sv.	5679	83	990	61	1774	34	1135	728	606	101	167
60 i više	M	4285	70	769	51	1069	33	982	567	521	95	128
60 i više	Ž	1394	13	221	10	705	1	153	161	85	6	39
Nepoznato	Sv.	896	4	159	10	248	12	122	163	59	40	19
Nepoznato	M	631	4	120	10	141	9	115	125	52	37	18
Nepoznato	Ž	205	-	39	-	107	3	7	38	7	3	1

Tabela 3 – Narodnost osuđenika (statistika za 1953. godinu, prema tipovima zločina
(Izvor: Statistički godišnjak FNRJ, 1955, jul, str. 363)

Narodnost	Ukupno	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
Ukupno	113413	1283	23442	1682	24816	1461	15889	26098	8785	6884	3073
Srbi	55043	637	11514	864	13594	657	7247	11354	4553	3482	1141
Hrvati	26803	194	5767	386	6057	222	3530	6600	1775	1554	718
Slovenci	11806	87	2352	155	1869	184	1253	3524	1013	702	667
Makedonci	3177	46	693	46	725	35	175	627	510	237	83
Crnogorci	2335	30	375	29	631	16	472	347	237	133	65
Jugosloveni neopredeljeni	4463	45	1011	51	666	107	961	1032	232	221	137
Ostale slov. narodnosti	1445	65	267	23	277	10	167	314	167	121	34
Mađari	2612	58	419	40	375	12	407	890	201	146	64
Siptari	2944	94	538	37	141	158	999	489	231	187	70
Turci	563	4	127	20	75	7	128	121	36	22	23
Ostale narodnosti	2137	23	372	13	364	52	243	768	156	76	70
Nepoznato	85	-	7	2	42	-	7	17	-	3	1

CRIME NOVEL IN SOCIALIST YUGOSLAVIA

Popular culture, crime, ideology and society

Summary:

This book focuses on crime novels published in socialist Yugoslavia during the 1950s and 1960s. While crime fiction was popular among Yugoslav readers, there is a relatively small number of local authors who produced this type of genre fiction under their own name. Two of the most prominent ones are Živorad Mihailović and Milan Nikolić. My goal was to examine the structure, patterns and values expressed in novels written by these authors. I based my analysis on a method that combines methods proposed by John Cawelti and Umberto Eco. This combined method allowed me to examine various aspects of these novels' structure and to discover value system reflected and expressed in the novels.

The analysis focuses on six novels, three written by Živorad Mihailović: *Krug je zatvoren* (*The Circle is Closed*), *Inspektorov dnevnik* (*The Inspector's Diary*) and *Gumena potpetica* (*Rubber Shoe Heel*), and three written by Milan Nikolić: *Kristalna pepeljara* (*Crystal Ashtray*), *Ulaznica za pakao* (*A Ticket to Hell*) and *Reč odbrane*

(*Statement of Defence*). All of these novels were written and published during the 1950s and 1960s in Yugoslavia. For the each novel I analyzed patterns of actions, types of characters, setting, as well as binary oppositions of values expressed in the novels, using a technique that combined methods proposed by John Cawelti and Umberto Eco.

The analysis of novels written by Živorad Mihailović and Milan Nikolić reveals common structure, relations and values expressed by both authors, which can be linked to dominant values and ideology of the time in which these novels were written. The novels share a number of patterns and types of characters. Most of the analyzed novels focus on police investigation and follow common patterns of action, such as: initial episode, start of investigation, the chase, twist and arrest. These patterns follow genre expectations established in Western crime novels. These genre expectations were usually followed to detail.

Genre expectations and light writing style have made these novels extremely popular with socialist audience. Mihailović and Nikolić managed to reproduce all of the genre expectations and important elements that made crime genre so popular on the West. On the other hand, the analyzed novels also show certain characteristics unique to crime genre in Yugoslavia. Some of these elements are even opposite to those present in Western crime novels. This is particularly true for the value system presented in the novels.

For example, while Western crime novels focus on a detective – an individual who often takes investigation in-

to his own hands – all of Yugoslav crime novels feature members of official police forces as protagonists. Hero in a Yugoslav crime novel never works alone nor by his own rules; he always follows official orders and, as such, represents official institutions and Yugoslav socialist state itself. Yugoslav crime novels, therefore, use crime genre as a vehicle for praising the state, its institutions and official ideology. Ideology plays an important role in Yugoslav crime novels, which is evident in the types of crimes and characters described in the stories. As a rule, crime in these novels is ideological and targeted against the official system and socialist Yugoslav state. Typically, these crimes are orchestrated from abroad (the West) and have a goal to harm Yugoslav country and its system. Novels praise Yugoslav economy, factories and innovations to the point of making Western enemies envious and desperate to ruin or steal Yugoslav products. Villains in these novels typically have ideologically inappropriate past related to World War II. They are in some way or the other involved in, or related to enemies of communism.

In this way, Yugoslav crime novels combine typical genre patterns with local ideology. For understanding context and values of these novels, it's important to understand historical and cultural circumstances of the time. These novels were written during 1950s and 1960s, in the time of socialist Yugoslavia. Yugoslav version of socialism was independent from Soviets, and the country constantly balanced between the East and the West. During this time, the country opened itself for certain Western

cultural products and crime novels quickly gained big popularity among Yugoslav readers. Yugoslav audience was not immune to relaxing stories and escapism, so Western crime novels proved to be very succesful – the fact that didn't make critics happy. Despite criticism, Western crime novels were not censored nor forbidden. Due to their great popularity, they generated significant profit, which allowed publishing houses to survive and publish other types of materials.

As an attempt to reconcile these two opposing forces: profit and ideology, an attempt was made to create a localized version of popular Western genre literature. Such novels were supposed to follow the established genre patterns but with the addition of local, socialist values. This attempt had only partial success: novels full of ideological messages did not prove to be interesting enough for the readers, while those that followed Western patterns too closely were, in critics' opinion, full of Western values. Novels written by Živorad Mihailović and Milan Nikolić are rare examples of a successful localization of crime genre. They managed to combine genre patterns with local ideology in a way that satisfied the readers while being ideologically appropriate enough for the critics.

LITERATURA I IZVORI

Literatura

- Bakić, Ilija. 2012. *ŠTA (NI)JE DOMAĆI KRIMIĆ*, "Na tragu, srpska krimi priča", izdanje Knjižara "Prota Vasa" Pančevo, 1998. Dostupno na: <http://ilijada.blogspot.com/2012/08/sta-ni-je-domaci-krimic-na-tragu-srpska.html>
- Berbakov, Ana. 2013. *Detektivske priče su kao porok, ili jedan pogled na krimi roman, drugi deo*. Dostupno na: <http://www.avantartmagazin.com/detektivske-price-su-kao-porok-ili-jedan-pogled-na-krimi-roman-drugi-deo/>
- Biti, Vladimir. 1987. Pogled na trivijalnu književnost danas. U *Trivijalna književnost*, ur. Svetlana Slapšak, str. 28-43. Beograd: Studentski izdavački centar.
- Car-Mihec, Adriana. 2004. *Od krimi romana do krimi radiodrame*. Dostupno na: <http://bib.irb.hr/datoteka/287178.Od-krimi-romana-do-krimi-radiodrame.pdf>
- Cawelti, J. G. 1976. *Adventure, Mystery, and Romance: Formula Stories as Art and Popular Culture*, Chicago: University of Chicago Press.
- Cawelti, John G. 1997. Canonisation, Modern Literature and Detective Story. u: *Theory and Practice of*

Classic Detective Fiction, ur. Jerome H. Delamater and Ruth Prigozy, 5-15. London: Greenwood Press.

- Црњански, М. 1985. *Подземни клуб* (фототипско издање), Београд: Народна библиотека Србије.
- Чалић, М. Ж. 2013. *Историја Југославије у 20. веку*, Београд: Clio.
- Dimić, Lj. 1988. *Agitprop kultura*, Београд: Rad.
- Dobrivojević, I. 2013. Industrijalizacija kao imperativ. Ekonomska politika Partije 1945-1955, u: *Socijalizam na klupi. Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike* (ur. L. Duraković i A. Matošević), str. 17-45. Pula-Zagreb: Biblioteka Centra za kulturološka i povjesna istraživanja socijalizma.
- Eco, U. 1979. *The Role of the Reader. Explorations in the Semiotics of Text*, Bloomington: Indiana University Press.
- Eko, U. 2003. *Šest šetnji kroz narativnu šumu*, Београд: Народна knjiga-Alfa.
- Janjetović, Z. 2011. *Od internacionale do komercijale. Popularna kultura u Jugoslaviji 1945-1991*, Београд: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Кремптон, Р. Џ. 2003. *Балкан после Другог светског рата*, Београд: Clio.
- Lasić, S. 1973. *Poetika kriminalističkog romana. Pokušaj strukturalne analize*, Zagreb: Liber.
- Malešević, S. 2004. *Ideologija, legitimnost i nova država: Jugoslavija, Srbija i Hrvatska*, Београд: Fabrika knjiga.
- Milosavljević, A. 1997. Zašto u našim teatrima nema krimižanra?, *Reč*, br. 34, str. 123-124. Београд: Fabrika knjiga.
- Milutinović, D. 2012. *Istorijska poetika detektivske priče*, Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu.

- Mitrović, M. 1987. Trivijalna književnost i književna kritika, u: *Trivijalna književnost* (S. Slapšak, ur.), str. 51-56. Beograd Studentski izdavački centar.
- Moren, E. 1979. *Duh vremena*, Beograd: BIGZ, Biblioteka XX vek,.
- Nedeljković, S. 2011. *Kultura i nasilje. Pojmovi i paradigme*. Kruševac: Baštinik.
- Pavković, V., Ilić, D. 1998. *Na tragu. Srpska krimi-priča*, Pančevo: Biblioteka "Reč".
- Pavličić, P. 1990. *Sve što znam o krimiću*, Beograd: Biblioteka Albatros.
- Popov, N. 1990. *Društveni sukobi. Izazov sociologiji*, Beograd: Centar za filozofiju i društvenu teoriju.
- Поповић-Радовић, М. 1985. О књизи (поговор), у: *Подземни клуб*, Београд: Народна библиотека Србије.
- Radin, A. 1987. Eventualne formalno-semantičke distinkcije, u: *Trivijalna književnost* (S. Slapšak, ur.), str. 44-50. Beograd: Studentski izdavački centar.
- Раковић, А. 2011. *Рокенрол у Југославију 1956-1968. Изазов социјалистичком друштву*, Београд: Архипелаг.
- Senjković, R. 2008. *Izgubljeno u prijenosu. Pop iskustvo soc kulture*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Српска библиографија. Књиге 1969-1944, 1994. *Књига 10*, Београд: Народна библиотека Србије.
- Škreb, Z. 1987. Komercijalizacija književne produkcije, u: *Trivijalna književnost* (S. Slapšak, ur.), str. 11-18. Beograd: Studentski izdavački centar.
- Vučetić, R. 2012. *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Beograd: Službeni glasnik,.

- Vučetić, R. 2013. Kauboji u NOB-u: Partizanski vestern i strip u socijalističkoj Jugoslaviji, *Socijalizam na klupi. Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike* (ur. L. Duraković i A. Matošević), str. 217-250. Pula-Zagreb: Biblioteka Centra za kulturološka i povjesna istraživanja socijalizma.
- Зундхаусен, Х. 2008. *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд: Clio.

Romani

- Mihailović, Ž. 1955. Krug je zatvoren, 300 čuda... *Magazin za svakog*, Plavi dodatak, godina II, broj 15, str. 2-35. Beograd: Duga.
- Mihailović, Ž. 1955. Inspektorov dnevnik, 300 čuda... *Magazin za svakog*, Plavi dodatak, godina II, broj 30, str. 2-40. Beograd: Duga.
- Mihailović, Ž. 1955. *Gumena potpetica*, Beograd: Zelena biblioteka, knjiga 3.
- Nikolić, M. 1961. *Reč odbrane*, Sarajevo: Svjetlost.
- Nikolić, M. 1962. *Kristalna pepeljara*, Sarajevo: Svjetlost.
- Nikolić, M. 1964. *Ulaznica za pakao*, Sarajevo: Svjetlost.

Izvori

- Presuda službenici bivšeg narodnog odbora Beogradske oblasti koja je od proneverenog novca pomagala i svog prijatelja – studenta, *Politika*, 19. 3. 1953.
- Iz sudske prakse, *Politika*, 30. 3. 1953.
- Osuđen što je biciklom oborio prolaznika koji je umro, *Politika*, 7. 5. 1954.

- Falsifikovali matursko svedočanstvo i postali studenti, *Politika*, 8. 5. 1954.
- Uhvaćen drski kradljivac automobila, *Politika*, 10. 5. 1954.
- Osuđen za neprijateljsku propagandu, *Politika*, 12. 5. 1954.
- Iz suda – Šta je ovo, *Politika*, 15. 5. 1954.
- Oko 50 miliona dinara nije uplaćeno u korist kućnih saveta, *Politika*, 19. 5. 1954.
- Uhapšena tri "ortaka". Pravili lažne spiskove za isplatu radnika na bolovanju, *Politika*, 19. 5. 1954.
- Žena zatvorila lopova i pozvala milicionara, *Politika*, 28. 5. 1954.
- Završeno suđenje ubici u kafani "Zagreb". Uroš Rolović osuđen na 18 godina strogog zatvora, *Politika*, 28. 3. 1955.
- Primao poklone da bi favorizovao jednu stranu firmu, *Politika*, 10. 6. 1955.
- Suđenje opasnim kradljivcima, *Politika*, 22. 3. 1956.
- Epilog ubistva u studentskom domu "Ivo-Lola Ribar", *Politika*, 18. 9. 1957.
- U Mostaru počelo suđenje grupi bivših ustaša, *Politika*, 18. 9. 1957.
- Iz beogradskog okružnog suda. Sipao u podgrejani kupus otrov za miševe, *Politika*, 25. 3. 1960.
- Iz saveznog javnog tužilaštva – "Treba obezbediti naknadu štete nastale zbog krivičnog dela", *Politika*, 18. 5. 1961.
- U Sremskoj Mitrovici počelo suđenje Kuzmanskom ubici. Ubica hladno priznaje sva nedela, *Politika*, 18. 5. 1961.
- Ded uzeo unuka i 7 godina neće da ga vrati roditeljima, *Politika*, 24. 5. 1961.
- Osuđen na pet godina zatvora zbog pronevere, *Politika*, 8. 6. 1961.

- Za ubistvo na gradilištu 8 godina strogog zatvora, *Politika*, 8. 6. 1961.
- Čudna "zabava" prizrenskih elektromontera – kablove spuštali na ulicu a struju nisu iskopčavali, *Politika*, 13. 6. 1961.
- Kažnjeni učesnici prošlogodišnje tuče u Gaberju u Dolenjskoj, *Politika*, 13. 6. 1961.
- Lažni lekar kradljivac motocikla, *Politika*, 13. 6. 1961.
- Zločin u Čupriji. Poznati siledžija ubio dežurnog milicionera i teško ranio komandira stanice, *Politika*, 23. 9. 1962.
- Iz okružnog suda u Svetozarevu. Završeno suđenje lovočuvaru koji je ubio 15-godišnjeg učenika, *Politika*, 23. 9. 1962.
- Izrečena kazna rukovodiocima bivšeg preduzeća grupe građana "Šumadija" iz Rekovca. Sedište u Rekovcu a osnivači "posluju" u Beogradu, *Politika*, 12. 10. 1962.
- Iz okružnog suda – Posle izricanja presude uhapšen u sudnici, *Politika*, 12. 10. 1962.
- Presuda poslovođama za prodaju robe za svoj račun, *Politika*, 12. 10. 1962.
- Osuđen zbog izdavanja falsifikovanih školskih svedodžbi, *Politika*, 23. 10. 1962.
- Devojčica se udavila u čabrici s vodom, *Politika*, 23. 10. 1962.
- Suđenje učesnicima afere fudbalera i prognozero, *Politika*, 8. 5. 1963.
- Miloš Silanović oslobođen optužbe. Bio je optužen za proneveru i zloupotrebu položaja, *Politika*, 9. 5. 1963.
- Odgovara pred sudom za nedozvoljenu trgovinu umetničkim slikama i ikonama, *Politika*, 10. 5. 1963.

- Drsko razbojništvo saveznog fudbalskog sudije Nikole Kuje. Usred dana onesvestio ženu i oteo joj tašnu od pola miliona, *Politika*, 22. 5. 1963.
- Priznao da je ubio čoveka kako bi preko zime obezbedio stan i hranu u zatvoru. Na glavnom pretresu oslobođen jer je utvrđeno da je nevin, *Politika*, 10. 6. 1963.
- Tragičan događaj u Rumi. Da je vlasnik automobila "SY 3379" bio human jedan mladić možda ne bi izgubio život, *Politika*, 25. 6. 1963.
- Pedesetčetvorogodišnji penzioner ubio ženu pa se obesio, *Politika*, 25. 6. 1963.
- Tragičan događaj u školi učenika u privredi u Kragujevcu. Za vreme časa učenik ubio nastavnika, *Politika*, 10. 6. 1964.
- Zagonetna smrt na auto-putu, *Politika*, 21. 6. 1964.
- Prvo suđenje na sudu časti sreske privredne komore, *Politika*, 21. 6. 1964.
- *Statistički godišnjak FNRJ*, 1955, jul, Savezni zavod za statistiku, Beograd.
- *Statistički godišnjak FNRJ*, 1960, avgust, Savezni zavod za statistiku, Beograd.

Sadržaj

Predgovor: KRIMI ROMAN, SOCIJALIZAM I IDEOLOGIJA ...	7
Struktura knjige	13
I SUDBINA DOMAĆEG KRIMI ROMANA	17
Trivijalna književnost naspram ozbiljne književnosti	17
Domaća krimi književnost: Počeci	22
Krimi žanr u doba socijalizma	27
II OTKRIVANJE STRUKTURE: METODI	37
Džon Kavelti: Formula krimi priče	38
Umberto Eko: Analiza romana o Džejsu Bondu	44
Stanko Lasić: Roman linearno-povratne naracije	52
III ROMANI ŽIVORADA MIHAILOVIĆA I	
MILANA NIKOLIĆA	59
Romani Živorada Mihailovića	60
<i>Krug je zatvoren</i> (1955)	60
<i>Inspektorov dnevnik</i> (1955)	76
<i>Gumena potpetica</i> (1955)	93

Romani Milana Nikolića	106
<i>Kristalna pepeljara</i> (1962)	108
<i>Ulaznica za pakao</i> (1964)	119
<i>Reč odbrane</i> (1961)	137
Struktura romana Živorada Mihailovića i Milana Nikolića	149
 IV DRUŠTVENI KONTEKST, OKOLNOSTI, POLITIKA I IDEOLOGIJA	 157
Uticaj državne politike na popularnu kulturu	163
Ekonomске posledice, profit i "šund literatura"	171
Ideološki pogodan šund	179
Ideološke poruke: primeri iz romana Živorada Mihailovića i Milana Nikolića	187
Vesti crne hronike	193
<i>Vesti i hronika 1950-ih</i>	198
<i>Vesti i hronika ranih 1960-ih</i>	209
<i>Kako je kriminal tretiran u vestima</i>	216
 V ZAKLJUČAK	 221
 APPENDIX – Statistika kriminala	 227
 Summary: Crime Novel in Socialist Yugoslavia	 235
 Literatura i izvori	 239
Literatura	239
Romani	242
Izvori	242

Izdavači: "Srpski genealoški centar", Radnička 50, Beograd i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Čika Ljubina 18-20, Beograd. Za izdavače: Filip Niškanović i Bojan Žikić. Urednik: Miroslav Niškano-
vić. Lektor i korektor: Slobodanka Marković Kompjuterska
obrađa i štampa: SGC, Beograd. Tiraž: 500 primeraka.
Beograd 2015.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.4.09-312.4(497.1)"1950/1969"

316.75:82.09(497.1)"1945/1969"

343.3/.7(497.1)"1950/1969"

УЗЕЛАЦ, Владимир, 1980-

Kriminalistički roman u socijalističkoj Jugoslaviji : popularna kultura, kriminal, ideologija i društvo / Vladimir Uzelac. – Beograd : Srpski genealoški centar : Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, 2015 (Beograd : Srpski Genealoški centar). – 248 str. ; 21 cm. – (Etnološka biblioteka ; knj. 84)

Tiraž 500. – Bibliografija: str. 239-245. – Summary: Crime Novel in Socialist Yugoslavia : popular culture, crime, ideology and society.

ISBN 978-86-6401-006-1 (SGC)

a) Михаиловић, Живорад (1920-2004) – Криминалистички роман б) Николић, Милан (1924-1970) – Криминалистички роман с) Књижевност – Идеологија – Југославија – 1945-1969 д) Криминалистички роман – Социјализам – Југославија – 1950-1969 е) Кривична дела – Југославија – 1950-1969

COBISS.SR-ID 213045260